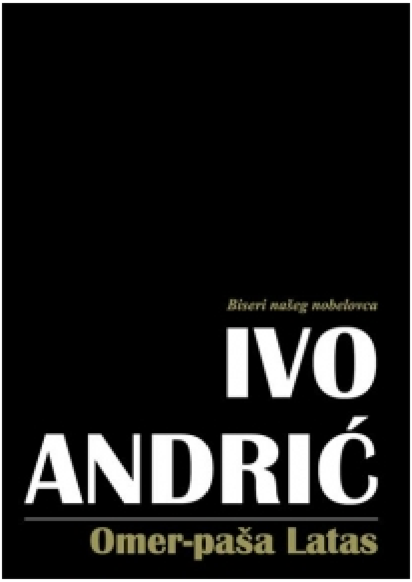

IVO ANDRIĆ

OMERPAŠA LATAS

DOLAZAK

Posle svih nagoveštaja i govorkanja, došao je zaista dan da Sarajevo uđe serasker Omerpaša sa svojom vojskom.

Polazak pojedinog vezira kroz Sarajevo, na putu za Travnik, pamtio se dugo. Sarajevska čaršija i begovat, moćna čaršija i svemoćni begovat, bili su oduvek zadovoljni što je sedište vezira u Travniku, i ne bi se nikad pomirili s tim da ono pređe u Sarajevo i da im vezir tu, kako su govorili, »sjedi za vratom«. I sam vezirov prolazak kroz njihov grad bio je uslovljen i dugom praksom utvrđen. Vezir i njegova pratnja mogli su se zadržati u gradu tri dana, a za to vreme dobivali su stan, hranu i ostalo što im pripada.

Zato su opet veziri svojim ulaskom u Sarajevo i svojim kratkim boravkom u njemu pokazivali svoju narav i moć, svoje namere i dalje planove. Bilo ih je koji su ulazili kao trgovci, skromno i mimo, spremni da pregovaraju o visini mita. Bilo je časnih ljudi, rešenih da kako najbolje mogu izvrše ono što im je u Stambolu stavljeno u zadatak, koji niti prete, niti laskaju, niti očekuju prekomerne koristi za sebe lično. Bilo je i krutih vojnika, poslanih da, vladajući strogošću i silom, uklone zloupotrebe i besporetke; oni su kroz Sarajevo prolazili sa vojnom pratnjom i sa crnim nagoveštajima ili otvorenim pretnjama. Bilo ih je raznih i svakojakih, ali nikad nije bilo ovo što se sada dešava.
U Sarajevo ulazi carski serasker sa znatnom i dobro opremljenom vojskom i sa najširim ovlašćenjima, a sa zadatkom da lomi i upokori ne pobunjenu raju ili spoljnjeg neprijatelja nego one koji vekovima vladaju Bosnom i koji su se do juče nazivali sultanovim sinovima: begovat, prvake i članove najuglednijih porodica "od turskog uha". On dolazi pored, mimo i iznad redovnog vezira, civilnog guvernera, koji sedi u Travniku, i on ne pita nikog koliko će se zadržati u Sarajevu ni gde će izabrati sebi sedište. On i ne dolazi da kao vlast vlada i upravlja, nego da ratuje i kažnjava. I, povrh svega, taj serasker, koji je ugušio mnoge bune po Carevini, nije niko drugi do nekadašnji lički hrišćanin, austrijski kadet, koji je pre četvrt veka prebegao u Bosnu, poturčio se a zatim se svojim znanjem, veštinom i ličnim zaslugama uspeo do najvišeg vojnog položaja u Carevini.

Takvom čoveku niko ne pomišlja da postavlja uslove u vezi sa njegovim prolaskom kroz Sarajevo. Pravci, koji znaju da ta vojna sila i njen zloglasni zapovednik dolaze protiv njih i njihovih životnih interesa i navika, trude se da saznaju seraskerove želje i namere, da ih preduprede, prividno zadovolje ili izbegnu. Vide oni i znaju da ovo nije neki od onih nekadašnjih starovremskih osmanlijskih glavoseka, sa paradnim topovima i ličnom pratnjom od stotinak ljudi, sa malim poznavanjem sveta i ovdašnjih prilika, nego istinski vojnik i upravljač, sa modernim naoružanjem i obučenim trupama, sa veštinom školovanog oficira, poturica i karijerist, sa revnošću najamnika i bezobzimošću nevernika i tuđina. Bogati, gordi i lukavi, oni se nadaju da će ipak uspeti da izbegnu neposredan sudar i oružan obračun, da će i njega nekako prevariti i »nadurati«, i da će mu, na kraju, pogledati u leđa kao što su u prošlosti tolikim drugim pogledali, a da će u Bosni i u Hercegovini ostati stari red, njihov red, »onako kako je oduvijek bilo i kako će uvijek biti«. Ali, u ovom trenutku vlada i kod njih još teška neizvesnost, strah i prikriveno odmeravanje snaga i izgleda,

A sitan svet, naročito raja od sve tri vere, strepi na svoj način i za svoj račun, pitajući se šta sve teško i nepovoljno može izaći za njih iz ovih sukoba i obračuna između oružane vlasti i bosanskih prvaka i velikaša.

Zbog svega toga je ulazak seraskera i njegove vojske bio događaj od značenja i važnosti, ne samo za Sarajevo nego za celu Bosnu i sve živo u njoj.

Kao svi gradovi koji moraju da podnose vlažnu jesen i dugu i tešku zimu, i Sarajevo ima lepo i bogato leto, a april mesec je nagoveštaj takvog leta. Slast toga meseca ne raznesu vetrovi i ne sasuše rane vrućine, kao što biva u drugim mestima, nego ona leži dugo i mirno u toj sarajevskoj kotlini, kao na dnu duboke posude, razvija se, traje i, pristupna svakom, čini svačiji život lepšim ili bar lakšim.

Takvo je leto obećavao jedan od aprilskih dana kad su telali po mahalama objavili da će »u prvi petak« stići u Sarajevo carski serasker, mušir Omerpaša sa vojskom i da će »na sahat-dva prije akšama« ući na Višegradsku kapiju i spustiti se niz Kovače u grad. Svi ljudi "od posla i ugleda" izići će da dočekaju seraskera, da ga pozdrave 1 da mu zažele dobrodošlicu i svaki uspeh u vršenju državnih poslova zbog kojih dolazi. — Tako su vikali telali. To je bio poziv i naredba.

Već ranije su pozvani paše, ajani i prvaci iz Bosne i Hercegovine da lično dođu u Sarajevo, dočekaju seraskera i saslušaju carski ferman o novom uređenju zemlje, i to su pozvani na tako nedvosmisleno oštar i preteći način da se ni oni najuporniji i najosioniji nisu smeli da ogluše i da lično ne dođu. Posle kraćeg oklevanja stigao je i sam mostarski vezir Alipaša Rizvanbegović koji, kao samostalan vezir i gospodar Hercegovine, nije za poslednjih desetak godina dolazio nijednom bosanskom veziru u sretanje.

Ovde u Sarajevu telalskom pozivu odazvao se, kako to već biva, i ko je morao i ko nije. Jedne je naterala nužda, druge preteran strah, a treće svemoćno i ludo ljudsko ljubopitstvo. Odazvali su se u prvom redu begovi i odžakovići koji su po svom imenu, stanju i imanju dužni da se pojave u ovakvim prilikama, zatim dostojanstvenici i činovnici, pa predstavnici vera i crkava, škola, esnafa i ustanova. Ali tu je bilo i mnogo malih ljudi bez imena i položaja, Vodeni svojim izlišnim strahom i suviše visokim mišljenjem o sebi, oni su shvatili da se poziv odnosi i na njih, i da obavezno moraju da se pojave na paradi, ako ne žele

da se zamere vlastima i tom seraskeru o kome se strahote pričaju. U stvari, njihovo lično prisustvo u toj zbijenoj masi ostajalo je nezapaženo, isto kao što niko ne bi primetio ni njihovu odsutnost. A najviše je bilo siromaha i besposlenjaka i, naročito, dece. Vremena su oskudna i teška, pa kad već čovek ne može da se kako treba obuje i odene ni do sita najede, može bar da napari oči ovako retkim prizorom koji često donosi nove i neočekivane stvari.

Na kosom i prostranom trgu bili su sakupljeni zvanični ljudi i zemaljski i gradski prvaci. Kad je strmom ulicom naišla vojna muzika, nečuvena po svojoj svirci i neviđena po opremi, ona se tu i zaustavila, Riđi ugojeni kapelmajstor isprečio je svoj dugi dirigentski štap, a muzika je, jednako svirajući, izvela pokret desno-krug, i stala sučelice prema poredanim prvacima.

Uzbuđenje među decom i sitnim svetom bilo je ogromno. U njih je ušao neki nemir praćen čas toplom čas hladnom jezom koja im nije dala da stoje u mestu. Činilo im se da se nešto stvarno menja u njihovom jednoličnom životu i da će ova grmljavina bubnjeva i metalnih instrumenata i piska fagota i flauta ostati kao nešto stalno i trajno u vazduhu i pratiti odsad sve njihove dane i korake, a neće zanemeti i nestati kao svaki zvuk. Od toga su ih trnci podilazili, a oči su im sjale i usne poigravale kao da će i oni sada nešto zapevati, iako ne znaju kako ni šta. A prvaci u svojim teškim odorama bili su, naprotiv, bledi i potišteni. Nepomični, oborena pogleda, oni su slušali tu neželjenu svirku koja se mešala kao nešto izazivačke, uvredljivo i stidno sa njihovim brižnim mislima, kojima bi mnogo bolje odgovarali mir i tišina.

Vojna muzika je snizila ton i prešla u sitan i veseo konjički marš kad je naišla grupa oficira na konjima. Svet nije mogao oči da odvoji od njih. Svi su bili čisto i sjajno odeveni, uhranjeni, negovani, kao da su malopre ustali iz svojih postelja u Stambolu, okupali se, obrijali i doterali, a zatim se odjednom našli na ovoj kaldrmi strmih ulica grada Sarajeva, među slabo odevenom i tanko hranjenom šarolikom masom sveta.

Nastupila je praznina, kao mali prekid u povorci, da bi iznenađenje koje dolazi zatim bilo još veće, a onda — na belom konju sa pozlaćenim uzdama i crvenim kićankama, u tamnomodroj, zlatom vezenoj uniformi, vitak i kao saliven, serasker Omerpaša. Ličio je pomalo na priviđenje, i to začudo blago i dobrosrećno. Kao da ne jaše na konju, nego plovi na oblaku. Iznenađena i zadivljena svetina videla je, ne verujući svojim rođenim očima, kako mu odsjaj svetlosti pred večernjeg sunca pada na grudi i osvetljava lice sa lako prosedom bradom i izrazom strogog dostojanstva i zagonetne blagosti.

Za njim je, opet na izvesnom odstojanju, jahala grupa oficira. A zatim je nailazila vojska. Svi u mrkim uniformama, sa ukrštenim kaišima na grudima i švapskim cokulama na nogama, vojnici su stupali paradnim korakom, i jedino po fesovima razlikovali su se od neke hrišćanske vojske. Prolazila Je dobra i malobrojna konjica, pa pioniri i sanitet, neobični po izgledu i opremi, a na kraju artiljerija. Jaki, dobro hranjeni i timareni konji vukli su, uz veliki tutanj i tresak, duge dalekometne i kratke brdske topove, i mrke teške kare na kojima su, stegnutih zuba, sedeli mladi vojnici i poigravali kao lutke, dok su im se u ritmu vožnje tresli bucmasti azijatski obrazi. I kako su se spuštali širokim i vrlo strmim sokakom, izgledalo je kao đa izlaze pravo iz rumenog oblaka koji je polegao gore po ivici brega.

A kad je sve to protutnjalo, kao priviđenje, mnogi su od dokonih gledalaca ostali na mestu, zaneseni, trepćući očima kao od prejakog bleska. Činilo im se da ispred njih još jednako prolaze sila i gospodstvo te nove carske vojske i niču neobične slike jednog sveta o kome su ponekad mogli ponešto da čuju, ali koji nikad do sada nisu svojim očima videli. (U stvari, to i jeste samo prethodnica, kao neki uzorak te vojske od deset ili, kako neki kažu, i jedanaest i dvanaest hiljada ljudi, koja sada nastupa na bosansko tle.) Kako je strašno, tajanstveno, opasno i, hoćeš-nećeš, lepo — sve to što je prošlo ispred njih; oružje, vojska i, naročito, oficiri! Kako su im gojni konji i čisto i svetlo sve na njima! Kako su snažni, beloputi i gordi oni sami! Kao da jedu neku drugačiju, jaču a finiju hranu nego što jede svet u ovoj Bosni, ili da dišu neki blaži i plemenitiji vazduh! Svi su oni jako odudarali od ove naše šaroliko i svakojako odevene mase kroz koju su prolazili. I većini našeg sveta, svrstanog u dva Špalira, ta vojska je, dok je prolazila, zaista izgledala kao deo nekog dalekog sveta koji ne zna šta je nužda i ne boji se nikog. Sama činjenica da takav svet može da postoji nagonila je mnogima suze na oči, suze neodređenog porekla i pomešanih, posve suprotnih osećanja. Oličenje toga sveta bio je za njih serasker na belom konju. Dok je jahao polako i dostojanstveno mimo njih, nisu znali šta pre da gledaju na njemu, izraz lica, uniformu, oružje, ili njegovo lako, gotovo bestežinsko, i svečano držanje. I kad se, zajedno sa svojim oficirima, vojnicima, karama i konjima, izgubio među naherenim kućama, ono Što je ljudima najduže ostalo u sećanju, to je bila njegova pojava, a na toj pojavi skupoceni amblem na

njegovom fesu, polumesec i zvezda od dijamanata i raznih dragih kamenova, koji su zračili i presijavali zlatnim, modrim i zelenkastim sjajem kako samo nebeska svetlila mogu da sjaju. Malena i krhka stvar, koja sama po sebi ne može ništa, ali je simbol carske vlasti i državne sile koja diže i obara zemlje i narode, od koje, u krajnjoj liniji, zavisi sve što čoveku u životu treba: hrana, odelo, oružje, mir, sloboda i zadovoljstvo.

Zbunjen i uplašen, potresen i kao postiđen, narod se razilazio polagano. Ljudi su se kretali sporo i ćutke, jer nisu znali šta da kažu i jer su teško nalazili put povratka u svoj redovni šturi život, dole u rodnom gradu. Sa svakim korakom svaki od njih se treznio, pribirao i — oslobađao čarolije kojom ga je trenutno opčinila seraskerova povorka. Kućama su stigli već prilično otrežnjeni. Sedeći kraj žmirkave jedine sveće, u očekivanju večere koja u većini slučajeva nije bila ni mrsna ni bogata, ljudi su ponovo doživljavali ono što su pre sat-dva gledali na Kovačima, posmatrajući sve to sada drugim očima i mereći novom merom.

Istina je, ni u jednog vezira dosad — a toliki su prošli kroz Sarajevo — nije bilo takvog sjaja ni reda, ni takve sile. Pa ipak, sad je svakom jasno, i biva sve jasnije, da je u celoj toj sjajnoj paradi bilo i nečeg izveštačenog, lažnog i usiljenog. Povorka je — ovakva kakvu je sada, u sebi, vide i gledaju
zaista svečana i strašna, ali nekako isuviše. Spreda i pozadi, desno i levo od nje širi se oskudica nerodne godine i gladnog proleća, čamotinja krivih i izlokanih sokaka, iskrzanih streha i odavno neokrečenih kuća, beda slabo odevenih ljudi i brižnih lica. Oseća se dah izuzetnih i teških vremena kad nikom nije dobro i kad je vazduh nad glavama pun neodređenih pretnji i stvarnih opasnosti. Izgleda kao da je ta bleštava vojska, koja je toliko odudarala od grada u koji je ulazila, trebalo zbog nečeg samo da promaršuje, da bude viđena i zapažena, a da će se sada sva rastopiti kao parče šećera u mutnoj vodi. Dobri konji i neobične raskošne uniforme i novo, neviđeno i opasno oružje, sve će biti vraćeno tamo negde otkud je i uzeto. I vojnici i oficiri, kao pelivani i mađioničari, razići će se, svak sebi, izgubiti se, sada već sivi i obični, u običnoj sivosti sarajevskih ulica. — Eto, tako im sada sva ona sila i lepota koju su videli izgleda više kao skupa i tužna tuđinska maskerada. A što je ta maskerada još i opasna, i može lako da postane smrtonosna, to je svakako ne čini privlačnijom ni veselijom.

Da, zaista je u celoj toj paradi, pored svega njenog bleska i strogosti i stvarne pretnje i opasnosti koje je donosila, bilo nečeg neprirodnog i ludog. 1 lud slučaj sa jednim jadnim luđakom umalo je nije već na prvim koracima poremetio.

Pored svih zaptija, pred narod koji je kao živ, privremen i veštački zid bio postavljen sa strane, desilo se da je ludi Osman, poznata mirna gradska luda,

mršav, pocepan i zadihan, istrčao iz jedne ulice, naišao na prazninu u onom živom zidu, ispao odjednom pred oficira koji je jahao na čelu povorke, i tu stao kao ukopan. Oficirov belac se plahnuo i zakrenuo u stranu, a zatim se dvaput propeo. Jahač je uspeo da se održi na konju i da ga ukroti i smiri, ali se povorka ustalasala i taj talas se preneo na one koji su jahali pozadi i došao, oslabljen uz put, i do samog seraskera, tako da je i njegov konj stao da poskakuje i da poigrava kosimice. Međutim, pre nego je serasker mogao išta da primeti i da zatraži objašnjenje, sve se smirilo i povorka je nastavila put.

Jedan visok podoficir, koji je odmah skočio s konja i uhvatio pocepanog čoveka za mršava ramena, hteo je da ga saseče tu na mestu. Ali čovek je bio tako slab, bez pokreta i odbrane, da podoficir nije našao pravog i potrebnog otpora svom gnevu. Umesto buntovnika i atentatora, u šakama mu se našao zbunjen i jadan bolesnik. Jedan od zaptija je prihvatio luđaka, a podoficir je psujući dobacio:

- U falake, pa bijte! Na mrtvo!

I otrčao je da zauzme svoje mesto u povorci, koja je bez poremećaja i zadržavanja krenula niz Kovače. Narod se brzo razilazio. Na širini je ostao zbunjen zaptija, ne znajući šta bi sa luđakom u rukama.

Pre desetak godina to je bio zdrav i lep mladić. Živeo je sa majkom udovicom i jedinom sestrom, mlađom od njega. Imali su tvrdu i visoku kuću u Saburinom sokaku, sa dve kamene avlije i lepom baštom. Od oca je nasledio trgovinu i jake veze sa očevim poslovnim prijateljima u unutrašnjosti. I drugovi su ga voleli kao dobrog druga. Jedino je nekom urođenom uzdržljivošću odudarao od njih. Zbunjivali su ga naročito smeli mladićki razgovori, a na ašikovanja, petkom, po mahalama, nije voleo da odlazi. Zbog toga su ga drugovi često peckali. A kad bi uspeli da ga povuku sa sobom, on se ponašao kao čovek u neprilici i držao se kruto pred svakom od tih udavača, manje ili više skrivenih iza mušebaka ili odškrinutih vrata, Na sve šale i šapate odgovarao je ponajviše zbunjenim ćutanjem i uvek istim lakim i odsutnim osmjekom. Tako isto se držao prema majci kad bi ga, što se često dešavalo, nagovarala i molila da se ženi. Odbijao bi na šalu, zaobilazio sa odgovorom, mučio se da odloži takav razgovor. Inače, dobar sin i u svemu ono što se zove čovek na svom mestu.

Pa ipak, za nepune dve godine od njega je postao neizlečiv bolesnik, i to najteže i najstrašnije vrste.

Kad jednu kuću zadesi ovako velika i neočekivana nesreća, kad se jedan čovek ovako naprečac i dokraja slomi, onda je objašnjenje obično teško naći, a ono koje se nađe izgleda svakom površno i nedovoljno. Hodže i vračare su dolazile do zaključka da je mladić 'udario na ogramu' i da su na njemu neke čini

i vradžbine. Ali otkud i kakve? To pletivo je bilo isuviše tanko i njegovi konci su se kidali pri svakom pokušaju da se razmrse. Sve što su od mladića mogli da izmame i čuju oni koji su ga lečili ili negovali, bilo je malo i nejasno. Povod bolesti izgledao je isuviše sitan i nedužan, jer je razlog ostao nepoznat.

Dešavalo se često da je Osman zbog poslova morao i sam da putuje sa robom koju bi slao. Tako je i toga leta išao čak u Novu Varoš.

Putem, negde na samom ulasku u Višegrad, izmako je pred svojim kiridžijama, jašući prečacem. Dan je bio sunčan, jutro sveže, a mladić pun neke tihe ali silne radosti koja ga je gonila napred. Nejasna staza i njegova radost prevarile su ga pa je zalutao između nekih tamnozelenih gustih voćnjaka, i odjednom se našao među kućama nepoznatog zasenka, kraj česme, lice u lice sa devojkom koja ie, otkrivna, prala ruke i hladila zažarene obraze. Ne očekujući nikog tuđeg sa te strane, devojka se slobodno okrenula, i to samo glavom, dok je stasom ostala nagnuta nad drvenim koritom u koje je padala voda u bogatom mlazu, Izgledalo je kao da mu nudi tu svetlu masku. Njeno lice, sjajno od vode, sunca i svog osmejka, bilo ie maleno, a od krupnih, divno srezanih očiju izgledalo još manje. Osmejak na njemu bio je tako neobičan i tanak da nije sužavao njene oči, nego ih još više ralirio. Samo su usne, i one čudesno srezane, bile rasklopljene i savijale se oko belih zuba i podrhtavale u lakom, jedva primetnom grču, kao od pomisli na poluzrelo voće. Velika, sjajna lepota, koja sama sebe ne zna, sva od sreće i poverenja u sve oko sebe.

Mladić se docnije pitao kako je moguće da je on sve to zaista video, i to u magnovenju. Jer devojka je u istom trenu kad ga je ugledala i umesto nekog od svojih sa užasom videla stranca čoveka, podigla ruku i prvo zaklonila lice, a zatim spustila belu bošču sa glave i mekom brzinom najlakše zverke pobegla u avliju. Ali pre toga on je stigao da jasno oseti svu lepotu u srazmerama između velike bele ruke i savršeno vajanog lica koje je ona, u strahu, stidu i ogorčenju, nastojala da zakloni.

I sam uplašen, pobegao je kao i devojka, samo na protivnu stranu, jedva se ispleo iz zaraslih puteljaka i mnogih ograda, i odjednom se obreo na drumu, gde je već počinjala varoš. Tu je sačekao kiridžije.

Putem je izgledao miran i pribran. Dobro je stigao u Novu Varoš, svršio posao i vratio se posle nedelju dana u Sarajevo. Isprva se ono kratko i bezazleno viđenje nasmejane devojke na česmi javljalo u njemu samo kao sećanje s puta, kratko i povremeno. Ali kako su dani prolazili, viđeno lice i njegov osmejak, umesto da blede, sve su se više ustaljivali u mladiću. Da nije sanjao? Ne, nije. San se zaboravlja, potisnut javom ili novim snom, a on više i ne može da to lice ne vidi. Tako se često pitao i tako je sam sebi odgovarao. A s vremenom je nestalo i tih pitanja i odgovora. Nikad nije ni pomišljao da je to bila živa devojka sa svojim osmejkom, na nekoj istinskoj česmi u nekom stvarnom selu, koju bi

mogao i potražiti i zaprositi možda. Jednom viđeni osmejak goreo je u njemu, i samo u njemu, uporedo sa svešću.

Tako je to blago i neprimetno pijanstvo, dovoljno samo sebi, trajalo mesecima. Oduvek stidljiv i malo povučen, on nije pokazivao nikakve promene na sebi. Radio je svoje poslove, izlazio sa vršnjacima na teferiče, ali ne rastajući se nikad sa svojom skrivenom vizijom devojačkog obasjanog lica koje zaklanja i gasi njena velika bela ruka. Dobar, ćutljiv i uvek malko rasejan drug.

Teže mu je bilo sa majkom, koja ga je sve življe nagovarala da se ženi. Ti razgovori, koji su mu oduvek bili neprijatni, postali su za njega od ovog leta pravo mučenje. A ove jeseni, otkako mu je sestra isprošena, majka je bivala sve upornija.

Tako je bilo i toga novembarskog jutra. Tek što se dobro razdanilo. Sedeli su, kao obično, uz kafu. Majka se žalila kako će ubrzo ostati sama u ovolikoj kući u kojoj bi već odavno trebalo da peva snaha i plače unuče. Nabrajala je njegove vršnjake koji su se poženili. Molila ga je da se ženi još ove jeseni jer ne može da naodgovara svetu koji se čudi što se ovakav momak ne ženi, a njoj samoj to pada najteže. Molila ga je dugo i usrdno kao nikad do tada i tražila njegovo obećanje. Mladić je gledao u kafu pred sobom, menjao boju u licu i kršio prste, a kad se starica privila uz njega, on je, braneći se i zakrećući pogled od tih dragih poznatih očiju, promucao;

- Dobro, dobro!
- Ali još ove jeseni?
- Dobro, hoću ... hoću.

Žena je spustila ruke od radosti, ali mladić je u istom trenu skočio uplašeno i ne obzirući se otišao na posao. Iza njega je ostao nepopijen fildžan sa kafom.

U dnevnom poslu je stigao da malo zaboravi jutrošnji razgovor. Ručao je u radnji. A kad se pred sumrak vraćao kući desilo se nešto neočekivano i nerazumlijvo.

Duvao je neki jak vetar i, zalutao u ovaj sarajevski tesnac, lomio se sa hukom od brega do brega, noseći lišće, povijajući dimove i nalazeći slabo prikovanu šindru sa krovovima. Kad je došao do ugla svoje ulice, mladić je osetio jak udarac vetra i neobično bolno uzbuđenje od pomisli da se vraća na mesto svog neopreznog jutrošnjeg obećanja. Bežeći od tog bola, ušao je brzo i tiho, kao krivac, u kuću i ispeo se neprimećen uz stepenice. Dole ispod njega osećala se živost i spremanje za sestrinu svadbu. Hteo je da odahne, da se pribere. Smirujući ubrzan dah, gledao je s prozora svetlosti grada u dolini i slušao huku vetra u velikim drvetima iza kuće. Ali mu nemir koji ga je doterao ovde nije dao da se skrasi, goneći ga od prozora do prozora, iz ugla u ugao.

Tada je, bar tako mu se čini, prvi put, sa nevericom i hladnim trncima na

temenu, osetio da osmejka od kojeg se nije odvajao nema više, da se smračilo u njemu i da je i sam kao obnevideo od toga. Pretrnuo je ceo i, ne znajući šta radi, strčao niz široko stepenište. Zauzeti poslom, ukućani nisu primetili kad je istrčao u avliju. Tu je stao za trenutak, pitajući se unezvereno šta je ovo s njim i šta on ovo radi, i boreći se davljenički da u sebi opet sagleda znani osmejak. Ne, nema ga! Ima samo sećanje na nj, a to sećanje je i samo mračno, i boli i prži kao žeravica na ožičici i goni napred, tamo gde bi on mogao biti. Nema ga. Ali, otkad ga nema? Možda je odavno nestao, a on to nije odmah ni primetio? Ne, nije moguće. Još večeras, dok se penjao uz Kovače i pre nego je skrenuo iza ugla, put kuće, osmejak je bio sa njim. I sad odjednom, ugašen kao fenjer, izgubljen kao dukat. Ne, ne, bio je, seća se dobro, i čini mu se da bi, kad bi otišao do onog ugla, osmejak planuo ponovo. I sećanje ga goni dalje, da traži ono što je navikao da gleda, bez čega ne može kao ni bez vazduha, a čega sada odjednom nema. Otvorio je tiho obe kapije, jednu za drugom, izišao na ulicu i otišao do ugla. Tamo ga je dočekao udarac vetra, I ništa drugo. U slaboj svetlosti koja je padala sa prozora na uzak sokak nazirao se novi ugao. Iza ugla je bilo, ponavljao je sam sebi, ali iza kojeg? Da nije iza onog što se vidi tamo napred? Potrčao je. Dočekao ga je još jači vetar.

Trčao je sve dalje, od ugla do ugla, dok nije izbio na glavnu ulicu, na Kovače. Opet se pred njim ukazala varoš u dolini, sa svetlostima na prozorima, sa zlom noći i njenim zvezdama iznad svega. Na pogled noćne varoši, mladić se odjednom prenuo uplašen sam od sebe i od ovog što radi, i malo se postideo sam pred sobom. Vratio se kući.

Tako je počelo. Iz početka niko nije ni primećivao mladićev nemir i promene na njemu. Svršena je svadba i sestra je odvedena iz kuće. Ostao je sam sa majkom. I majka je prva i primetila da se uznemiren i potišten diže, izlazi, i posle dužeg ili kraćeg lutanja vraća, mokar i kaljav i još nemirniji i potišteniji. Ne pominjući mu više ženidbu, nastojala je da sazna od njega razlog tim promenama, ali bez uspeha. Ćutao je uporno, teškim ćutanjem. Raspitivala je njegove drugove, ali ni oni nisu znali drugo da kažu sem to da primećuju kako se izmenio. Počeo je radnju da zanemaruje. Još zima nije bila potpuno prošla, a svima je bilo jasno da je ova kuća udarena teško, u najosetljivije mesto, gore nego da im je sve pogorelo. U kući je ležao kao težak bolesnik, nem i nepomičan jedinac Osman. Nad njim je majka. Mekim uporstvom roditelja ona je uspevala da izvuče ili da mu na snu oslušne poneku reč, i zaključila je da je u pitanju devojka. Nešto kao tajna Ijubav koju je teško priznati. Sin je ležao sklopljenih očiju, odeven, između čakšira i fermena tanka zategnuta košulja da se vide slabine i vita rebra kako se dižu i spuštaju od teška daha.

- Osmo, sine — pitala je oprezno — kaži koja je, majka će je prositi i dovesti, pa da je carska. Kaži majci!

Mladić je budan, samo još čvršće sklapa oči. Čuje svaku reč, ali ih ne vezuje u svesti, niti im hvata smisao. Koja? Koju će to prositi? Ko, i za koga? I nikakve veze ne vidi između toga svega i svoje muke. A prvom prilikom on skače, napušta kuću, i trči ulicama, od ugla do ugla. Sad se to već dešava i pred *veće,* pa i danju, tako da sva mahala vidi i zna.

Strepi od pomisli da će opet morati, izvan sebe trčati poznatim ulicama, da će se prolaznici okretati za njim, da će opet sve biti uzalud; odupire se tome, lomi se, ali najposle ne može da odoli teškom pritisku, popušta i kreće, A kad jednom krene, onda već posle prvih koraka zaboravlja i sebe i svet i ne može više da se zaustavi. Eto, tu odmah, u susednoj ulici, čeka ga lice lepote i njen osmejak. Još jedan ugao, još jedan. Ne, taj nije. Ali idući, možda. Ni taj nije, ali idući sigurno! I sve tako, do potpunog iscrpljenja i bolnog vraćanja na mesto polaska.

Idućeg leta mladiću je postavljen staratelj, jedan od prvih rođaka, koji je dalje vodio radnju. Četiri godine majka je negovala i lečila bolesnog sina, plaćala hodže i vračare, lekove i zapise. Sve bez uspeha. Pete godine je umrla. U kuću su se uselili rođaci. Svi su se već pomirili s tim da je onog nekadašnjeg Osmana nestalo i svi već odavno vide u njemu samo izgubljenog omršavelog luđaka koji po deset puta dnevno protrči svim ulicama, zagledajući za svako ćoše, a zatim se, ne govoreći nikom ništa, vraća kući i pada licem na zemlju, i plače. Pogotovo kad su noći svetle, on se ne smiruje nikako. Iz početka je njegovo ludilo bunilo svet. Plašili su ga se. Rođaci su morali da ga zatvaraju danima i nedeljama u kuću. Posle se uvidelo da je to za njega mnogo gore, a da u stvari nije potrebno. I svet se navikao na ovu varošku ludu. Naročito je ženski svet iz početka bežao od njega. Ali i to je prošlo. Svi znaju da je bezazlen i bezopasan. Desi se da istrči iza čoška i, ugledavši na česmi neku ženu, da joj onako zadihan priđe bliže, pogleda je malo pažljivije, ali se odmah razočarano i tužno osmehne, lako pozdravi glavom, i krene dalje.

Samo deca ga ponekad zadirkuju i viču za njim.

- Trč', Osmane!

Ali, on ih i ne primećuje. Ne govori nikom ništa i ne čuje šta mu se kaže. Evo već osma godina kako on iz dana u dan, nekad češće i duže, nekad ređe i kraće, trči ulicama, staje kod svakog ugla malo, a zatim trči dalje. To već odavno nije onaj nekadašnji Osman. Mršav, blatnjav ili prašnjav, uvek pocepan, na izmoždenom licu zategnut svaki mišić izmučene oči, napregnut i odsutan pogled nezdrava sjaja. Kad se zamori od trčanja, on se zaustavi na velikoj strmoj raskrsnici, klone na široki ćepenak pekarnice i tu sedi obujmivši rukama uzdignuta kolena, oborene glave, i plače od umora i razočaranja. Pekar, kome rođaci plaćaju račun nedeljno, pruži mu hleba, da jede koliko hoće. Ali čim pojede hleb i napije se vode, on kreće dalje.

Svet već pomalo i zaboravlja da je to ikad bio drugi i drugačiji čovek.

Zaptija, koji je od ljutitog podoficira primio ludog Osmana, nije znao šta da radi sa njim. Zna ga dobro. To je božji čovek i nesrećno stvorenje, a sada je odjednom postao veliki krivac, neka vrsta prestupnika protiv sigurnosti i ugleda Carstva. Šta tu može pamet i moć jednog skromnog i uplašenog čuvara javnog reda? — I bio je srećan kad je naišao muktar te mahale Sabitaga, miran i ugledan građanin, Zaptija mu je rekao šta mu je naređeno, a Sabitaga je samo ispružio ruku između njega i ludog mladića.

- Idi ti za svojim poslom, a njega ostavi meni. Ko je još vidio da se *ovo* bije?

Srećan što je njegova neprijatna odgovornost prestala, zaptija je otišao da i dalje čuva red, a Sabitaga je uveo mladića u svoju avliju i naredio mu da tu mirno sedi. Iz kuće mu je po dečaku poslao velik komad sinoćne slatke pite. Mladić je sedeo na kamenom koritu pored česme i mirno jeo, sve do mrvice.

Zatim je pio vodu iz savijenog dlana, u malim gutljajima, zavraćajući glavu kao ptica.

Pola sata docnije, on je već trčao iz ulice u ulicu i hvatao večiti i večito nedostižni osmejak lepote, kao da na svetu nema ni careva ni carskih ordija, ni seraskera ni njegovih strašnih konjanika.

A dole u zbijenoj čaršiji, ispod Kovača, slegla se vojska. Parada od askera, oficira i uglednih građana polagano se razilazila, puneći kuće i kasarne i konake, bezazleno pritajena za trenutak.

Omerpaša je odseo u trošnoj, visokoj državnoj zgradi na Gorici. Tu su, po tradiciji, odsedali bosanski veziri na svom putu za Travnik. Tu su pod šatorima logorovali vojnici seraskerovog pratilačkog odreda, a na strmoj padini ukopane su u polukrugu dve baterije teških nemačkih topova najnovijeg tipa; cevi su im bile uperene na sve delove grada. Nevisoki breg sa pitomim imenom — Gorica — stao je da tamni i dobiva zloslutan izgled u očima građanstva.

U isto vreme počele su da pristižu ostale jedinice. To je bila brojem i opremom prava vojska kakvu Sarajevo ne pamti. Te trupe su, onako kako su stizale, smeštane po severoistočnim obroncima.

Tako je sada grad bio sa dve strane Izložen cevima seraskerovih topova.

Tada je, u nedelju pre podne, zemaljskim prvacima i sakupljenom narodu svečano pročitan carski ferman koji Omerpaši daje neograničena ovlašćenja da, u saradnji sa civilnim guvernerom Hafizpašom, pokupi nizam među muslimanima u Bosni i Hercegovini, uvede sve administrativne mere koje su za to potrebne i pokori sve što je nepokorno.

I do sada je bivalo da su razne valije, pri svom dolasku u Bosnu, donosili

fermane i čitali ih sakupljenim ajanima u svom konaku u Travniku. Ali Omerpaša je za taj čin izabrao Sarajevo, grad ohole oligarhije, u kome se dosad veziri nisu smeli ni zadržavati, i pozvao je sve prve ljude Bosne i Hercegovine da mu dođu na noge u taj grad. Sad su svi oni stajali svečano odeveni, mrki i bledi, na jakom proletnjem suncu. Na maloj uzvisini sedeli su na stolicama Omerpaša, Hafizpaša i još nekoliko viših oficira, svi u savršeno krojenim tamnim uniformama na kojima su presijavali ordeni, svetla dugmeta i zlatni i crveni gajtani i širiti. Levo i desno od njih sedeli su najugledniji muslimanski prvaci, prvi među njima sedi i otežali Alipaša Rizvanbegović, hercegovački vezir. Na dva kraja toga polukruga sedeli su — i to je bila velika novina — po jedan pop i fratar, čak i sarajevski rabin i dva predstavnika sarajevskog građanstva. Svi ostali stajali su kao poslušna deca, licem okrenuti seraskeru. Osim toga, ceo ravni i okrugli prostor Musale bio je optočen sa dva reda nizama. Na njima je bilo sve novo i čisto. Kruti i besprekorno postrojeni, sa nožem na pušci, oni su ličili na ma koju zapadnjačku vojsku. Prema njima i njihovim bleštavim oficirima, ajani i prvaci zemlje, u svojim dugim raznobojnim anterijama, sa jemenijama ili kožnim kalčinama na nogama i teškim sarucima na glavama, izgledali su, i pored svog dostojanstvenog držanja, nekako gorštački i palanački, isceđeni i olinjali, i — ruku na srce! — ostavljali nesavremen i pomalo žalostan utisak.

Omerpaša je ustao, a pored njega se u istom trenu obreo mlad, plavokos oficir, koji je, korektnim turskim izgovorom ali uvredljivo oštro i nekako strano, počeo da čita carski ferman.

Prvaci su, svi stojeći, slušali stegnutih vilica i oborenih očiju, a koji god je od njih, ma samo i za trenutak i samo ispod oka, bacio pogled na vrhovnog komandanta, mogao je videti da taj vitki a snažni čovek nosi na sebi nešto tuđe, drsko i izazivačko, što je u protivnosti sa svim njihovim shvatanjima carske službe i muslimanskog vojničkog dostojanstva.

U trenutku kad je oficir izgovorio poslednje reci fermana, grunuli su, kao na komandu, topovi istovremeno sa Gorice i sa Žute Tabije. Zemlja se tresla pod nogama. Utrostručena, učetvorostručena jeka nepodnošljive paljbe išla je od brega do brega, a pojedini odjeci su se sudarali, tražeći uzalud izlaz iz ove kotline. Tek kad se topovska tutnjava stišala, moglo se razabrati da vojna muzika već svira bučan i razigran marš. I mnogi prvak, koji za vreme topovske paljbe nije trepnuo, držeći se pravo i prkosno, postiđen je oborio glavu pred navalom te bezočno i nasrtljivo gromke svirke, nove i uvredljive za bosansko uho.

Ali najgore je trebalo tek da dođe. Iako se primicalo podne, serasker nije prvacima dao vremena ni da klanjaju ni da ručaju. Glavni i najodgovorniji između njih, četrnaestorica na broju, pozvani su odmah u njegov konak na Gorici. Pojahali su konje i sa pratnjom krenuli zlovoljno uz breg. Teško su

napredovali Između komordžijskih konja i topovskih kara uskomešane vojske, u kojoj niko nije ni pomišljao da im napravi mesta i da im se skloni s puta, kao što im se sve živo u Bosni uvek sklanjalo. Niko ih nije pozdravljao. Askeri su radili svoj posao ili besposleni lunjali putem, ne obraćajući pažnju na njih, a oficiri su se među sobom pozdravljali i dovikivali na nekom nepoznatom jeziku. U tesnim mrkim uniformama svi su izgledali kao bubašvabe. A Bosancima se, dok su se provlačili kroz tu gužvu, sve činilo kao da su, u snu, zalutali u neku stranu, hrišćansku zemlju i kao da se probijaju kroz neprijateljsku vojsku. Ništa se gore nije dalo zamisliti. Drhtali su od prigušenog gneva i znojili se pod teškim odorama. U njima se javljalo dotad nepoznato osećanje manje vrednosti, koje sami sebi nisu hteli da priznaju. Kao da im je tek sad postajalo jasno šta je i šta može da znači u državi dobro organizovana i naoružana carska vojska. To je sila i red u isto vreme. A kad se prilike tako okrenu da ta vojska poslane glavna i presudna snaga u zemlji, ona to ne čini nikad samo napola.

Sednica koja je odmah zatim otpočela u prizemnoj sobi neobične veličine i sa malo nameštaja, pokazala je prvacima da može biti i mnogo neprijatnih susreta. U dnu su bila tri velika prozora bez zavesa. Tu je sedeo Omerpaša. Kako je bio leđima okrenut prozorima, ceo njegov lik izgledao je kao silueta isećena makazama iz crne hartije. Iza njega je stajao mlad major, riđ čovek nepomična lica i olovna pogleda koji niko ne voli da sretne. Ma kako strašan i mrzak bio serasker sam po sebi, još je teži i strašniji izgledao po tom nemom pratiocu koji stoji kao senka iza njega.

Licem prema seraskeru našli su mesta na prvih nekoliko sedišta Alipaša Rizvanbegović, Mustajpaša Babić, Mahmudpaša Tuzlić, Mahmud-kapetan Fidahić i Fazlipaša Serifović. Ostali su posedali kako su znali i umeli. Niko nije brinuo o njima, gde će da sednu i kako će da se smeste. Nikog nije bilo da ih posluži, pa ma samo čašom vode, Niko nije pušio. Kao po planu i dogovoru, ni ovde im niko nije ukazivao pažnju. Okrenuti ka prozorima kroz koje je nadirala jarka svetlost, žmirkali su i treptali očima, teško razabirući crte seraskerova lica, dok je on, naprotiv, mogao njih da gleda mirno i posmatra slobodno. I u tom su bili stavljeni u nepovoljniji položaj. Osećali su se vrlo nelagodno i sa naporom sakrivali tu svoju nelagodnost. Nisu ni primetili kad je serasker počeo da govori. Najpre je to bilo kao neki nečujan i poverljiv razgovor sa onima koji su sedeli ispred njega, ali njegov glas je brzo postao jači i jasniji.

Govorio je kao poslovan čovek, čak pomalo brižno, o redu i upravi, o carskoj vojsci i potrebi da ona bude na savremen način uređena. Nabrajao je podatke o dugogodišnjem odupiranju bosanskih prvaka da se tanzimat uvede i u Bosni, Pri tom je nastojao da govori što više »bosanski«, ali ga je odavao njegov lički izgovor, a kod pojedinih reči zastajkivao je duže. Tražio je pravi izraz i, kad ga ne bi našao, pomagao se turskim. Iznosio je kako se sultanovoj spasonosnoj reformi pokorila, nešto milom nešto silom, cela Turska Carevina, samo Bosna i Hercegovina još nisu.

- E, sad je došao dan da se i to svrši, i da bude ono što biti mora.
Rekao je to življe i odmah se digao, ali ne da završi sednicu nego da nastavi govor. Sad, kad je stajao, moglo se bolje videti njegovo lice, njegova još prilično crna i za turskog oficira neobično duga kosa, koja je bujno navirala ispod zagasitocrvenog fesa, vezivala se sa prosedom kratkom bradom i stvarala okvir za njegovo pravilno lice maslinaste boje u kome su mnogo mesta zauzimale oči. Igra tih očiju privlačila je svu pažnju slušalaca i menjala izraz seraskerovog lica, i to ne uvek u skladu sa onim što je govorio. Te oči su bile mrke, pune nekog šumskog mraka i hlada, čas smeđe, pametne i pomalo tužne, čas kadifaste, bademasto izvijene, moglo bi se reći: gotovo ženski lepe, da se iz njih nije povremeno javljao neočekivan zelen i opasan sjaj.
- A što mora biti, to i biva. Svuda, pa i u Bosni.

Kod tih reči, izgovorenih neočekivano tankim glasom, seraskerovo lice naglo se izmeni. Najpre se zgrči u ružnu grimasu, pa se onda naglo opusti, dobi neki zagonetan, obešenjački izraz, i razli se u mongolsku masku u kojoj od njegovih krupnih očiju nije ostalo ništa do dve crne kose pruge, Sve je to trajalo

samo deo sekunda. Kao varljiv blesak ras- plinula se i ta maska, a ispod nje se opet ukazalo pravo Omerpašino lice, mirno i pravilno, sa ubilački povijenim i sastavljenim obrvama iznad ogromnih osenčenih očiju, iz kojih je na mahove izbijala neka hladna, brza vatra i granitnozelenim sjajem prelivala obraze, bradu i brkove.

Posle tih uzastopnih munjevitih promena na seraskerovom licu, prvaci bi među sobom svaki put izmenjali poglede, proveravajući svoj utisak i pitajući se nemo da li su zaista dobro videli ili im se sve to samo pričinilo. I nalazeći u tuđem pogledu to isto pitanje i samo potvrdu svoje rođene zbunjenosti i zaprepašćenja, jedan po jedan obarali su oči zemlji, kruti od ogorčenja i spremni na sve.

Seraskerovo lice nije se više menjalo. Takav kakav je, on je sad stajao mirno i govorio im, kao da čita štampan tekst, stvari koje je sluh sa nevericom primao i protiv kojih se sve u njima dizalo i bunilo, a koje su oni skamenjeni i nepomični mirno slušali.
- Ovo govorim tu pred vama, ali ne zbog vas
- jer vama to, hvala bogu, nije potrebno govoriti!
- nego govorim onim tamo vašima koji drukčije misle i na drugo se spremaju.

Tu je zastao, samo za trenutak, a zatim je nastavio tvrđe i bezobzirnije, gledajući ih drsko, a obraćajući se »onim tamo«.
- Ja ću svršiti sve ovo zbog čega sam poslan ovamo. I vi se varate ako mislite da ćete sa mnom proći kao sa onima koji su prije mene dolazili u Bosnu radi istog posla. Ovo je drugačija naredba, a drugi je i čovjek koji treba da je izvede. Ja znam, vi mislite da ćete i ovog puta, po vašem starom načinu, moći da naoko pristanete na sve, a zatim da mi iz busije činite tolike i takve smetnje i teškoće

da ću se i ja zamoriti i na kraju vratiti nesvršena posla. A vi da se smijete iza mojih leđa! Ali znajte da ja znam kako vi vazda govorite jedno, a mislite drugo. Ponavljate: »Peki, peki efendum!« A pogled vam govori: »Bosna je ovo, budalo, zemlja koja se povija, ali ne mijenja!« A ja vam opet kažem da ne polažem ništa na vaše riječi, da jasno čitam vaše misli, i da ću tu vašu Bosnu, ako bude trebalo, svu prosijati na sitna sita, tako da se neće znati ni ko je beg ni ko je aga, i da ni u snu nećete pomišljati na vašu samovolju i neposlušnost.

Serasker se malo pomeri u mestu, jedva primetno podiže desnu šaku stegnutu u pesnicu, ali mu se lice ne promeni. I odmah nastavi.

- Kad stignete kućama (kod tih reći prvaci osetiše kako se u njima malko vedri i razgaljuje), kažite svima koji misle na prkos i neposluh da ću ih obući u ove uniforme koje sva carska vojska nosi, a skrojiti im sve tako tijesno da im dah staje i oči iz glave skaču. Obje ću im noge u jednu čizmu sa- biti, pa ću ih onda muštrati dok ne nauče nizamski talum tako da im ga ni praunuci neće zaboraviti. Ništa bolje ne zaslužuju! Jer to su neznalice i
bilmezi — ni radnici ni ratnici! — ljudi koji misle da mogu dembelisati i živjeti od zijameta i timara koje su im djedovi sticali, i od nekog svog nama i ugleda, a kao gospodska zabava i razbibriga da im budu; neposlušnost prema vladinim naredbama i buna protiv carskih namjesnika. Opomenite ih da je to vrijeme prošlo. Kažite im da se ne uzdaju ni u svoju malu pamet ni u svoje plitko lukavstvo, jer im ovog puta neće pomoći. I neka mi ne prilaze sa svojim mitom, kao što su navikli da čine, jer šta će meni njihovo mito kad, po ovlašćenjima koja imam, mogu da im uzmem glavu i sa glavom sve što imaju, pokretno i nepokretno!

Tu serasker spusti glas i nastavi tiše, ali ravnomerno i oštro.

- Ja znam da za mene govore svašta i da me nazivaju svakojako, ali neka i oni znaju da mi njihova mržnja i njihova opadanja ne mogu nauditi. Svaka njihova lažna i pogrdna riječ za mene je pohvala i odličje. — I još nešto: neka se niko ne zaklanja za svoju vjeru, jer ja nisam došao ni da turčim ni da kaurim koga, nego da ovu zemlju uredim tako da u njoj svak živi mirno u svojoj vjeri i da se pokorava carskom redu i zakonu. Ništa mi ne mogu njihove pogrde, kao ni njihovo oružje, ako do boja dođe; kao što me, poslije, nimalo neće ganuti plač ni molbe njihove siročadi. Neka znaju da sam svuda svršavao posao za koji sam bio poslan, pa ću svršiti i ovdje. I neću otići odavde dok od njih ne napravim ili dobre i vjerne sultanove podanike, ili grobne humke po Bosni i Hercegovini. A neću ni dangubiti. Za mjesec-dva vidjećete da sam istinu govorio danas ovdje, ali biće bolje po onog koji već sada povjeruje mojim riječima. Ja nemam ništa drugo da vam kažem, ako vi nemate štogod meni.

Niko nije imao ništa. Većina je ćutala, a neki su nešto mrmljali, nestrpljivo odmahujući rukom, kao da odbijaju i samu pomisao da bi neko mogao biti protiv ili imati išta da doda ovim »pametnim i opravdanim« rečima.

Sad je serasker napustio svoje mesto i pomešao se među njih. To je bio sasvim drugi čovek. Blag na reči, sladak i živahan, uvijao se oko njih i promicao između njih. Bilo je očigledno da fizički uživa u svojoj nadmoćnoj igri, u onom što može da im kaže i, još više, u onom što neće da kaže a što misli u sebi. (Prvake je teško i duboko vređalo to njegovo uživanje; činilo im se da ih zloupotrebljava i prlja svojom bliskošću.) Razgovarao je sa pojedincima, nasmejano, ljubazno, nekako rođački poverljivo. Uveravao ih je u carsku blagonaklonost kao i u svoju dobru volju. Njegova su vrata svakom otvorena, u svako doba dana i noći. On će doduže za prvo vreme biti stalno u pokretu, sa vojskom, ali gde god bude pobijen njegov čador, tu će naći pravde i zaštite svak ko dobro misli i pošteno se vlada. Vojska će plaćati sve što bude uzimala za svoje izdržavanje i neće dirati ni u čiju čast ni imanje, ali će šeći, paliti i žariti gde god naiđe na otpor. A utoliko bolje ako to ne bude potrebno.

Prvaci su sve odobravali, brižna lica i teška pogleda. Najposle su uspeli da se nekako odlepe od tog čoveka i njegove nasmejane, svirepe bezočnosti. Na rastanku, serasker je potvrdio prvacima da već sutra mogu svi da se raziđu kućama, gde treba da svim svojim ugledom pomognu njegova nastojanja, mireći narod i objašnjavajući mu odredbe carskog fermana o velikim promenama u zemlji. Jedino će Alipaša Rizvanbegović ostati još u Sarajevu kao njegov gost.

Razume se da oni koji su pušteni nisu otvoreno pokazali svoju radost, kao ni Alipaša svoju zabrinutost. Opraštali su se sa Omerpašom svaki posebice, dugo, sa mnogo svečanih reči koje nikog ne obavezuju i u stvari ništa i ne znače. Alipaša je ostao kod seraskera na ručku.

Čim su napustili nemile »dvore« na Gorici i izvukli se iz onog spleta od šatora, konjskih zaprega i uzavrele vojske, prvaci su se podelili na dve grupe. Jedni su otišli kod Mustajpaše Babića, a drugi kod Fazlipaše Šerifovića, na ručak i dogovor.

Tu su zatekli sve one koji nisu ni bili pozvani na sastanak kod seraskera i koji su živo želeli da saznaju šta je tamo govoreno, ali nisu hteli da zapitkuju. Tek kad su klanjali podne i ručali, počeo je tih razgovor uz kafu i duvan.

Očigledno je bilo da postoje dve vrste prvaka. Jedni koji biraju reči i dvoliče, nadajući se još da će i sa ovim carskim čovekom naći neki način i sporazum. Drugi, koji više nemaju nikakvih iluzija o seraskeru i spremni su na sve. Takvi su bili u većini, iako nisu svi govorili sa istom oštrinom i otvorenošću.

Društvo okupljeno u Mustajpašinoj kući bilo je naročito ogorčeno i nepomirljivo. Sam domaćin, još mlad, lep, visok i plav čovek iz stare porodice koja je za poslednjih sto godina stalno davala paše i upravljače, ulivao je svakom poverenje. Zbog svoje mirne ćudi i urođene povučenosti, on se ranije

nije naročito isticao u borbi protiv novih uredaba iz Carigrada, iako je, kao i svi ostali, bio odlučno protiv njih. Ali svi su ga poznavali po imenu i ugledu kao čoveka od reči, i svi su znali da to što se u toj kući kaže, tu i ostaje.

Posle jela, Tuzlapaša je zatražio da se pročita poruka delegata kojeg su prvaci sa Krajine bili poslali u Carigrad da tamo na izvoru ispita šta vlada namerava stvarno da preduzme protiv Bosne i pobunjenih muslimana. U prepisu pisma, koje je stiglo Krajišnicima malo pre Omerpašina dolaska, i koje sada umnoženo kruži po zemlji, on šalje crne poruke, I završava ovako; »Na noge, junaci! Ja sam turskog dina tražio od Novog Pazara pa do Stam- bola, i nigdje ga nema do u Bosni, Bio sam u Stambolu. Ni tamo ga više nema. Tu mi reče jedan šeh: ' Idi, sinko, u Bosnu! Tamo je otišao Omerica i hoće da vas kauri. Od njega treba da tražite dina, ali ne riječima, već ovako: preko štuca nišaneći.'

Jezik i stil te poruke, krajišnički ljut, bio je preoštar za ove ugledne i većinom postarije ljude, ali njen osnovni ton — vera, tradicija, samostalnosti otpor! — bio im je blizak i razumljiv. Taj način razgovora sa protivnikom — preko mušice na pušci - bio im je u krvi. I oni su i sada, zaboravljajući ono što su malopre čuli i viđeli, i gubeći pravo osećanje za srazmere snaga i stvarne odnose, već gledali sebe u borbi u kojoj su se oduvek snalazili kao riba u vodi. Neki određeni zaključci nisu ni tu doneseni. Njima to nije bilo ni potrebno. Takav je bio uvek njihov naćin rada, bez utvrđenog plana i bez mnogo predviđanja. Razići će se, svaki svome kraju, i tu će, prema prilikama i mogućnostima, svaki od njih učiniti sve što može da osujeti seraskerove namere i pomogne one koji imaju isti cilj. Ni o Omerpaši nije bilo mnogo reči. I to je bio njihov način: o onom što je najteže i najneprijatnije ne govori se. Seraskerovo ime pomenuto je samo jednom. Tada je Fidahić rekao tvrdo, sa kratkim muškim uzdahom:

- Eh, beli, nema na njemu za dram Turčina!

I to je bilo sve. Tome se nije imalo šta ni dodati ni oduzeti.

Nešto drukčije bilo je društvo kod Serifpaše. Tu je bilo manje poverenja i iskrenosti. Svi su oni bili istog mišljenja: da se tanzimat ne može primiti, da se i seraskeru treba odupreti; i oni su znali za krajišničku poruku; ali svak je više voleo da o tome sam razmisli nego da na skupu iznosi svoje poglede. Domaćin, pun i živahan, lukav čovek, prednjačio je primerom u tome. Ni u čemu nije odvajao mišljenje od ostalih, ali je sve okretao na šalu i nastojao da smehom zamagli ozbiljne brige i prave namere svoje i svojih drugova.

Posle ručka tu se našao čak i neki pevač iz Bijelog Polja, čuven naročito po svojim šaljivim pesmama. On je znao mnogo nekih kratkih i naivnih ili lascivnih pesama, a pevao ih je tankim glasom, malo kroz nos, prateći se uz

šargiju. Teško bi se dalo objasniti u čemu je upravo bilo dejstvo tih pesama bez neke sadržine; pa ipak, pevač iz Bijelog Polja zasmejavao je ljude svuda gde bi se pojavio.

Ovde je dočekan hladno. Gosti su se zgledali i u čudu pitali zar je ovom Šerifiji, u ovako teškim i ozbiljnim vremenima, zaista do pesme i šale. I dok je pevač pevao svoje prve pesme, oni su mrko i rasejano gledali kroz prozore, idući za svojim brižnim mislima. Ali on je, kao da ništa ne primećuje, nenametljiva i posve tiho pevao dalje. Jedan od zlovoljnih slušalaca, koji je obratio pažnju na njegove reči, nasmejao se odjednom i protiv svoje volje. Za njim se nasmejao drugi, pa treći. Na kraju, niko nije više ni pomišljao na ozbiljne razgovore. Pesme su se redale jedna za drugom.

Kad se ženi pirinč-pilav, hošalagln sin.

On uzima halva-pitu, Baklavinu šćer.

Lako i bezrižno, zavaljene glave, sa obešenjački ozbiljnim izrazom na licu, pevač je kitio svoju pesmu kao da na svetu i nema ničeg drugog do šale i šegačenja. Većina prvaka sada se slatko smejala i taj smeh im je donosio istinsko olakšanje. Sad im nikakva šala nije izgledala suviše luda i neumesna. Naprotiv, mnogome se od njih činilo da ispod tih pesama, uporedo sa njihovom bezazlenom, gotovo besmislenom igrom reči, teče neki drugi, naročiti smisao koji ipak ima veze sa onim što njih peče i jede i što ih je sastavilo ovde u Šerifovića konaku.

VOJSKA

Ta se reč već poodavno izgovara svuda i u svim tonovima, a ponajviše šapatom, i uvek zabrinuto. Tako je izgovara i onaj koji nema ništa da izgubi i koji ne zna ništa o državnoj politici i društvenim previranjima i sukobima. Jer svi oni osećaju da to neće biti ona »vojska« od malo nizama i nešto neuredne redife koja se do sada viđala u Bosni na tobožnjim vežbama, nego je ovde reč o vojsci koja dolazi da se bije i da ubija, da hara i pali, kao vojske iz priča, i koja bez obzira na ishod sukoba menja sudbinu zemlje i ljudi u njoj.

Sve one manje ili veće, bolje ili slabije organizovane redovne vojske, koje su pojedini veziri dovodili u Bosnu za poslednjih dvadesetak godina, dolazile su u stvari protiv domaćih begova i moćnika, a ne zbog čuvanja granice od spoljnjeg neprijatelja, samo se to nije uvek otvoreno priznavalo. Sada se više ne krije. Vojska koja dolazi prava je kaznena ekspedicija. Pod komandom već proslavljenog sultanovog mušira, poznatog »krvnika svih ustanaka u Turskoj«, ona ima zadatak da omogući promenu postojećeg stanja i uvođenje novina, jer je to postalo neophodno za opstanak države i učvršćenje sultanske vlasti. Treba prvo slomiti i pokoriti moćne i nerazumno uporne feudalce, a zatim utvrditi nizam i uvesti reforme, ili nešto što liči na reforme i što bi zadovoljilo velike sile i evropsko javno mišljenje, koji te promene neprestano traže, a u stvari ne bi mnogo izmenilo u osnovima Turske Carevine. Tako su se ovde nalazile u prilično nelogičnom sukobu dve snage, obe konzervativne, samo svaka na svoj način. U toj borbi carigradska vlada morala je da se služi i vojnom silom i »reformama«, a bosanski feudalci i pozivanjem na tradicije i na svoja prava i oružanom pobunom protiv svog zakonitog vladara. Kad se tako sukobe i uhvate u apsurdan koštac takve dve snage, to je početak velike pometnje u kojoj mogu potonuti obe a u kojoj, u svakom slučaju, stradaju, posredno ili neposredno, zemlje i gradovi i mnogi i raznolični ljudi u njima.

Tabori anadolskog nizama i odredi arbanaških plaćenika koje je vodio Omerpaša na Bosnu unosili su u zemlju i narod klice nemira koji se neće moći zaustaviti tamo gde bi hteli oni koji tu vojsku šalju. To je vojska kojoj se niko

ne može radovati i koju niko u Bosni ne smatra svojom. Sve živo oseća samo njene štetne i opake strane. Begovat vidi u njoj ne samo neprijatelja svojih interesa nego slepo i podmuklo oruđe protiv turske vere i države. Takvo je gledanje i raspoloženje i ostalih muslimana, jer u tom nema mnogo razlike između neposredno ugroženih feudalaca i običnih građana i gradske sirotinje. A raja od sve tri vere ne vidi u toj vojsci svoga spasioca, jer zna i oseća da spas sa te strane ne može doći. I na kraju, vojska je bila teška kao takva.

Među strahotama koje su se pričale o seraskeru Omerpaši i njegovoj vojsci bila je i vest o čitavom jednom odredu stranaca, hrišćana ili Jevreja, koji nose nizamske uniforme i imaju muslimanska imena, ali su nevernici i podmukli neprijatelji svega što je muslimansko. Taj stranački odred nazvan je mur- tad-tabor.

U ovakvim vremenima, kad su mnogi ljudi uplašeni i zbunjeni ili uvređeni i ugroženi u svojim interesima, zlo se lako prima i veruje, i širi dalje. Priča o murtad-taboru stigla je pre Omerpaše i njegove vojske. To je bila ružna i mračna priča o stvarnosti koja nije bila lepa ni svetla. A kao što već biva, priča je, pothranjivana strahom i mržnjom, neprestano rasla. U beskrajnim prepričavanjima i sašaptavanjima svak je u nju utkivao ponešto od svoje lične muke i mržnje, i ogovarajući i grdeći nepoznate ljude, svetio se životu za sva zla koja mu je naneo i dobra koja neće nikako da donese. Tako je priča o mrskom taboru bivala sve crnja, primajući u sebe sve ružno i teško što se o životu i ljudima moglo pomisliti ili kazati.

A kad je ta vojska o kojoj se toliko govorilo postala stvarnost, slegla se u Sarajevo i stala da se razliva po Bosni i Hercegovini, niko je nije video onakvu kakva je, nego je i dalje imao pred očima priču o njoj; i svaki se njen postupak, unapred osuđen, primao i tumačio ne kao ono što je, nego kao potvrda za najcrnja mesta iz priče. To je pogotovo važilo za murtad-tabor.

U stvari, ti stranci u Omerpašinoj vojsci nisu sačinjavali neku zasebnu jedinicu, jer su u pretežnoj većini bili oficiri i komandovali četama i bataljonima azijskih, rumelijskih ili arbanaških trupa. Najviše ih je bilo u samom štabu. Mali broj podoficira, ponajviše stručnjaka i zanatlija, bio je takođe rasturen po raznim jedinicama. Pa ipak, svi su oni po svojoj sudbini i svojim navikama bili povezani i smatrani kao jedno telo. A tako su se i sami držali, i pored svih međusobnih razlika i neslaganja. Među njima je bilo najviše Mađara, izbeglica posle propasti revolucije od 1848. godine. Nešto manji brojem bili su Poljaci. Ali oni su bili viši po rangu, uživali više poverenja i saživeli se bolje sa Turcima i turskim običajima, jer su već odavno u turskoj vojsci, gde su stizali kao izbeglice posle propalih pobuna protiv Rusa. A svi su oni, posle kraćeg ili dužeg kolebanja, stupivši u tursku vojsku, bar prividno primili islam.

Pored njih bilo je u Omerpašinoj vojsci i nešto Nemaca, Italijana, Grka i Jermena, ponajviše lekara ili tehničara raznih struka.

Ukupan broj ovih stranaca nije bio velik. Sto pedeset do dvesta ljudi; možda ni toliko; a od toga trideset do četrdeset oficira. Ali su oni svojim šarenim sastavom, svojim stranim navikama, često upadljivim i nastranim postupcima, privlačili opitu pažnju na sebe, kao da ih ima bar deset puta toliko, i u očima ogorčenih bosanskih muslimana izgledali kao legija, đavolska legija kojoj se broj ne zna i čije zloće i sramote kraja nemaju. Ni kod koga u ovoj Bosni nisu oni mogli naći milosti ni shvatanja. Raja je u njima gledala poturčenjake i avanturiste, bez najmanjeg razumevanja za njihovu prošlost i tragičnu sudbinu, a muslimani podmukle hrišćanske uhode koji pod maskom islama i carskom uniformom dolaze da iznutra razore lepi mir i ustaljeni život vernih podanika i pravih muslimana.

Ljudi iz murtad-tabora pokušavali su odmah da uhvate vezu sa strancima, Nemcima i Mađarima, koji su od ranije živeli u Sarajevu, po raznim carskim službama ili kao zanatlije i preduzimači. Ali, ni ti sarajevski građani stranog porekla nisu se ni najmanje obradovali ovim pridošlicama, jer oni sami već godinama nastoje da se prilagode sarajevskoj sredini u kojoj žive, i da se po zakonu spasonosne mimikrije izjednače bar sa bosanskim hrišćanima, ako već ne mogu sa bosanskim Turcima. A sad su ih ovi neželjeni i kod Turaka tako omraženi ljudi iz murtad-tabora podsećali na njihovo poreklo i dovodili u nezgodan položaj. Zbog toga su ih izbegavali koliko god su mogli. Pa ipak, muslimanskom svetu izgledalo je da se Sarajevo i Bosna sve više pune prikrivenim neprijateljima koji se među sobom povezuju i dogovaraju.

A što je glavno i najteže, na čelu celokupne vojske koja je došla da Bosnu kažnjava i umiruje, stajao je komandant koji je i sam prebeg i poturica, "glavni i najveći murtatin". I da čudo bude potpuno, on je imao naziv seraskera i dolazio sa sultanovim fermanom i neograničenim ovlašćenjima. Nosio je, kako su muslimanski ljudi često i ogorčeno govorili, u svom džepu tapije od njihovih glava, i samo od njegove volje i ćudi zavisilo je šta će biti od njih, njihove časti i imetka.

Tako je taj murtad-tabor, koji nije bio naročito velik ni jak brojem ni uticajem, rastao u mašti domaćeg muslimanskog sveta i dobijao pakleni izgled i fantastične razmere čitave neprijateljske armije koja se, preobučena, podmuklo uvlači u ovu zlosrećnu i upuštenu carsku zemlju. I to, na žalost, o carskom trošku, sa carskim znanjem i pristankom, a protiv najvernijih podanika i najtvrđih Turaka u Carevini,

Domaći hrišćani i Jevreji, oprezni po navici i manje ili više ustrašeni od rođenja, izbegavali su sada kao i uvek svaki dodir sa carskom vojskom. Oni su se uglavnom pravili da i ne primećuju tešku i neobičnu borbu između sultanove

vojske i svojih sugrađana muslimanske vere, doskora "carskih sinova", jer su dobro znali da im ona u svakom slučaju može da donese samo štete i napasti. A pogotovu su se klonili murtad-tabora i svega što je s njim u vezi.

Pa ni kod Omerpaše nisu ljudi iz tog ozloglašenog tabora nalazili uvek razumevanja ni pune zaštite. Odnos između njih i njihovog vrhovnog komandanta bio je pun neiskrenosti i protivrečnosti, nejasnih i tajnih osećanja koja su, i skrivena, vršila svoje dejstvo. On je cenio mnoge od njih i kao oficire i kao ljude, ali pravog razumevanja ili sažaljenja za njih nije nalazio u sebi. I sam nekad begunac i »-murtatin«, on nije mogao iskreno i jednostavno voleti svoje oficire izbeglice i poturčenjake. Video ih je jasno i znao tačno šta su i kakvi su. U većini, očajni beskućnici, koji su izgubili jednu domovinu a nisu našu drugu, nagriženi životom u tuđem svetu, sa spaljenim mostovima iza sebe, bez jasna i slobodna puta pred sobom, isključeni iz svakog društva, osuđeni đa budu verni vojnici, jer nemaju kud. I znao je da su mu, takvi kakvi su, dobrodošli i potrebni, jer predstavljaju mozak i udarnu snagu njegove male vojske. Ali, s druge strane, oni su bili pred njim stalno kao živ primer nesrećnih i neuspelih prebega, kakav bi i sam bio da nije imao izuzetne sposobnosti i naročitu sreću, i da nije postao ovo što je. (Gledajući izbliže pojedinog od tih oficira, on nije mogao ponekad da ne pomisli u sebi: »Ovakav sam i ja mogao biti.« Pa bi se odmah ispravljao: »Ne, nikad ja nisam mogao ovo biti ni ovako izgledati, jer ja sam nešto drugo nego on.«) Mučilo ga je to unutarnje talasanje i ta potreba za objašnjavanjem sa samim sobom. A još više ga je mučio strah da ga ljudi ne bi vezivali za ove nesrećnike i gledali u njemu neku vrstu poglavice murtad-tabora i prvog i glavnog murtatina. Uspavana duša renegata, ućutkana uspehom, slavom i godinama, budila se ponovo u njemu i progovarala ponekad pri bližem dodiru sa ovim ljudima koji su mu, po svojoj sudbini, bili i toliko slični, a ipak tako različni od njega. I on je svakom prilikom i na sve načine nastojao da između njih i sebe drži što veće odstojanje i da se u očima sveta, naročito turskog, ni u čemu ne vezuje i ni po čemu ne izjednačuje sa njima.

A kad bi ostao sa kojim od tih oficira nasamo, on je često razgovarao sa njim prisno i srdačno, sa pažnjom u kojoj je bilo nelagodnosti i duboko prigušenog osećanja obaveze i dugovanja. Ali, to samo u četiri oka, čim bi bila dvojica ili više njih, on je menjao držanje, znajući da biti pravi Turčin znači biti prirodno tvrd, ohol i dokraja hladan i nepokolebljiv. Stoga se trudio da govori kao pravi stambolski koljenović, mirno, nehatno, sa ironijom, a zapovednički, suvo i sa visoka. I u tom je savršeno uspevao. Ali pronicljivi oficiri iz murtad-tabora koristili su se tim iskustvom. I kad je koji hteo da moli komandanta da mu nešto učini ili nešto oprosti, on je Čekao priliku da to bude u četiri oka. Isto tako, oni su znali da dobijenu milost ili pažnju ne treba nipošto isticati ili se njome hvaliti, jer im to serasker ne bi nikad oprostio. A njega je ljutila ta slabost

koju je morao da skriva, koju ni sam sebi nije hteo da prizna, i koju je nastojao da prikrije upadljivom strogošću i prezrivim rečima koje je uvek nalazio kad je bio govor o tim strancima. I tu ljutnju prenosio je i na njih, trudeći se da ih ne vida suviše često, da što ređe govori o njima, kad već ne može da ne misli na njih.

Kao što se vidi, murtad-tabor nije imao prijatelja ni pravog zaštitnika, pre bi se moglo kazati da su ga svi mrzeli ili bar zazirali od njega. Uostalom, nije on ni sam sebi bio prijatelj. I u ovoj opštoj pometnji i nevolji on se zaista odvajao kao naročita nevolja. Razloga je za to bilo i osim opšteg straha, predrasuda i neznanja.

U ovoj sredini izukrštanih interesa i verovanja, u kojoj su vrednost i smisao života bili ponajčešće usko vezani sa oblikom i načinom toga života, ljudi iz murtad-tabora delovali su razorno, izazivački. Oni su, ako ne rečima i otvoreno, a ono svojim primerom i stvarno, unosili u nju nemir i nered i preziranje svih utvrđenih oblika i načina. Sve opreke i razlike između turskog i zapadnjačkog načina života sukobljavale su se kod njih i pokazivale na njima i njihovim postupcima, izvitoperene, u najgorim vidovima. Izgubivši svoju zemlju i porodicu, imetak i položaj, prepušteni slučaju i nemiru izbegličkog života i prisiljeni da u tuđem svetu služe tuđim interesima, oni su nosili svoju nesreću, kao zarazu, iz jedne turske pokrajine u drugu. Uspostavljajući golom silom, u sultanovo ime, prividan i privremen red, oni su u tim pokrajinama do kraja razarali ono što su drugi hteli da razore tamo u njihovoj zemlji i u njima samima: veru u mogućnost pravednog i donekle ustaljenog reda i u trajnost svega što ljudi imaju, veruju i poštuju. Žrtve despotizma i nasilja u svojoj zemlji, oni su postali sultansko oruđe za gušenje svih pokreta i nemira u Turskoj, bez obzira na njihove ciljeve, težnje i povode; i služili su i ginuli u pothvatima koji su u stvari samo ubrzavali neumitni proces raspadanja ovog osuđenog i dotrajalog carstva kome leka nema, jer su i lek i bolest za njega jednako smrtonosni.

Njihova zla sreća činila ih je neosetljivim za bede koje su svakodnevno, u raznim krajevima Turske, gledali oko sebe i koje su često i sami izazivali ili bar uvećavali. Ona ih je oslobađala obzira i griže savesti, tako da se većina bila ostrvila i predala životu čulnih uživanja, nereda i nasilja, a samo manji deo njih zadržao nešto od one čovečnosti i one moralne snage sa kojima su nekad, u svojim zemljama, ustali na odbranu svojih prava i svetinja. Mnogobrojna su bila iskušenja kojima su ovi begunci bili izloženi i raznovrsni poroci kojima su pojedini od njih manje ili više podlegali. Ali, sa malim izuzecima, u jednom poroku bili su svi ogrezli. Taj porok bilo je pijanstvo.

Njihov život (ili bolje rečeno, nadoknada za izgubljeni život), njihov glavni zadatak i poslednje nesigurno uporište, njihova Ijubav i mržnja (beznadna

ljubav i nemoćna mržnja!), njihov lek i njihova bolest i smrt — bilo je piće. Piće i njegovo moćno, varljivo i kratkotrajno dejstvo. Pili su gotovo svi, mnogo i besno, bez reda i mere. A koji nije pio, taj je bio redovno mrk i potuljen, otrovan svojim rođenim crnim mislima gore nego najžešćim pićem.

Nikom mili, svakom krivi, sami sebi teški, oni su izabrali piće za prijatelja. Za piće su radili i živeli i ginuli, o njemu su mislili, sanjali i govorili, njime se hranili i njim disali; sa pićem su marširali i bivakovali, odlazili i vraćali se, razgovarali i ćutali, pevali i plakali, u njemu im je bila psovka *i* molitva, nežnost i ogorčenje. Pili su po garnizonima i zimovnicima od Alepa i Bagdada do Bihaća u Bosni, pili za vreme spremanja svakog pohoda, u toku borbe i posle nje, odmarajući se ili lečeći od rana; pili su natašte, uz jelo i posle njega, pre spavanja i za vreme kratkih bdenja, kad bi ih probudio ružan san i morila ljutina i štucavica.

I pili su sve što opija, zamračuje svest i što može da ućutka sećanja, zamagli sadašnjost i dočara neku bolju budućnost, sve što može makar za trenutak da izmeni sliku stvarnog sveta koja je za njih nepodnošljiva. Pili su rakiju svih vrsta i svih jačina, od zdrave šljive do meke i podmukle some bez imena i određena porekla; prepečenicu, žutu od starosti, kao i bledu patoku koju su otimali još mlaku po kačarama, nestrpljivi zbog sporog kapanja lule na kazanu; mastiku i otrovnu špiritušu, dobru dalmatinsku lozovaču; pivo, mlado kao i odležalo; plemenita vina sa grčkih ostrva kao i seosku kiselicu; strana pića koja donose konzuli i pomorci; šampanjac, konjak, rum, arak, votku, žitovku, viski, likere, prave i patvorene, grogove i punčeve. A kad bi svega ponestalo, pili su razređen (slabo razređen!) čist alkohol ili na brzinu filtriran smrdljiv špiritus.

Pili su sve što se pije i što se ne pije, ali što opija, pili nemilice, neštedimice, alapljivo, naiskap, ili meraklijski sporo, sa društvom, u ludim terevenkama ili svaki za sebe, potajno i u tišini. Zaduživali su se i brukali, međusobno lagali i krvili zbog pića, krali ga i krili, da bi ga noću, kriomice i bez glasa salili u sebe, ali su isto tako delili i poslednji gutljaj sa dobrim drugom, jer je strast slađa kad je zajednička.

Piće ih je činilo sposobnim za sve, za krađu i nasilje, za laž i podlost, kao i za podvige u ratu ili velikodušne postupke u životu: ono ih je držalo i nosilo, ali i trovalo i razjedalo, i iz dana u dan menjalo, i to onako kako piće menja ljude; nikad nabolje.

To je bio murtad-tabor.

Nije prošlo mnogo vremena, a sve što je svet
o vojsci znao ili mislio da zna pokazalo se ili netačno ili nevažno. Tri nedelje se vojska odmarala, sređivala i razmeštala. Onda su se odjednom raspršila sva

zlurada i naivna pričanja, a vojska je stala da pokazuje svoje pravo lice. Svršeno je bilo sa igrom, pričama i paradama. Kako se to ljudstvo povezivalo u planski upućene jedinice, sa određenim zadacima, tako je nestajalo vojnika pojedinca i askerskih grupica koje lutaju po ulicama i zaseocima i čine za svoj račun štetu ili bar plaše svet svojom pojavom. A od rasturenih vojnika i grupica sve se više stvaralo jedno jedino veliko i čudovišno telo, nedogledno i neproračunljivo u svom kretanju i svojim postupcima, ali u svakom slučaju strašno i opasno po zemlju kojom se kreće.

Vreme — tursko vreme koje stoji u mestu — odjednom se posunovratilo i pokazalo svoje pravo lice. Bez obzira na razliku u odevanju, naoružanju i komandnom kadru, bez obzira na vekove slabljenja i opadanja, to je sada bila osmanlijska vojska, onakva kakva je od pamtiveka, kakva je bila kad je pre četiri stoleća ušla u ovu zemlju, kakva je, bar u svojoj osnovi, ostala, i ostaće dok god bude bilo sultana u Stambolu i njegovih vezira u Bosni. Vojska koja sjedinjuje u sebi sve žive snage zemlje, traži borbu i ruši sve pred sobom, koga udari ne žali, a sama se brani kako god ume i koliko god može, a kad ipak primi udarac — jer ta se velika igra života i smrti sastoji od zadatih i primljenih udaraca — ona ga podnosi stoički, jer mu nalazi mesta u svom jednostavnom i drevnom shvatanju sveta.

A u isto vreme, ta vojska je bila i drukčija, gora i teža od tradicionalnih turskih armija, jer nije imala ni njihove nekadanje svesti o svom pozivu i svojoj veličini, ni njihovog morala ni stege ni reda. I ona se kretala sada kao žitka, mrka i užarena lava koja se valja, koluta, praska i pukće, i ne zaustavlja se ni pred čim dok traje žara i težine u njoj.

Kreće se vojska i rekvirira stoku i hranu isto kao i one ranije carske vojske bez uniforme i egzercira. Jedina razlika je u tome što sada za rekvirirana dobra izdaju priznanice koje oštećeni redovno ne zna da pročita, a u koje niko ne veruje; izdaju, dok se ne ozlojede i ne zamore, pa batale i to. U svakom kraju kojim ta vojska nastupa nađe se prvog dana još neobaveštenih seljaka s planine, koji naiđu s konjima, ne sluteći zlo, i odjednom se nađu pred desetinom vojnika u mrkim uniformama, kao pred strašnim sudom od kojeg se pobeći ne može. I na glavnom drumu i po sporednim putevima viđaju se uvek isti ili slični prizori.

Vojnici mašu rukama i puškama i alaču, a seljak zaprepašćen ne zna šta će pre, šiba očima oko sebe, pravi se da ne razume. A kad umesto svakog objašnjenja stanu da mu otimaju ular iz ruku, on raširi i odupre svom snagom noge o zemlju, ispruži ruke, upinje se, čini sve što može da zadrži živinče koje mu otimaju uz nerazumljivu viku, ali dobro razumljivim pokretima. Najpre ga drži za ular pri samoj njušci, a onda pred jačom silom popušta, ali sve malo-pomalo, centimetar po centimetar klizi mu zategnut povodac kroz očajnički stisnute šake, ali on oseća još da je konj njegov, iako sve manje i manje. Najposle, izvuku mu konopac, a on ostane onako raširenih rogu, ispruženih ruku; u svom

neprirodnom položaju prava slika nemoći, trunka ljudske prašine, uzvitlana u neravnoj borbi sa zlim slučajem i ovim vihorom i pokorom koji se zove carska vojska. Zatim gleda kako bi skrenuo s puta i, onako praznoruk, izgubio se što pre u grmlju, ali ga vojnici zaustavljaju i nagone da primi priznanicu koju podoficir, sedeći kraj druma, piše na kolenu. Seljak čeka strpljivo, računajući i to u grdnu štetu koja ga je zadesila, zatim kao slep prima parče hartije i mehanički ga zadeva za pojas, a pogledom je sav kod konjčeta koje mu odvode.

Posle prvog dana putevi u tom kraju opuste, i poslednje selo je obavešteno. Tada vojska, u potrazi za onim što joj treba, ide dalje, po kućama i dućanima u kasabama i zaseocima oko njih.

Ali ne pati kraj kroz koji vojska prolazi samo od zvaničnih rekvizicija. Mnogo carskoj vojsci treba, hiljadama očiju i hiljadama ruku ona traži i otima Sto joj je potrebno ili uništava bez nužde i potrebe. A ne treba vojsci samo hleba i smoka, i mesa i soli, i tovarnih konja i zaprežne stoke i stočne hrane, nego i pića i razonode i žena, jer vojsku sačinjavaju ponajviše mladi i dokoni ljudi gladnih čula i željni svega; a izuzetni napori, vojna stega i stalna blizina bolesti, rana i smrti, samo pooštravaju tu glad i tu želju. U tuđoj zemlji i daleko od svoje kuće, asker se ostrvi, i osećajući da ga ne štede, ne štedi ni on nikog i ništa; slabo snabdeven i plaćen i neredovno hranjen, on se pomaže kako zna, nemilosrdno rekvirira, često krade, ponekad i otima.

Ide vojska u dva pravca, na sever i na severo- zapad, na Krajinu i u Posavinu, ali su njeni pokreti neuhvatljivi i nepredvidljivi. Svuda je ima. Teče dolinama i hvata se obronaka. Traži ustanike i buntovnu krv iz njih, a uz put njeni vojnici nagone u strah one koji su se uvek bojali, uzimaju i poslednje, troše materijal, satiru konje, kolju goveda i stoku, hvataju I Iskorišćuju radnu snagu. Jedu što god dobiju i kupe, i što god mogu oteti i ukrasti; i tvrdo i nezrelo. Piju svaki mutljag. Nikad nisu siti ni gasni. Uzalud konagdžije idu dva dana hoda unapred i razbijaju i prosipaju svako bure rakije koje nađu, većina oficira je pijana, a od toga strada disciplina i raste nered. Vojnici se zaražavaju prolivom, žuticom, venerijom, i šire zarazu oko sebe.

Udarile neke žege pre vremena. Pod njihovom jarom koja zamara i razdražuje, vojska se kreće i širi oskudnom zemljom kao lepljiv polip čiji pojedini pipci, nevidljivo povezani, žive svaki za sebe. Žedna je i gladna, ali naročito željna žena. Žeđ i glad se još nekako zadovolje, bar za trenutak, ali gde da nađu ženu ove hiljade mladih ljudi, ostrvljenih i kivnih, u stalnom pokretu, sa predosećanjem pokolja i smrti u sebi, kad se sve od nejakog deteta do najstarije babe sklanja ispred njih? A žega oko njih pali, zemlja buja, i želja u njima raste, i to sve jače što su pustoš i oskudica oko njih veće i što se sudar sa ustanicima više bliži, I ova bosanska oštra voda izaziva glad i truje čoveka pohotom. To već i nisu žudnje koje se javljaju pojedinačno, nego povezane u jednu jedinu opštu, divlju pomamu.

U visini, na bleštavim talasima treptave žege, uporedo sa nastupanjem trupa u maršu, proteže se i diže ogromno i razliveno žensko telo bogatih oblika, neodređenih granica, sa bezbroj oblina i udoljica; ima ga po brdskim prevojima na suncu kao i iznad hladovitih dolina u senci; osećaš ga svuda, a uhvatiti ga ne možeš nigde.

Ispod toga mili vojska zavojitim putevima, šumom i planinom, kršem i kamenjarom: pešadija, na delove rastavljeni brdski topovi, oskudna komora. Kaplje smola niz visoke borove koji rastu u kamenu ispod i iznad puta; kipti znoj sa ljudi i konja; tka i sikće zla i nakazna psovka između vojnika i s vremena na vreme kresne ljuta varnica na kršu ispod konjske ploče ili potkovane vojničke cokule. A iznad svega toga jednako se širi, talasa, j putuje ono nedogledno ženskog telo, kao vreo, zlatast, razbludan oblak. Ne gledaju ga, jer niko glave ne diže, i ne pominju u govoru, ali ono ih pritište, draži i muči gore nego umor i neizvesnost i bespuće. A tome nema leka ni pomoći.

Dešava se da pojedinac ili isturena izvidnica pristigne i uhvati neku izgubljenu ili zalutalu ženu. Ali, šta vredi kad njeno sparušeno telo ne može nikad da ugasi ovu prokletu žeđ. Samo je još više raspali. Ti susreti sa stvarnim ženama od krvi i mesa, pojedinačno ili u grupama, završavali su se nekad smešno, nekad ružno i žalosno, uvek naopako i uzaludno, a posle ih je sa smehom ili psovkama prepričavala jedinica jedinici, duž otegnute linije kojom je vojska nastupala. A nekad su ti prizori bili takvi da je svaki i najgrublji anadolski regrut više želeo da ih prećuti i zaboravi, nego da o njima govori ili sluša.

U blizini Zenice, u podnožju sela Raspotočja, gde je drum prolazio između dve visoke gole stene usred zelenog, talasastog predela, jedna pešadijska četa skrenula je u stranu i na zatvorenoj livadi dala sama sebi odmor. (Komandir se bio zadržao u Lašvi.) Tu su kraj izvora zaklali dva ovna što su, po tvrđenju veselog kuvara, bila »zapristala za četom«. Ka strmini iznad njih nalazile su se neke kolibe od pletera, napuštene, bez vrata i prozora. U jednoj od njih vojnici su, tražeći suvog pruća, otkrili mlađu Ciganku, napušteno i sumanuto stvorenje. Sedela je kraj ognjišta i neprisebno zurila u pepeo davno ugašene vatre. Asker je zaglavio vrata te kolibe u kojoj nije bilo mesta za više od dvoje-troje. Žena se nije branila. Vojnici su se sada podelili: jedni su trčali kolibi i čekali svoj red, a drugi su, mlađi i uzdržljiviji, sedeli nepomični kraj vatara i, gledajući jednako u pečenicu, okretali leđa iskušenju. Za to vreme oni gore su se smenjivali brzo i izlazili jedan za drugim iz kolibe, zbunjeni, oborene glave, zakopčavajući koporan ili otirući pepeo sa sebe, i spuštali se dole ka izvoru.

Tu su ražnjevi škripali i osipale se iskre i dizao dim sa stišanih vatara. Još nedopečeni ovnovi su skinuti sa ražnja. Dvojica vojnika, zasukanih rukava, stali su da seku i dele meso, uz guranje i otimanje onih koji su bili okupljeni oko njih i viku i dozivanje onih koji su, čim bi iskočili iz kolibe, trčali odozgo put vatara,

da ne bi izgubili svoj deo.

U tom trenutku naišao je gornjim putem, neočekivano, komandir sa seizom. Sjahao je kraj kolibe iz koje su jednako izlazili vojnici. Kad je drškom od korbača otvorio vrata, bacio je samo jedan pogled i odmah zakrenuo glavu u stranu. Ugledao je prizor koji se ne može dugo gledati. Na zemlji je ležalo jadno, mršavo ženino telo u slabim trzajima, sa penom na usnama. Dimije i košulja na njoj bili su pocepani asketskim šakama u paramparčad. Naredio je seizu da ubaci u kolibu rezervno čebe sa konja, i odmah se spustio na put, vičući glasno i gnevno na vojnike koji su se već bili rasporedili za polazak, na drumu kraj gotovo usahle rečice. Komadi pečenja nestali su čudesnom brzinom u rančevima i po džepovima.

Oficir je naredio pokret, ali pre nego što su stigli da se udalje, mogli su još jednom svi i da čuju i da vide ženu iz kolibe. Izišla je i stala pred vrata, ogrnuta ćebetom ispod kojeg su visili dronjci njenih dimija. Povijala se kao ptičje strašilo na vetru i zapenušena, izludela, jednako isturajući trbuh napred, vikala za njima kreštavim glasom.

- Gde ste, askeri, kurvini sinovi? Ima li vas još? Evo, izdvoljite se, psi vam majku potezali! Vrijeme vas nebesko ubilo, kao što će vas i ubiti! Evo!

Ali četa je zamicala za strmu i visoku stenu pored puta, i ženin glas se naglo tanjio i gubio.

Vojska je napredovala.

KOD SJENOVITOG HANA

Drum koji ide bilom brega, tu se naglo spušta i sve idući strmim povorom silazi u duboki, uski klanac na mestu zvanom Sjenoviti han. Na toj nizbrdici drum se razliva, gotovo gubi, i pretvara u oštar kamenjar, tako da izgleda kao ogolela kičma toga žućkastog brega. U klancu on opet dobiva izgled druma i ide pravo, sve po ravni i pored potoka, na jug od Sjenovitog hana. Tu gde drum slazi u klanac, stoji u zelenilu, pored potoka, ostareli crni han, nagnut i nakostrešen kao bolesna džinovska ptica. Sve je na njemu trošno i rabatno. Streha iskrzana, prozori i vrata iskrivljeni, a iz njih bije mrak. I same velike kamene ploče kojima je pokrivena čistina ispred hana jedva se vide, toliko su izlizane od negdašnjih prolaznika i utonule u zemlju od kiša i mnogih godina.

Strmim kamenitim drumom niz breg silazio je eskadron konjice, tamna, živa i na izgled beskonačna nit od ljudi i konja. Svi su konjanici bili sjahali i vodili su konje u povodu, ali tovarni konji su posrtali i klatili se, spuštali i dizali kao da ih voda zanosi. Iz te tamne, spore povorke blesnulo bi na jakom suncu ponekad nešto od oružja ili sa uniforme i sevnulo na daleko, kao signal. Kraj povorke gubio se lagano u tesnom i senovitom klancu kao u ponoru. A kako bi koji konjanik sišao i dokopao se malo ravna tla pod nogama, odmah je hitao, zajedno skonjem, potoku koji je tekao iza hana i koji se bolje čuo nego što se video.

Vojska je bila premorena i Ijutita, konji izmučeni i znojni. Gurali su se i smetali jedni drugima na tom uskom prostoru, a s brega su slazili sve novi i novi. Konji su se na sve moguće načine branili od muva, a ne mogući se odbraniti, ritali se i ujedali jedan drugog. Vojnici su ih bili čim stignu i psovali kroz stegnute zube.

Najveća gužva i buka je oko hana. Lupaju u vrata, viču, psuju, dozivaju, ali niko ne odgovara. Iz pojate protrča kus, izbezumljen petao i izgubi se u gustom zelenilu iznad potoka, I ništa više.

Tesni klanac sa drumom i potokom između strmih padina punio se sve više vojskom koja je kao neki mrki i spori slap klizila sa obasjanog golog brega, ređajući se sve više dužinom druma, A kako je ko slazio na drum, tako je

počinjao da se gura i da viče na one koji su se iskupili oko hana, misleći pogrešno da je han otvoren i da se tamo deli voda ili krčmi piće ili hrana.

Nigde žive duše, U jednom trenutku pojavilo se ipak ljudsko stvorenje na drumu. Kao da je iz zemlje nikao, našao se usred te gužve od konja i konjanika mršav, pognut i prosjački odeven čovek. Svi su navalili na njega glasnim pitanjima o handžiji, o selu, o mleku i hlebu. Ali tada se videlo da je taj čovek gluv i nem i malouman. Sklapajući oči kao od neke miline što je u toj stisci od konjskih sapi, zažarenih lica, izukrštanih povika i »izvitlanih ruku, čovek se branio obema rukama kao od pčela i samo se blaženo smejao ogromnim bezubim ustima koja su izgledala šira od mršavog lica. Razočarani, vojnici su najpre psovali, a onda su počeli i sami da se smeju i prave konjaničke šale 1 na ludakov i na svoj račun.

Visoki sedi poručnik, frontaš, na starom i glomaznom zekanu, bio je jedini koji nije sjahao. Očekujući svakog časa da se komandant spusti na drum, on je izdavao glasna naređenja i nastojao da unese reda u tu zbijenu gomilu. On je prvi, u bujnom zelenilu koje je zatvaralo dno ovoga klanca, nazreo krov nekog zdanja i zaputio se tamo. Naredio je dvojici konjanika da pojasu konje i podu sa njim. I začas su nestali u zelenilu.

Nije im trebalo dugo jahati uskim putem, ispod voćaka, zbog kojih su neprestano morali da savijaju glave. Odjednom su se našli pred malom, drvenom seoskom džamijom. Trošna i stara, kao i han pored druma, sa nagnutom drvenom munarom i posrnulom ogradom, sabijena u dno klanca i opkoljena visokim drvetima, ona je bila osuđena na večitu senku i vlagu. Džamija je imala mali drveni trem i izgledala pusta i zatvorena. Tek kad su prišli sasvim blizu, videli su da na tom tremu čuči, ili bolje kleči i na podvijenim nogama sedi neki stariji čovek, a pred njim leži, na tabutu, u platno uvijen mrtvac.

Konjanici su stali kraj niske džamijske ograde. Čovek koji je klečao iznad mrtvaca bio je povijen, sa rukama savijenim u krilu, i nije ni pogledom ni pokretom pokazao da ih primećuje. Poručnik pogleda jednog konjanika pa drugog, pa obori svoju veliku koščatu glavu. Tako su stajali trenutak-dva, a onda bez reči, ali kao po dogovoru, okrenuše konje i pođoše brzo put hana.

Kapetan Reufbeg, komandant eskadrona, bio se već spustio u klanac, i s nestrpljenjem je gledao u pravcu u kome su mu rekli da se izgubio poručnik. (Kapetan je mlad, plav i žustar čovek, sitna rasta i nakostrešenih kratkih brčića. Posle neuspele bune izbegao je iz Mađarske u Tursku, stupio u vojsku i prešao na islam.) Čim je ugledao poručnika kako se vraća nekim pogrebnim korakom, obo je konja i presreo ga glasnom grdnjom. Sva trojica konjanika stadoše kao ukopani.

- Šta je, ti šetaš, šetaš? — vikao je Ijutito komandant.

A poručnik je pognuo sedu glavu ostarelog trupnog oficira na koju u svakoj prilici i svakim povodom, već po navici, padaju sve odgovornosti i sve grdnje, i odgovarao je nešto tihim pogrebnim glasom. I ne slušajući ga, komandant je prišao sasvim blizu vičući.

- Šta je tamo? Ima li igde kuće i živih ljudi?
- Nema. Samo dženaza i mrtvac.
- Ah, šta mrtvac? Kakav mrtvac? Ti si mrtvac!

Komandant ljutito mahnu bičem, obode konja
i krenu u pravcu iz kojeg je dolazio poručnik, a ovaj odmah pokorno i tupo okrenu konja i krenu za njim. To isto učiniše, kao da su vezani za njega, i dvojica konjanika. Komandant je hitao tako da su ga jedva pristizali.

Kad se odjednom našao pred drvenom ogradom džamije koja je zatvarala klanac i u čijim se drvenim vratnicama završavao i taj jedini, tanki seoski put, komandant zaustavi konja naglim pokretom. Pred džamijom, u senci, prizor je bio nepromenjen. Nepomičan, sav umotan mrtvac i čelo njegove glave isto tako nepomičan, presamićen starac. Upravo, teško bi bilo kazati šta je, i ko je, i kakvo je to stvorenje. Čovek je, koliko se moglo videti, bio odeven u neke dotrajale i rasparane ostatke nekad bogatog odela. Ovako na konju, kapetan se nalazio na istoj visini sa povijenim čovekom na tremu i morao je da mu gleda pravo u lice. Lice? To više pokazuje šta može da postane od ljudskog lica. Izgledalo je kao premrzlo, kao izubijeno, iznakaženo od grča i nerazumljivog bola, pa skamenjeno. U teškim podočnjacima velike zamućene oči koje ne gledaju i ne vide.

Kapetan je zaboravio na svoj gnev, i gde je i zbog čega je pošao ovamo. Nekoliko trenutaka nije mogao da odvoji pogleda od tog prizora. A onda se odjednom trže, kao postiđen. Bi mu jasno da ovde nema koga da zove, da nema puta dalje, da tu ne može biti pomoći ni saveta, da ne vrede objašnjenja i ne pomažu pretnje, da iz ovog klanca treba samo jedno: izići.

Sve nogu pred nogu, ne obazirući se ni levo ni desno, kapetan se vratio do hana. Tu je stišanim i promuklim glasom izdao naređenje za pokret. — Nije čuo kako se konji izmiču i otimaju i kako ih vojnici povicima umiruju, uzjahujući.

Jahao je sada na čelu odreda. Zagledan u uzan isečak obasjanog predela koji se kao osvetljen prozor nazirao u dnu klanca, mislio je samo na smrt i mrtve, na svoje mrtve.

U VEČERNJIM ČASOVIMA

Na levoj obali Miljacke, odmah iza Careve džamije, tamo gde počinje strmina koja vodi na Bistrik, diže se izdvojena zaravan i na njoj velika i bela Dženetića kuća. To je dobra građevina na sprat, sastavljena od središnjeg zdanja i njegova dva krila. Tvrdo podzidana i dobro održavana, ona pokazuje šta sve tako bogatoj i mnogobrojnoj porodici treba i šta sve takva porodica može i ume da ostvari da bi zadovoljila svoje potrebe i istakla svoj ugled. Iako je na samom podnožju visokog brega koji je izjutra još dugo drži u svojoj senci, ona vedro i sigurno gleda svojim mnogobrojnim, bleštavim prozorima put juga i zapada, odakle očekuje popodnevno sunce. A po svom visu i izgledu, građi i rasporedu, kao da je i građena za vojnu silu i vezirsko gospodstvo koje sada prima u sebe.

Ti *dženetića konaci,* koje je znalo svako dete u Sarajevu, i koji su važili kao uzor gradske arhitekture, dobrog ukusa i solidnog bogatstva, sad su počeli naglo da se menjaju u očima sarajevskih građana. U konake se uselio serasker sa haremom, poslugom i pratnjom. Osim toga, uzeto je još nekoliko najbližih kuća i ispražnjeno za njegove kancelarije i za ličnu stražu. Na njih su se, s druge strane Bističkog potoka, nadovezivale stara kasarna i vojna škola sa svojim magacinima.

Sve su te zgrade, okupljene oko Dženetića konaka, sačinjavale kao neko izdvojeno naselje i stale da žive drugim životom. Oko njih se sada brzo stvara krug gluve pretnje i neodređene opasnosti. Znani vedri prozori dobijaju opak i zloslutan izgled. Prizemne zgrade i magaze, koje su bile potrebne bogatom kućanstvu Dženetića ili služile kao skladište za robu, sad sve više podsećaju na tamnice ili prostorije za mučenje. I to, po mišljenju prolaznika, i jesu. U to bi se svak mogao zakleti. Jer, zašto bi inače ispred njih šetali mrki stražari sa puškom na ramenu? Mašta počinje da radi, stvarnost joj pruža hranu, šapat je raspaljuje, a strah podržava i širi ono što mašta stvara. Idu priče tako opširne i bogate pojedinostima kao da su davno nekad smišljene, pa dugo ležale negde

zaturene, i sad puštene u narod. Na dnu vedrog i pitomog Bistrika stvara se ukleti deo grada, opšte strašilo.

Ne bi se moglo kazati kada je to počelo, ni ko je bio prvi od prolaznika koji je svesno i namerno zaobišao taj sklop kuća. Tek, odjednom je postalo jasno da je bolje i sigurnije: zaobići. A već posle nekoliko dana videlo se da to čine svi. I to ne samo zbog opšte predrasude i neodređene odvratnosti prema svemu što je seraskerovo i nizamsko, nego i zbog stvarne, opravdane bojazni da ih seraskerovi ljudi ne zaustave i ne nateraju da prenose nameštaj ili izbacuju đubre, kao što je to prvih dana i bivalo. Tu prolazi samo onaj koji baš mora ili koga na lancu vode.

A novi stanovnici Dženetićevih konaka i susednih zgrada, sa svoje strane, gledaju opet sa nepoverenjem i prezirom na te građane koji se klone njih i njihovih kuća i zaobilaze carskog čoveka gde god mogu, a kad baš moraju da ga sretnu, prolaze mimo njega kao potuljene kukavice nejasnih namera i podmukla izgleda. Jer, seraskerova kućna čeljad i službenici, sabijeni u tih nekoliko zgrada, počinju također brzo da podležu opštoj zarazi. U njihovim očima samo su te zgrade prava ljudska staništa, dole celo ostalo Sarajevo sve više tamni i gubi izgled grada, a pretvara se u brlog u kom vrvi i reži neuka i uboga, osiona i tvrdoglava bosanska rulja.

Tako se sve življe i gušće pletu nevidljive a čvrste niti sumnje, odvratnosti i straha između ta dva sveta stešnjena u ovaj planinski sklop, a jedna i druga strana nalaze svakim danom sve više opravdanih razloga za međusobno nepoverenje i mržnju.

Od proleća do jeseni, ta atmosfera se tako zgusnula i zamračila da je ljudi osećaju svim svojim čulima. To ih nagoni da zlo čine gorim. Seraskerovi ljudi sve su više grubi i nestrpljivi, a domaći svet, ogorčen i praznoveran, uplašen ratom i mučen oskudicom, sveti se ogovaranjem, izmišljanjem i šaputanjem, i tako još nadodaje svoje lude priče i mračna maštanja na stvarne nevolje. Kao da je malo zla koje se danju vidi: povorke hapšenika na lancu, transporti bolesnih i ranjenih vojnika, karavani konja natovarenih hranom koja se otima i inače oskudnom stanovništvu — po sarajevskim kućama pričaju da se na ulicama oko Dženetića kuća, čim se smrkne, iskupljaju šejtani i igraju kolo. A istina je da se tu sa metalnim šumom, zaista vrti u kovitlac suvo lišće opalo sa velikih kestenova, da ga nosi jesenji vetar i neumorno prebacuje sa jedne strane ulice na drugu. Kad sve lišće sabije uza zid. onda se može videti kako za njim trče preko kaldrme usamljeni pojedini listovi, beli na mesečini, kao delirijumski miševi.

U tom sklopu je i lepa kućica na sprat u kojoj je seraskerov štab. Od glavnog zdanja Dženetića konaka deli je samo cvetna bašta i visoka ograda, U sumračnoj prizemnoj sobi te zgrade nalazi se stalno dežurni oficir. On je retko sam. Redovno se nađe neko od drugova da posedi sa njim i prikrati vreme i

sebi i njemu. Sede, razgovaraju, igraju *table* ili pijuckaju rakiju iz zelenog bardaka koji kriju ispod sećije. Ponajčešće i jedno i drugo.

Tu su sada, u ranom sumraku jesenskog dana, dežurni kapetan Izet-efendija (Kučinski), mladolik, plav Poljak, vrlo muzikalan i pomalo slikar, i njegov »gost« major Abdulah-efendija (Mađar Nemet Antal) punokrvan i naprasit čovek koji se oporavlja od rane na nozi. Piju malo i slušaju ćutke klavirsku muziku koja dopire iz velike susedne zgrade, čas kao jedva čujan žubor čas kao prigušena grmljavina. To Saida hanuma svira svoje redovne vežbe. A kad muzika umukne za nekoliko trenutaka, čuje se kako napolju šumi lišće koje vetar rastura pustim sumračnim sokakom. Da bi zagušili taj avetinjski šum, oni zameću razgovor koji je uvek isti; o bedi izbegličkog života,0 čamotinji bosanskih sela i gradova, o planovima da se ode nekud, napusti sve ovo jednom zauvek.

O tome su svi oni iz murtad-tabora uvek i svuda razgovarali, ili bar samo maštali, na svim pohodima, u Siriji kao i u Kurdistanu ili Makedoniji, pa to čine i sada, ovde u Sarajevu. Kučinski je uzdržaniji i mirniji, ali major Nemet ne vlada više sobom, sve vidi crno i ne nalazi dovoljno reči za svoje neizlečivo ogorčenje. Po deseti put udara pesnicom o koleno zdrave noge i govori kao sam za sebe.

- Ama, kažem ja: ne treba živeti u zemlji koja je pod Turcima; čak ni u takvoj koja je bila pod njima, pa ma samo jedan dan. Pametan čovek ne ide u takvu zemlju, a ako se već nekim zlim slučajem nađe u njoj, onda treba da beži i da između sebe i nje ostavi razmak od najmanje pedeset milja. Treba bežati, pa ma poginuo u bekstvu, pa ma umro od gladi tamo negde u toj drugoj zemlji. Sve, samo ne ova beda bez smisla i dostojanstva! Ah da, svi mi tako govorimo, ili bar mislimo tako, a sve jednako ovde živimo i ne pokušavajući ozbiljno da već jednom raskinemo. I svakog dana sve se više zaglibljujemo u ovu močvaru. Dotle je već došlo da je sve ovo pričanje o tome šta je trebalo, šta treba i šta bi trebalo — samo prazan govor. I nije dalek dan kad se o nekom kidanju i bežanju neće moći ni govorili ni misliti. A tada ...

Major nije završio rečenicu. Skočio je, dohvatio SVOJ bambusov štap i hramljući otišao bez pozdrava. Naviknut na takve nastupe alkoholičarske rešenosti i kod sebe i kod drugih, kapetan se nije s mesta pomaknuo.

I muzika i rakija kazuju isto, pričaju svoju jednoličnu, neverovatnu priču, otvarajući pred njim uvek isti diptih čije jedno krilo nosi svetlu i radosnu sliku, a drugo tamnu, beznadnu, dok se ne sklope oba krila diptiha kao daske na poklopcu mrtvačkog kovčega nad čovekom i njegovom željom za beža- njem. Sutradan će opet da se nastavi razgovor o odlasku, napuštanju Turske, sa novim varijacijama.

A u razgovoru sa drugovima, pa i na raportu pred samim seraskerom jedan

glas u njima govori; pobeći, otići, otići.

Prvi gutljaji pića, kao i prvi tonovi muzike, kazuju da ova brda oko grada nisu neprelazna ni neprolazna kao što izgledaju i po najlepšem sunčanom danu, a pogotovu pred veče, kad se šire senke i spuštaju magle. I sam se čudiš kako to nisi i ranije primetio. Lepo vidiš: iz Sarajeva idu na sve strane cvećem oivičeni putevi na kojima je svaki korak nova radost, jer vodi iz ove zemlje i ovog grada. Kuda? Ma kuda, samo negde u svet reda i svetlosti, razumnih postupaka i jasne ljudske reči. A gde je to? Gde ima takva zemlja? Kad malo razmisliš i staneš da se sećaš, ti uviđaš da je nema; ne može je biti. Pa ipak, ona postoji. Stvara je život među ovim planinama, pod ovim uslovima. To je ona zemlja koja

- nije ovo. Njoj te sve vuče i ceo tvoj život se svodi na to: kako što pre do nje stići. Kako? Prosto. Treba samo krenuti, a put sam te vodi i nosi dalje. To nije više ni ljudski hod ni konjski kas, nego let, pravi let. Sve jači otkucaji srca vezuju se među sobom u jedan jedini. I dah staje, i vid se magli od zlatnih oblaka kroz koje letiš. To nije putovanje, nije ni bežanje, nego čudesno spasenje u trenutku kad je izgledalo da je svemu kraj, da nigde više nade nema. Nešto se dešava mimo svake verovatnoće, protiv očiglednosti.

To traje jedno vreme, i sve je tako stvarno i uverljivo, i tako sigurno da ne treba ni žuriti sa polaskom. Uvek će biti vremena i mogućnosti, neograničeno i napretek. Da, ali nije neograničeno ni svemoćno dejstvo alkohola, kao ni muzike. Posle izvesnog vremena i izvesne mere, neodređenog vremena i ćudljive mere, nastupa trenutak zasićenosti. Dejstvo vradžbine počinje da slabi, čarolija bledi i tanji se, a kroz njen proreden veo nazire se stvarnost, zla i osvetnička, gora i crnja nego što je bila pre ovog večernjeg zanosa. U Sarajevu si, trezan i otrovan tugom. Pred tobom je druga, tamna strana slike.

Iz Sarajeva nema izlaska. Ima puteva, ali oni su uski, izlokani, grbavi, goli i neravni kao okosnice, ili podvodni i opasni kao močari. Liče na zamke. Ne znaš pravo kuda vode ni šta te čeka na njima, nepredviđena i nepredvidljiva busija, ili opasnost od zla slučaja i neželjena susreta. Može se zaglibiti ili polomiti a da se ne nađe niko da ti pomogne u ovoj pustinji, gde na dan hoda unaokolo žive duše nema i gde ljudi zaziru i beže od drumova. A može ti se desiti da te već pri kraju puta i na dohvat slobode odjednom, kao u mučnom snu, presretne asker i da te zaustavi — u ime zakona.

- Teskeran varmi!

Gledaš ga i u prvim trenucima ne možeš da shvatiš, ali on stoji pred tobom, stvaran i strašan. Stotinu bezakonja si svojim očima video, a nisi mogao da osetiš blagotvornu zaštitu zakona u toj zemlji.

Od toga i bežiš! A sad te, divljim uzvikom, u ime nekog zakona zaustavlja

anadolski beskućnik, nepismen, nedohranjen, malokrvan i krmeljav, sa praznim prtenim rancem o boku i umašćenim fesom na glavi. Na nogama mu potkraćene i razgažene cokule. Pola hajduk, pola prosjak, na svašta liči pre nego na čuvara zakona. Pred grudi ti je stavio svoju puščerinu na kojoj strči bajonet kao crn ražanj. Viče promuklim glasom, da bi uplašio žrtvu i ohrabrio sebe. Pogled mu treperi i šara. Očigledno, ni sam nije siguran ni u svoj zakon ni u svoju vlast, čak ni u pušku ni u ruke kojima je drži. Sve zajedno: jad jedan. Kivan i svega željan siromah, koji sam ne zna ni kako je — zlom srećom! — uzet u vojsku ni dokle će morati da služi u njoj, ni zašto je baš on bačen u ovu daleku i nepoznatu Bosnu. Večernje konačište mu nije poznato, ni sutrašnji tain izvestan, ni glava na ramenu sigurna. Ali na tom mestu i u tom trenutku, on dolazi sam sebi odjednom moćan, krupan i važan, sposoban da se isprečі kao carski čovek na carskom drumu, u ime zakona, i da se tako sveti za sve što u životu nije imao i neće nikad imati. Kad već ne može da se najede, napije, nauživa svega onog što drugi imaju, on može da se uteši i izdovolji time što će zaustaviti onog koji beži i tako ubiti njegov poslednji san o sreći, njegovu jedinu nadu na spas. To može, i to čini. I takav kakav je, on je veći od neprelazne planine. Jer, jedan asker nije nikad sam. Svojim promuklim uzvikom on je već pokrenuo vojni mehanizam koji će čoveka istim ovim putem vratiti u pakao iz kojeg beži, da tu, pod mnogo težim uslovima, i dalje živi dok ne svisne i ne propadne.

Nema cvetnog puta koji vodi iz Turske. Nije ga, stvarno, nikad ni bilo. Kako je čovek mogao biti tako slep i lakoveran da poveruje u to? Đavo neka nosi i rakiju i muziku koje takva priviđenja dočaravaju! Nema, dabome, ni te neke zemlje reda i slobode u koju taj put tobože vodi. Samo žuto, mršavo, krezubo askersko lice koje zaklanja svet i briše sve puteve i izlaze

U sudaru sa tom potpunom bezizlaznošću trza se kapetan iz svog večernjeg maštanja i trlja dlanovima zažarene slepoočnice. Ne, u stvari, nema ni tog anadolskog lica, ne postoji ni asker, ni njegov grdni bajonet, bar za kapetana Izet-efendiju ne postoji, jer on neće nikud krenuti sa ovog mesta, ni potražiti izlaz iz ove teskobe. Sve je ovo samo priviđenje, plod potištenosti i čamotinje ovog jesenjeg večera, u ovom sumračnom gradu u kome, već od proleća, izgleda, i nema mirna ni vesela čoveka.

NA LANCU

U napuštenoj kući Mujage Telalagića, koju je rekvirirao artiljerijski pukovnik Arifbeg, poturčeni poljski emigrant Ering, bilo je živo i veselo. Na ručku koji je priredio Arifbeg da proslavi naselje u novoj kući bilo je desetak oficira, izbeglica i poturčenjaka kao što je i on. I dok u toj visokoj kući na Širokači traje graja i veselje i počinje terevenka, pravi domaćin te kuće nalazi se ovog letnjeg dana daleko od Sarajeva, na putu kojim srećni ljudi ne idu.

Mujaga Telalagić bio je skromnog porekla, ali je još kao mlad čovek uspeo da se istakne u sarajevskoj čaršiji i da, nešto srećom a nešto radom i veštinom, steče priličan imetak. I sad je, u svojim srednjim godinama, bio imanjem i ugledom jači od polovine bosanskih begova. To ga je opijalo i pomalo zanosilo. Iako skorojević, on je bio jedan od onih koji su se poslednjih godina najviše istakli kao protivnici svake reforme i novine. Tome vestom i samopouzdanom čoveku, koji se naglo izdigao među prve ljude u Sarajevu i bio na najboljem putu da se na tom položaju utvrdi i da svom potomstvu osigura stečeno i omogući dalji uspon, izgledalo je da, braneći postojeće stanje, brani ne samo ono što jeste i što ima nego i ono što će njegovi sinovi i unuci nekad biti i postići. I branio ga je celom snagom svoje nenačete volje i skromne pameti, svuda i svakom prilikom, odlučnije i otvorenije od starih koljenovića i prvaka po rođenju i poreklu. Ti isti sarajevski begovi puštali su ga da se ističe i prednjači u otporu, a u trenutku opasnosti, da bi spasli sebe, »gurnuli su ga preda se«, i on se našao pre mnogog od njih na spisku Omerpašine policije. Uhapšen je odmah po dolasku seraskerove vojske i neki dan je u jednom od četiri lanca prognanih nezadovoljnika oteran put Carigrada. Sad su bili već prešli Metaljku i sporo odmicali uzbrdo kamenitim prečacem. U svakom lancu bilo je devet do jedanaest apsenika. Išli su pešice i ćutke, nastojeći da jednomerno raspodele težinu zajedničkog lanca i podešavajući da ih što manje davi i žulji gvozdena alka kojom su okovani oko vrata. Kad bi koji osetio potrebu da stane za trenutak, morao je viknuti, kako bi i ostali prvo usporili hod.

Poslednji u poslednjem od četiri lanca, jedan bolestan i prestareo beg iz

Visokog, bio je jedini na konju. Do njega, kao pretposlednji, pešačio je Mujaga Telalagić. Njemu je bilo i najteže. Morao je da ide sasvim uz begova konja, pridržavajući se za sedlo, i da se neprestano povija, kako se lanac ne bi suviše zatezao između njih i kako bega ne bi povukao sa sedla. Ali zato su Mujagi pucale kosti i gvozdena alka mu se zasecala u meso čas s jedne čas s druge strane vrata.

Pa i pored toga, on je s vremena na vreme podizao pogled, posmatrao nepomičnu masku koju su sačinjavali brada i brkovi i samrtnički bledo begovo lice. Pogleda mu nije nikad mogao uhvatiti, kao da ga nije ni bilo. Zatim je i sam obarao oči i nastojao da isto tako drži glavu pravo i visoko i da ne gleda nikog. I to mu je polazilo za rukom. Čak mu se činilo da mu gvožđe oko vrata i bol koji ono zadaje i pomažu u tom i služe kao oslonac.

Teže je bilo savladati onaj drugi i sve veći bol koji mu je, sa svakim korakom sve jače, rezao i pekao iznutricu i koji je dolazio od pomisli na kuću i porodicu, imanje i grad koji ostavlja. To ga je vuklo zemlji, a ničeg nije bilo što bi mu pomoglo da se održi pravo, osim njegovog sopstvenog napora i snage koja je bivala sve manja.

S obe strane uske staze, kao da su i sami nevidljivo vezani za okovane ljude, mešajući se gotovo sa njima, išlo je desetak askera u novim uniformama. Kupali su se u znoju i preturali svoje karabine s ramena na rame. Na kraju povorke jahao je oborene glave mlad i brižan poručnik.

Sto dalje odmiču i što više divlji i manje obični i poznati bivaju predeli kroz koje prolaze, to viša biva nema potištenost hapšenika. Zemlja koju napuštaju sleže im se u utrobu, izjeda ih dotle nepoznatim bolom, muti misli i otežava korake. Taj Stambol put kojeg ih vode nedoglednim putevima, u susret neizvesnoj sudbini, izgledao je nedostižan, njihove kuće i porodice već nestvarne, iako neprežaljene. A oni sami, još do neki dan svesni svoga imena i položaja i svake svoje reči i pokreta ruke, zaboravljali su pomalo ko su i odakle su i pretvarali se u robijaše, gvožđem okovane pešake, koji misle samo na to gde će stati na mekše i ravnije i kako će bolje poviti vrat da bi gvožđe što manje seklo kožu i zadiralo u meso. Pokušavali su sve: i da lanac opuste, i da ga zategnu, i da ga pridržavaju rukama. Svaki od tih načina izgledao je u početku zgodniji i bolji, ali već posle dvadesetak koraka pokazivao se kao nezgodan i nepodnošljiv. Znojni i prašni, opominjali su jedni druge, ispred sebe i iza sebe, da manje zatežu, da uspore, ili da brže idu. Sve im je smetalo, jer su sami sebi bili teški. I asker je bio zlovoljan i ćutljiv, i gazio tupo gledajući preda se. A dan je izgledao večan i put beskonačan. Čovečji koraci i svaki ljudski napor dolazili su potpuno uzaludni i nemoćni, tako da je svejedno da li neko korača napred ili natrag ili stoji u mestu. I dešavalo se s vremena na vreme da jedan od vezanih odjednom prosto stane u mestu, bez glasa i

opomene. Nastalo bi sudaranje i posrtanje, sa negodovanjem i prigušenim uzvicima ostalih ljudi u tom lancu. Tada bi i vojnici zastali bez komande i dogovora.

Nepredviđen i nepropisan odmor nametao se sam po sebi, i valjalo je stati bar za desetak minuta. Ali šta znače odmori na ovakvom putovanju? Uzbrdice i nizbrdice su se smenjivale kao dve vrste jednog istog mučenja, žega je rasla, a od unutarnje muke, koja je vrila u svakom od njih, vezani ljudi posrtali su i buncali kao od ljutog pića. Pad, ogorčenje i patnja i oštro lično osećanje nepravde bili su kod svakog od njih toliki da su im na mahove davali zaista izgled ljudi u pijanstvu i bunilu. Svaki čas bi neki od njih neočekivanim pokretom prešao rukom preko lica, kao čovek koji uzalud nastoji da se pribere i osvesti i shvati šta se ovo sa njim dešava; ili bi izgovorio poluglasno neku reč bez veze, koja je očigledno iskočila iz nekog unutrašnjeg razgovora i omaškom prešla usne. S vremena na vreme zateturao bi neki od hapšenika i poveo se kao da će pasti. I po nagonu održanja i po zakonu uljudnosti i uzajamne pažnje koji ih nije ni ovde napuštao, onaj ispred i onaj pozadi prihvatili bi njegov deo lanca i malko ga nosili dok se on ne pribere. Gvožđe je bilo ugrejano 1 od toga kao teže.

Jedan od askera pokušao je da zapeva, ali samo jednom i samo kratko, i on kao pijan. Ali odmah je umuknuo, ućutkan i postiđen hladnim, prekornim pogledima ljudi oko sebe.

Sve tako idući, napustili su pred podne toga dana Bosnu. Neko je to i rekao, glasno i nepotrebno, jer je to ionako svak znao i osećao, a od takvih reči ne biva bolje. Žega nije popuštala, kao da sunce ne slazi sa zenita; samo je omorina rasla i umor u nogama i leđima bivao teži.

Bol je rastao. I sve je više, *za* svakog od njih sve ovo izgledalo ludo i nemoguće; i ovaj put, i kazna, i neshvatljiva činjenica da oni koji su do juče, slobodni i moćni, sami vladali i kažnjavali u medžlisu ili na svom dobru, sada napuštaju svoju zemlju kao robijaši, ostavljajući za sobom nezbrinutu čeljad i rasuto imanje. A bol je rastao i peo se, i pretvarao sve više u neko delirično iščekivanje. Izgledalo je da sa njim raste i sazreva i ceo mračni nesmisao kojim je okovana i gonjena ova gomila mučenih ljudi, da raste i da se penje ka vrhuncu, i da će tu negde, u jednom trenutku, morati prsnuti kao što eksplodira izbačen karteč na određenoj tački svoje parabole. A sa tom eksplozijom kao mehur će se rasprsnuti i poput grozničava priviđenja nestati sve ovo strašno i neverovatno što se od nekog vremena dešava sa njima i oko njih, što ih je oteralo od kuća i što ih goni ovim teškim putem u zlu neizvesnost. I svima će odjednom postati jasan ceo ovaj bezumni nesporazum. Tek će se pogledati, prvo između sebe, pa sa komandantom i njegovim askerom, i sporazumevši se samo pogledom, sesti u travu pored puta i stati

otkrivati jednog po jednog. A dalje će se stvar razvijati lako i prirodno. I sve će — tako je izgledalo vezanim ljudima — opet doći na svoje mesto i biti kako je bilo pre ove strahote i pometnje. Vratiće se vlast i snaga starog reda i prava, tj. sve ono što su oni oduvek nazivali redom i pravom i navikli da smatraju jedinim mogućnim svetom i prirodnim poretkom.

Rastao je bol, peo se oštro i visoko, i sa njim, kao čudno pijanstvo, osećanje da upravo zbog te svoje oštrine i visine neće moći više dugo trajati, jer penjući se i rastući, sve se više bliži svome kraju i nestanku. Još malo, još samo malo više, ljuće i oštrije, i san o bolu će se završiti i nestati, pretvorivši se sav odjednom u spasonosnu, pobedničku javu. Ostaće samo strašna priča o seraskeru murtatinu i njegovim zlodelima i nasiljima, kao istorija i opomena potomstvu.

I upravo tu, pri vrhuncu, neko bi opet posrnuo, oboren sunčanicom; ah kako zbog okova kojima je vezan za ostale nije mogao da padne na zemlju, ostao bi viseći, opuštenih ruku i oborene glave, na lancu između dva druga. Povorka bi se zatalasala uz zveket gvozđa i opet zastala na jedan od onih odmora koji dolaze sami od sebe, bez ičije volje i odluke. Tu bi se odjednom gasila cela iluzija o bolu koji raste i penje se i tako se sve više bliži svome nestanku. Nigde traga od iščekivane spasonosne eksplozije! Sedeći u hladovini pored puta, i čekajući da se onaj onesvesli pribere i oporavi, robijaši su se gledali klonulo i razočarano i, kao otrežnjeni, sa čuđenjem po- smatrali netaknute gvozdene alke na golim i preplanulim vratovima svojih drugova. Poraženi, i pritisnuti tom nepodnošljivom istinom, ležali su kao da se nikad više neće dići ni krenuti. A posle dužeg odmora i ćutanja, na promuklu reč komande, svi bi se dizali, neko brže neko sporije, postajali opet ono što su: povorka okovanih teških krivaca i uniformi- sanih askera, i kao takvi putovali dalje.

VINO ZVANO ŽILAVKA

U velikoj i lepoj kući na Bjelavama, koja je do neki dan pripadala Mujagi Telalagiću, odjekuje povazdan praznina od lupe čizama i cokula, od iskidanog oficirskog smeha i pijane galame, od trke i dozivanja seiza i posluge. Sadašnji domaćin te kuće je artiljerijski pukovnik Arifbeg, zvani Topčibaša, najgostoljubiviji i najrasipniji Omerpašin oficir, čovek koji nije srećan ni miran dok mu po kući ne vršljaju obesni gosti. (»-Taj misli da bi se otrovao zalogajem koji bi pojeo sam, bez izelica i badavadžija oko sebe«, govorio je Omerpaša kad bi se ljutio na Arifbega zbog njegove rasipnosti.) Taj Arifbeg u stvari je Sigismund Ering, izbeglica iz Poljske i već nekoliko godina jedan od najboljih oficira u Omerpašinoj vojsci. Sin varšavskog graditelja, i sam je studirao tehniku. Kad je izbegao, našao se, posle kraćeg lutanja, u Carigradu. Tu je stupio u tursku vojsku, prešao formalno na islam, i ubrzo postao artiljerijski oficir. Napredovao je brzo. Da nije bio odan piću i tako ravnodušan prema karijeri, mogao se ispeti i do najviših činova, ali on je više voleo slobodu koju mu ostavlja služba u trupi i u operativnim jedinicama na pohodima po raznim zemljama Carevine. Odavno je nerazdvojno vezan za Omer- pašu. Sva je tehnika ove vojske pod Arifbegovom komandom, a on je neposredno podređen glavnom komandantu.

Visok, snažan, rano pognut, ćoškast i nepravilno građen, on se celim svojim izgledom i držanjem odvajao od ostalih oficira. Na tom velikom telu sa dugim rukama mekih pokreta, sa tankim nogama i opuštenim ramenima, živela je svojim životom mala glava oštrog profila, koja je izgledala još manja pod teškim zgužavanim fesom višnjeve boje, ispod kojeg su virili pramenovi retke riđe kose. Lice sitno, bez brade i brkova, ali na tom licu velike, neočekivano crne oči i u njima neki živ, treperav i neuhvatljiv osmejak koji se i pali i gasi i sužava i širi, i koji, menjajući se stalno, daje očima svakog trena drugi izraz, pa su stoga i umne i podrugljive, i dobroćudne, i hladno tuđe, i toplo čovečne, i nemilosrdno prodirne, i dečački vesele, i opasno gnevne, i sanjalački zamagljene. Imao je lenje pokrete i «hod rekonvalescenta«, kako ga je zadirkivao njegov prijatelj pukovski lekar Fric. Govorio je dubokim iskrzanim basom, sporo vezujući slogove i kazujući uvek više pogledom svojih živih i sjajnih očiju nego rečima i pokretima. Ceo izgled odavao je čoveka nehatnog i samovoljnog isto kao i njegova uniforma, nepropisna i ćudljiva, sve od mekih, razgaženih civilskih cipela do fantastične žute marame oko vrata, (Omerpaša, Eringov vršnjak i istinski prijatelj, prekorevao ga je i grdio stalno zbog te

aljkavosti i nevojničkog odevanja, i u ljutitoj šali govorio da ne razume kako čovek može biti "po svojoj unutrašnjosti darovit vojnik, a po svojoj spoljašnjosti direktor cirkusa".) Samo u svečanim prilikama Arifbeg je činio krajnji napor i saobražavao svoju uniformu propisima siužbe, ne uspevajući ni tada da izmeni i popravi svoj stav i svoje držanje.

Pio je kao i ostali, nekad manje, a nekad i teže i više od ostalih, ali i u njegovom piću i mamurluku bilo je uvek nečeg svesnog, nadmoćnog i, ako se tako može reći, trezvenog. Pijanstvo se kod njega pokazivalo u pojačanoj rečitosti, smelim paradoksima i fantastičnim zamislima pri svakoj terevenci. Patio je, kao i većina njegovih drugova, od raznih bolesti. Ali tako načet, zapušten i aljkav, on je bio savestan i strog komandant. Svaki oficir i vojnik *znao* je da sa njim nema šale i da topovi moraju biti čisti, uredni i uvek spremni kao »devojke udavače«, municija obezbeđena, a svaka alatka svetla, svaki konj potkovan i istimaren, i svaka kara podmazana i pokovana. Bez uzbuđenja i vike i psovke, kažnjavao je nemilosrdno za svaku grešku i nepažnju, a njegove kazne svaki je primao sa punim osećanjem sopstvene krivice, isto kao što kod njegovih naredaba nije moglo biti pogovora ni gunđanja ni pomisli na izvrdavanje. Bilo je opštepoznato da je Topčibašina artiljerija bila glavna snaga Omerpašine vojske. Svoje pobede serasker je imao da zahvali, naravno, u prvom redu svojoj veštini i bezobzirnosti političara i svom izuzetnom daru stratega i taktičara, ali se isto tako znalo da je Arifbegova artiljerija bila njegovo najbolje oružje i da mu je upravo ona omogućavala da sa vojskom od desetak hiljada ljudi pobeđuje brojno mnogo jače ustaničke vojske po raznim zemljama Turske.

Ovih dana Arifbeg se odmara u Sarajevu, između dva pohoda, sa svojim društvom i na svoj način.

Odjekuje visoka Telalagića kuća i ovog letnjeg dana. Očigledno je mnogo od stvari i prostirke izneseno iz nje i sklonjeno još pre nego što je pravi domaćin ove kuće, Mujaga Telalagić, uhapšen zajedno sa većim brojem sarajevskih »prvih ljudi«, a porodica mu otišla na imanje u Sarajevskom polju. Ali, to novi domaćin i ne primećuje. I danas se tu iskupljaju oficiri, iako još nije vreme ručku. Zbog vrućine služba počinje rano, a svršava već oko 10 sati pre podne. Posle toga, Arifbegove "zvanice" stižu jedan po jedan na piće i ručak, pri čemu je piće ono što je glavno. On za koji dan polazi sa topovima u zapadnu Bosnu i sada izdaje ađutantu neka naređenja između dve čašice bosansite »ljute«, koja je za njegov ukus »meka«, i to lako meka da od nje čovek gubi volju da živi. Iz mutvaka dolazi zadah pečenja i prženog luka. U očekivanju ručka prazne se čašice rakije i razgovor biva življi.

Neko prigovara što nigde u Sarajevu nema piva. Jedan glas iz nevidljivih punih usta kaže jedva razgovetno: »Pocrkaćemo od ove bosanske rakije.«

U neko doba unose već zastrt sto, sa sahanima i tanjirima, i postavljaju ga pored minderluka na kome sedi Arifbeg sa desnom nogom podvijenom poda se, a zatim neke rasparene stolice raznog oblika i visine. Osmorica oficira, četiri Poljaka, tri Mađara i Austrijanac doktor Fric, sedaju za sto.

U tom trenutku ulaze dva vojnika, jedan u beloj kelnerskoj bluzi, a drugi u

mrkom vojničkom koporanu, zakopčanom do grla. Svaki od njih nosi po dva staklena bokala, rosna i uhlađena, puna zelenkastožute tečnosti. Domaćin, koji je već ranije nagovestio, kao iznenađenje toga dana, neko novo vino na dobrom glasu, objavljuje svečano:
- Mostarska žilavka! Da vidimo i to čudo!
Jede se malo i pije mnogo. Arifbeg sa minderluka dohvata svojom dugačkom desnicom sitne zalogaje.
Mladi oficiri, malko ukrućeni, na pozdrav dižu ćutke svoje čaše prema domaćinu. Stariji piju sabrano, oborenih očiju, sa znalačkim i zanesenim izrazom na licu.
A ta žilavka višestruko plaća pažnju koju joj čovek ukazuje. I to brzo i moćno, tako da uskoro ne primećuješ ništa drugo ni u sebi ni oko sebe do njene zlatne i zelene vidike, sa slutnjom plavog i velikog južnog neba u daljini i povorkom obećanja od kojih se blažen osmejak javlja na licu. Dragoceno vino tvrdog, suvog a blagoslovenog kraja, posle svih tupih i zlogukih pića kojima ovde napajaju stranca.
Kao da čovek pije smeh i pesmu, i posle treće čaše samo smehom i pesmom pozdravlja svet oko sebe. Osećajući potrebu da to kažu, oficiri se vrpolje na svojim mestima i nadvikuju u govoru, slave novo vino i nadevaju mu od milošte imena na raznim jezicima. Doktor Fric se diže i stojeći, raširenih ruku kao na molitvu, izgovara vojničku devizu:
- *Vita militum est male vivere et bene bibere!*

Nastaje graja i aplauz. Dolazi poslednje jelo, prave palačinke. (Kuvar je doktorov zemljak, Bečlija.) Jedni nalaze da su hladne, a drugi da su žilave. Svi prave šale na račun austrijskog »melšpajza«. Nastupa trenutak kad doktor Fric mora obavezno da otpeva svoju dugačku studentsku pesmu koja počinje:

Bibit hera, bibit herus,

bibit miles, bibit clerus ...

Dok on peva dubokim bezbojnim baritonom, svečano i ozbiljno kao da je na nekom komersu svoje studentske korporacije, dolaze još tri mlađa oficira, pozdravljaju i sedaju za sto. Arifbeg ih je pozvao da dođu odmah posle ručka, da probaju novinu i »pomognu podići bure mostarskog vina koje se zove žilavka«. Među njima je kapetan Jaroslav Kot, visok, bled, sa crnom dugom kosom kao u italijanskog muzikanta, koja pada u pravim bičevima. Romantična lepota "fatalnog" muškarca, on je ćutljiv i jedak filosof ovog društva.

Doktorova mirna pesma odavno je zamenjena ritmom poljskih poskočica kod kojih se u dnu veselja i obesti uvek naslućuje i ohladnela suza. Oficiri su već poustajali sa svojih mesta. Igra se *krakovjak,* a laki pod Mujagine kuće, koji nije gr-ađen za ove goste i ovakve pokrete, savija se pod čizmama i ječi tupo. Čardaš koji zaneseno igraju dvojica Mađara, prateći se pesmom, izgleda

neizdržljiv za ovu vrstu arhitekture.

Na divanani i u susednoj sobi stvaraju se grupice ponesene živim i nejasnim razgovorima. Jedini je Arifbeg koji sedi nepomičan, smeška se i ne govori ni mnogo više ni glasnije nego obično. Ali zato govore drugi. Dejstvo žilavke je munjevito. Dok ulazi u čoveka, ona je pitka, bezazlena i ljupka, a kad stane da se javlja iz njega, ona je gromoglasna, zloreka i nasrtljiva. Voli da prekopava stare račune i lako skače sabesedniku u oči. Više niko i ne pokušava da igra, jer izgleda da ovo vino sapliće noge i razvezuje jezike.

Sad svi počinju da se prepiru i viču. Razgara se čudna pijanka usred bela dana. Znojni, crveni ili bledi, zapenušeni od besa ili oduševljenja, raskopčani i gologlavi, oficiri se premeću iz sobe u sobu ili sede nepomični, ispruženih nogu, sa rukama u džepovima konjičkih pantalona, sa podbratkom na grudima, zagledani u vrhove svojih čizama, ili hodaju nervozno dužinom svetlog trema, granajući rukama i govoreći.

Svi govore, i svi glasno, i svi nešto dokazuju i nekog ubeđuju u nešto, i niko nikog ne sluša i ne čuje, a ukoliko mu odgovara, to je samo zato da bi mogao bolje i oštrije da kaže svoju pijanu, žarku i lepršavu misao. Govori se na nekoliko jezika. Kad je reč o prošlosti (a o prošlosti oni, kad su pijani, mnogo govore, jer o njoj, dok su trezni, uvek ćute) onda Poljaci govore između se poljski, Mađari mađarski, zajednički jezik im je nemački, a razgovori o sadašnjim stvarima, o službi, ženama, piću i novcu, kao i šale i dobacivanja redovno su na turskom.

I u svu tu vavilonsku mešavinu, doktor Fric ubacuje s vremena na vreme neku od svojih mnogobrojnih latinskih sentencija u stihu ili u prozi. I sve se to meša i gubi u graji i pesmi i lupi predmeta i udaranju pesnice o sto i čizama o pod.

Tako je uvek za svake pijanke, a pogotovo danas kada je proba novog Arifbegovog vina ispala ovako nepredviđeno, zanela ih sve i otvorila terevenku kad joj nije vreme. Žilavka je uklonila sve brane u njima, odapela sve kočnice, razbuktala maštu, zamračila stvarnost, a između mašte i stvarnosti bacila nove, čudesne mostove. Svi su nagoni oslobođeni i svaka logika pokopana. I svaki sad šeta, kao po svom privatnom vrtu, po beskrajnoj bašti koja je sačinjena od onog što jeste, Što nije, što je bilo i nikad se neće vratiti, što niti je bilo niti će biti, I svak govori o onom što tu vidi i oseća. A da bi rekao ono što hoće, što mora da kaže, nikom nije više potreban ni opravdan povod ni određen oblik. Sve dolazi odnekud samo od sebe. Svakom se čini da ga svi nešto pitaju i svak ume da nađe odgovor na sve. Razgovori teku uporedo, prepliću se ili sudaraju, ne nadovezuju se jedan na drugi niti imaju veze u sebi, A onima koji govore izgleda, naprotiv, da sve izlazi čudesnom logikom jedno iz drugog, povezano kao pitanje i odgovor, i da od svega nastaju ti neobični razgovori, skladni, umni, istiniti, bogati smislom i puni draži. U njima ovi ozbiljni i nesrećni ljudi, kao deca u igri, izvode podvige, bivaju ono što zažele, ostvaruju ono što pomisle. A usred toga nemirnog mora od čuda i bajki javljaju se na mahove, poput tvrđih ostrva, oštroumna i tačna zapažanja iz suspendovane i prognane stvarnosti

njihovog svakidašnjeg izbegličkog života.

Sve je samo jedna graja od prepirki i pesama, glasnih monologa ili proste vike kojom pojedini od njih izgone iz sebe vatreni dah toga nepoznatog vina. Zbog toga se ni pevanju ni govoru ne vidi ni kraj ni početak, nego samo iskidani komadi kojima je teško uhvatiti vezu i smisao.

AUDIJENCIJA

U jesen, kad se okišalo i naglo zahladilo, Omerpaša je povukao vojsku u gradove, a sam se vratio u Sarajevo i pustio glas da se sprema da tu prezimi. U stvari, i to je bila samo jedna od njegovih ratnih varki. Njegove trupe bile su i opremljene i uvežbane za zimsko ratovanje, ali on to nije hteo da pokaže. Poznajući dobro bosanske ustanike i njihov drevni način ratovanja, on je računao s tim da će im se vojska ionako pred zimu prilično osuti. Svojim povlačenjem u Sarajevo hteo je da ostavi utisak kao da i on ne može preko zime da ratuje, i da tako postigne da što veći broj pobunjenika napusti položaje i ode kućama na zimovanje, A kad se to desi, on će iskoristiti prve suve zimske dane da iznenadi i napadne tako raspršene i malobrojne ustaničke snage koje su još na položajima. Iskustvo i teorija naučili su ga da najviše izgleda na uspeh imaju one operacije za koje protivnik smatra da ih nećeš moći izvesti.

Ovo vreme od kraja jeseni do početka zime, serasker je iskoristio da uspostavi veze sa uglednijim ljudima od sve tri vere, iz cele zemlje. Neki su sami dolazili, a neke je on pozivao. Tih dana u Sarajevu smenjivale su se deputacije jedna za drugom. Svima je serasker objašnjavao svoju nameru da u potpunosti i bez pogovora sprovede u Bosni i Hercegovini carske uredbe, i pretnjama i laskanjima, darivanjima i ucenama nastojao da ih sve obaveže ili uplaši, u svakom slučaju da ih prisili da mu u tom poslu pomognu.

Početkom novembra meseca stigli su u Sarajevo knez Bogdan Zimonjić sa još četiri glavara iz istočne Hercegovine. Ova petorica bila su pred četom koja je razbila Alipašinog kavazbašu Pivodića na Zijevnju, pošto su prvo odbili poziv da mu se pridruže 1 krenu protiv Omerpašine vojske. Sad ih je serasker pozvao da im zahvali na lojalnom držanju i da im da uputstva za dalje upravljanje i održavanje mira i reda. Ali Omerpaša je imao još jedan, mnogo važniji razlog da lično vidi ove ljude i razgovara sa njima. On je znao da će, u ovom uništavanju svih žarišta otpora i nemira, posle Bosne vrlo verovatno doći na red Crna Gora, a da će svakako njemu biti poveren taj zadatak. I on se u največoj tajnosti spremao na to. A za takav pohod na Crnu Goru njemu je važno da na hercegovačko-crnogorskoj granici vlada mir i da tu ima među Srbima nekoliko uglednijih ljudi na koje bi se bar donekle mogao osloniti. Zato je računao da obećanjima i darovima veže nekog od ovih knezova (po mogućnosti

samog Zimonjića) za sebe, da ga ispita o stanju na granici, i da vidi do koje mere bi mogao ubuduće računati sa njegovom pomoći.

Omerpaša je najpre primio kneza Bogdana samog, kao glavnog i najuglednijeg od njih, dok su ostali zadržani dole u velikoj ađutantskoj sobi. Pod teškim i visokim Zimonjićem škripale su i jecale drvene stepenice dok su ga izvodili gore na sprat u veliku sobu za prijeme. Kad se našao pred Omer-pašom u toj svetloj, zastrtoj prostoriji, u koju je vedar novembarski dan ulazio na sve prozore, knez je malo zastao, kao planinac na proplanku i čistini, trepnuo očima i lako zabacio glavu, da bi jasnije video oko sebe i bolje se snašao. Omer ga je pustio jedan trenutak tako, a onda mu je srdačno i jednostavno ponudio da sedne.

- Ovde, pored mene.

(Kad bi ovako nasamo govorio sa uticajnim ljudima iz naroda, Omer je podešavao naročit ton i naročitu boju glasa. On je taj ton i taj glas vadio negde iz duboko zatrpanih sećanja na razgovore Ličana i Bosanaca koje je slušao u detinjstvu po sajmovima. Bio je uveren da je, govoreći tako »rođački«, neodoljiv i sposoban da gane i pridobije svakog. Ali, u tom je bio žrtva samoobmane i precenjivanja samog sebe, kao što često bivaju ljudi koji, zbog izuzetno velikih uspeha u životu, imaju suviše poverenja u svoju snagu i svoju pamet, a premalo poštovanja za tuđu. Trudeći se da govori prisno, neposredno i grubo narodski, on je zaboravljao koliko su ga mnoge godine i veliki uspon u Carigradu udaljili od naroda, kome nikad nije ni bio posve blizak. Samouveren i siguran u sebe, on nije mogao da oseti kako mu ispod izveštačenog govora i ponašanja izbija lažna nota koju može da primeti i oseti svak osim njega, i koja ima tačno obrnuto dejstvo. Tako se on, bar u ovom slučaju, odavao upravo onim čim je mislio da zavede i prevari drugog.)

- Ovde, pored mene!

Ponovio je Omer svoj poziv i, neočekivano, oberučke prihvatio kneževu desnu ruku. To je bila bela i čudno neotporna, ali ogromna, teška kao nedopečen hleb; a ipak se po nečem osećala uspavana snaga udarca kako bije iz te ruke koja je tolika da obe pašine jake ali mršave, lepo vajane, tamnopute ruke nisu mogle da je potpuno prekriju, i izgledale su na njoj malene, suve, kao ogorele.

Bez vidljiva otpora, Zimonjić je još oklevao da sedne; nepomičan, lako je treptao očima, i najposle progovorio. Njegov glas, u kome je takođe bilo oklevanja, bio je i bojom i visinom tona bleđi i skromniji nego što se od tog snažnog tela i muškog lica moglo očekivati.

- Da bijasmo ,.. pozvali i moje društvo... da svi budu pri ovom razgovoru. Ako ti... nije što protivno?

On je u govoru zastajkivao malko, i to na onim mestima gde je otprilike trebalo da dođe Omerovo ime ili njegove titule, ko e on zbog nečega očigledno nije hteo ili nije mogao da izgovori.

- Nije mi protivno, ali mislim da je bolje da prvo razgovaramo nas dvojica, kao dvije glave, a poslije mogu i oni doći. Imam i ja svoje društvo, pa vidiš da

nisam nikog pozvao. Društvo posla ne sviđa.

Knez pristade ne rekavši ništa.

Govoreći mirno, u isto vreme i s visine i toplo, Omer je zahvalio knezu što je sa svojim ljudima, na Zijevnju, razbio četu Alipašinog kavazbaše i što se tako pokazao kao veran podanik, pametan glavar i prijatelj mira i reda. O Alipaši Stočeviču govorio je kao o čoveku koji je bio i prošao, a njegove ljude nazvao je rđama i izelicama. Pomenuo je sultanske namere i planove: da se, najposle, provede u delo Hatišerif od 1839. godine. To će biti od koristi po celu državu, a naročito po hrišćanske narode. Samo, dodao je uzgled, knez i njegovi ljudi treba da se čuvaju Crnogoraca, koji su nepromišljeni, nemirni i brzi na zlo.

Knez se malo pomače na jevtinoj austrijskoj fotelji prevučenoj zelenim plišem, koja se nije videla ispod njega.

Omer je govorio zatim o redu koji milom ili silom treba da se uvede u celoj Turskoj, pa i u Bosni i Hercegovini, o vojnoj sili kojom raspolaže i kojoj se nikakav odmetnik odupreti ne može, o novom i boljem položaju hrišćana, o važnoj ulozi i velikoj odgovornosti koju ljudi kao što je knez Bogdan sada imaju u svom narodu. On je nekoliko puta sevnuo očima, a šaka desne ruke stezala se polagano u pesnicu, i isto tako polagano opuštala. Zimonjić je ćutao. Gledajući u njegovo široko lice, tanka i velika,čvrsto stisnuta usta i visoko čelo koje je bilo u donjoj polovini preplanulo, dok mu je gornja polovina, koja je inače pod kapom, bila bela i glatka kao u mladića. Omer je govorio dalje o kneževoj porodici, za koju se zna u Stambolu odavno. Pominjao je njegovog dalekog pretka kneza Jovana, koji je dvaput izlazio pred sultana, njegovog oca popa Aćima, koga je narod voleo i turske vlasti uvažavale. I sve se svodilo na to da je on, knez Bogdan, pozvan da bude mnogo više i bolje od onog Sto je sada, jedan od stubova toga novog reda, stvarni prvak i jedini glavar svoga naroda.

Zimonjić je sedeo bez reči i pokreta, samo je jednom lako prešao dlanom preko očiju kao da uklanja nevidljivu nit jesenje svile koja je naletela na njega. Omera je izazivalo to ćutanje, obletao je oko njega rečima i navaljivao kao na zatvoren grad. Posle laskanja i slabo prikrivenih ponuda došle su pretnje. Glas mu nije više bio dubok, duvanski promukao, i nije dolazio iz grudi, nego negde iz glave, kroz nos, ružno istanjen. Tim glasom govorio je živo o izuzetnom vremenu i svom zadatku u Bosni.

Jednom u sto godina dolazi carski serasker u Bosnu, jednom ili nijednom, ali kad dođe, onda može sve. i vezati i drešiti, i oduzeti i dodati, i visoko popeti i nisko spustiti; kišu samo ne može puštati ni zaustavljati, ali drugo sve može. A jedino budale to ne znaju i ne vide. i jedino se izlapele begovske glave pouzdaju u svoje fermane i tapije, a ne znaju da je to davno prošlo i da ti papiri ne vrede ni toliko da se od njih naloži vatra nasred Sarajeva. To su neuki i slepi ljudi, koji ne razumeju sadašnjost o sumama utrošenih dukata. A to bi morali da znaju. To treba da zna svaki koji sebi i svojoj porodici i svima svojima želi dobro. I teško onom ko to na vreme ne uvidi!

Serasker, koji je sada izgledao zamoren i zlovoljan, postepeno je menjao način govora. Onaj ..rođački« ton bledeo je sve više. A u poslednjim rečenicama

javljao se čak neki stran izgovor i naglasak.

Zimonjić je ćutao. Samo je nekoliko puta trepnuo očima, što je moglo ličiti i na beznačajan osmejak, i na uzdržljivo odobravanje, i ni na šta.

Najposle, zaćutao je i Omer. Ali, ćutanje mu je bilo teže od razgovora koji nije bio lak. Obori oči zemlji, ali tu ne može dugo da izdrži, a čim ih podigne, pogled mu susreće isti prizor. Pred njim stoji džinovski gatački knez, dobroćudan i učtiv na izgled, a zagonetan i uvredljivo uzdržljiv, stoji i smeška se osmejkom koji ne kazuje ništa, kao što ni oskudne reči koje izgovara ne kazuju stvarno ništa određeno i ne obavezuju nikog ni na šta. Uostalom, ko će znati da li je to osmejak ili samo divljačka grimasa, da li su to reči ili zadovoljno rzanje ogromnog zdravog tela? I sve to počinje pomalo da ga ljuti. Već od samog početka, sam ne zna zašto, bio je prema njemu ljubazniji i prisniji nego što je hteo i nego što to ovaj seljački knez po svom položaju i svojoj važnosti zaslužuje. Pa, evo i sada, ljuti se, ali ne pokazuje svoju ljutnju. Naprotiv, kao kockar koji zna da samo novim i većim ulogom i smelijom igrom može izgubljeno da povrati, on je sad pojačavao svoju ljubaznost. Naglo je menjao tok razgovora. Pitao je kako su se tukli Alipašini ljudi, kakvo im je bilo naoružanje, pa odjednom okretao na drugo.

- Ama, zaista ne pušiš duvan?
- Eto ... nisam navikao. Tako.
- Ah, ah! A ja pušim i noću.
- Ja.

To kneževo »ja« više je neodređen zvuk nego reč, a ukoliko je reč, ne kazuje ništa, niti potvrđuje niti poriče ono što je rečeno, niti podstiče na dalji razgovor. Omer odmah povisi glas lažno veselo i srdačno, »rođački«.

- Ali imaš pravo, imaš pravo! Zato si zdrav. A služi te zdravlje, a? I, onako, muška snaga?

Zimonjić je prešao preko pitanja kao da mu je postavljeno na nepoznatom jeziku. A razgovor je krenuo opet drugim pravcem. Omer je pitao kakvo je stanje sada na granici sa Crnom Gorom, koji su glavni ljudi sa crnogorske strane, i kakvi su. Odgovor kratak, nikakav. Granica je »ko granica«, a nekih važnijih ljudi tu baš i nema. Bežeći od ćutanja, Omer je pitao za Turke oko Gacka i po istočnoj Hercegovini. Kakvi su sada? Ima li još sileđžija? Na to je knez odgovorio nešto malo življe, ali opet neodređeno. Ima nekoliko takvih zlih ljudi; mogao bi kazati njihova imena i nabrojati nedela, ali bolje da mu u tom pomogne njegovo društvo.

Videći da sa ovim čovekom nema razgovora, bar ne ovako i ne sada, Omerpaša je ustao, dozvao poslugu i naredio da dovedu Zimonjićeve drugove. Došla su i posedala četvorica prvaka. Ljudi koščati i krupni, manji i manje snažni od kneza Bogdana, ali i jači i viši od seraskera. Oni su govorili, čak i nepitani, i jedan drugom upadali u reč. Omerpaša ih je slušao kao izdaleka, gledajući mimo njih. (Svuda gde je umirivao bune, u Aziji kao i na Balkanu, on je dolazio u dodir sa rajom i njenim predstavnicima i uvek je taj dodir izazivao u njemu neko mučno sažaljenje, pomešano sa jakom odvratnošću, koje ga je

gonilo da skrati razgovor i prekine dodir. A ovi ljudi koji govore jezikom njegovog detinjstva još su teži i neprijatniji i izgledaju mu kao niži stvorovi koji su se za muku rodili, živeli i ostareli, ali se nisu razvijali ni pravo očima progledali.) Slušao ih je s naporom. I samo jednom ih je hladno i strogo vratio na pravac razgovora. Zimonjić je ćutao. Sve se završilo Omerpašinom svečanom zahvalom i pohvalom i hrabrenjem da na tom putu istraju. On je ustao, poustajali su i prvaci, gledajući jednako u njega kao da očekuju da im još nešto, glavno, kaže. Sad su stajali poredani vojnički, sa kapama u rukama, a Omer je prolazio pored njih. Poslednji u redu, mršav starac nakostrešenih brkova i isturene jabučice, sa teškim srebrnim tokama na grudima, rekao je na pašine hvale, malo oštro;

- Jeste, gospodine, sve je onako kako si rekao, ali još su velike dacije i svakojaki tereti na nama.

Omer, koji je stajao upravo pred njim, za glavu niži od njega, osmehnuo se i položio ruku na njegove velike toke.

- Skinuću ja to sa vas.

Starac je naglo oborio pogled, kao da hoće da vidi jesu li toke još na njemu, a Omer je povukao ruku i, jednako se smejući, ponovio da će stati na put svakom zulumu i ukinuti sva nepravedna davanja i namete. Preporučio im je da ostanu još koji dan i da razgledaju Sarajevo. A za to vreme, svi su njegovi gosti i u hanu gde su odseli mogu da poručuju što god požele od jela i pića. Ne treba da se ustručavaju. Rukovao se sa svima, a kad je došao red na Zimonjića, rekao mu je brzo i neočekivano;

- Ti ćeš, *vojvodo,* ostati danas kod mene na ručku.

Zimonjić je opet zabacio glavu i gornji deo tela lako unazad, kao čovek koji se izmiče u želji da bolje vidi i da se razabere. Zaustio je da kaže nešto, pokazujući rukom na svoje društvo. Omer ga je prekinuo. Ništa ne treba da brine. Za njih je spreman ručak u hanu. I prvaci su najposle izišli, nespretno se okrećući i bacajući začuđene i brižne poglede put Zimonjića.

Dva čoveka, koji su sada ostali lice u lice sami, nisu ličili jedan na drugog ni po čem, ali po jednom jesu: po mučnom osećanju iščekivanja i neizvesnosli.

U svojim mislima sporog i tvrdog hoda Zimonjić je procenjivao izglede i mogućnosti ovog nametnutog mu sastanka udvoje. Šta može da uradi ovaj Omer sa njim? Ih će i dalje nastojati da ga laskanjem i mićenjem veže za svoju i tursku stvar? Ili će ga, posle ručka, predati zaptijama i zadržati u zatvoru? Toga je bivalo kod ranijih vezira. Ili će ga otrovati? Ne, to neće. Nisam ja neka tako krupna i važna glava, a što je glavno, seraskeru ne bi nikako sada išla u račun moja smrt i nema nikakve potrebe ni da me hapsi i progoni, a još manje da me smakne. Toga se ne treba bojati. Opasnost ovde, to je Omer sam. Žlica i krvopija, bez srca i obraza, a pametan i vešt, i lukav kao zmija. Zna mu poreklo, zna i krvave tragove koji su ostajali za njim kud god je prolazio po Turskoj Carevini. A i da ne zna, dosta mu je ovo što ovde već dva sata gleda i sluša. Kad vidiš ovako čoveka suviše sigurna u sebe i u ono što kaže, hitra i slatka na reči, koji ti nudi što mu ne tražiš, odobrava što kažeš, a ostaje pri onom što je

namislio, znaj da je kurva i bezdušnik, i kloni ga se koliko možeš. To zna sigurno. I da je ovo nešto krš i šuma, on bi to i učinio, ali kako da ga se kloniš kad ostaneš ovako nasamo sa njim, pod njegovom vlašću, u njegovoj kući i na njegovom prokletom hlebu?

U zabuni i iščekivanju bio je, na svoj način, i Zimonjićev domaćin. Bilo je prilično jasno da će ovaj krupni gorštak ostati pri svom ćutanju ili pri rečima koje ne kazuju ništa više od ćutanja, ali sa tim se Omerpaša nije hteo ni mogao pomiriti. Čudan lični prkos nagonio ga je da ovu stvar tera do kraja. Jeste da mu je stalo da pronađe nekog od prvaka na toj granici, koga bi mogao pridobiti i u potrebi iskoristiti, ali to nije ni mnogo hitno ni tako važno da bi zbog toga morao da se ovoliko udvara ovoj gromadi od čoveka. On u ovom trenutku i ne misli toliko na to koliko na svoju čudnu i nestrpljivu potrebu da ovog seljaka smekša i savije bar malo ka sebi, da ga navede na prisniji, makar samo i lični razgovor.

Oživeo, opet svež i nasmejan kao u početku audijencije, serasker je izdavao naređenja za ručak. Nečujno su ulazili i izlazili momci. Dvojica su bila u crnim poluevropskim odelima sa širokim pantalonama, koje su se sužavale pri dnu kao šalvare, i sa nekom vrstom dugačkih redengota zakopčanih bezbrojnim nizom dugmeta sve do pod grlo. Jedan je bio u živopisnom turskom kostimu. Taj je bio Crnac. Pojavljivali su se i nestajali nečujno, a i seraskerova naređenja bila su kratka i poluglasna. Izlazeći, išli su vrlo vešto natraške, i u svemu izgledali knezu kao pelivani o kojima je slušao da postoje, ali koje nikad nije video. Jedan od tih momaka uneo je piće i meze. Četiri razne vrste rakije i konjaka bile su u četiri kristalne flaše povezane spletom srebrne žice u jedan servis.

Opet je nastao razgovor oko Zimonjićeve umerenosti.

- Kako, ni rakiju ne piješ? Ama, ne može biti! Anasonliju da probaš?

Zimonjić je odbijao; ni rečima ni pokretom, ali celom težinom svoga nasmejanog ćutanja.

- Dobro, nisi tome vješt, ali ovo je stolačka lozovača, ovo možeš.

Sporazumeli su se za lozovaču. Tada je Zimonjić nekim neverovatno sporim i dostojanstvenim, prazničnim pokretima prihvatio napunjenu čašicu, koja je u njegovoj ruci izgledala malena poput ženskog naprstka, prineo je usnama i, otpivši vrlo malo, vratio na stolić. Omer je mešao svoju mirisnu anasonliju koja je u vodi ostavljala mlečan trag.

Opet je ušao jedan od onih momaka u crnom, sa rukama savijenim na prsima kao pokojnik, i tmulim glasom rekao nešto. Serasker se digao i poveo svoga gosta na ručak. Prešli su samo široki, polutamni hodnik kojim su kao senke klizili momci u crnini i pribijali se leđima uza zid da propuste gospođu, kao da je tesno.

Soba u koju su ušli bila je mnogo manja, evropski nameštena, sa dva prozora. Na sredini je bio na evropski način zastrt sto. Ručak se sastojao od mnogo raznih jela, ali nije trajao dugo, jer je sve brzo unošeno i iznošeno. Jeli su ćutke, Omer žustro i rasejano, kao da baca iza sebe, a Zimonjić pribrano i

polako. Krupni čovek u teškom vunenom odelu, pod svojim srebrnim tokama, izmenio se pri jelu, postao lak i svečan, pun neke napregnute pažnje i mačijeg opreza. Obazrivo je uzimao sasvim sitne zalogaje, polako ih prinosio ustima i neprimetno žva- kao. Od pribora za jelo služio se samo kašikom. Cesto se brisao ubrusom, a zatim palcem leve ruke, lakim pokretom čistunca, pažljivo podizao brkove sa usana.

Posle kompota u kome je Zimonjić samo pokvasio svoju malu (u njegovoj ruci neverovatno malu) kašiku, Omer se digao ćutke, a gost je krenuo za njim. Prešli su na veliki divan prekriven nekim balim krznom. Tu je, kad je došla kafa i Omer zapalio čibuk, ponovo otpočeo razgovor.

Serasker je opet postavljao pitanja, čas o prilikama u Crnoj Gori, čas o agrarnim odnosima, administraciii ili snabdevanju u Hercegovini. I opet je Zimonjić odgovarao kao i ranije; na prva ćutanjem i lakim odmahivanjem (»Ja, ko će to znati?«), a na druga polaganim i podrobnim iznošenjem svih narodnih potreba i nezgoda.

Omer ga je posmatrao iskosa sjajnim, kao nasmejanim očima, gledao ga je netremice i živo, kao da su u ovom susretu pitanja već postala sporedna a pogled glavno, i kao da još nikako ne može sve na njemu dobro da sagleda i oceni. A što ga je više gledao, to se više čudio telesnoj građi, odelu i držanju svoga gosta.

Mladolik i nabujao izgledao je ovaj četrdesetogodišnji knez. Lice belo i čisto, samo malo preplanulo, neobično široko, bez bora, ali čudno sastavljeno od mnogih izlomljenih površina i jakih ispolina. Kad miruje, ono se zategne i razvedri i postane glatko i bezazleno kao u zdrava deteta, ali kad se, bez vidljiva povoda, pojedini delovi toga lica stanu da pomeraju i krše, ono dobija izmučen, oštar, opasan i podmukao izraz. Crna i tvrda duga kosa i nepomični, rastresiti brkovi. Iza spuštenih gustih trepavica svetluca njegov pogled, neodređeno treperi između lake zbunjenosti i još nerođenog osmejka, i celom razgovoru daje izraz neke ljubazne nejasnosti. A jasno je samo toliko da to što prodire kroz tanke otvore između trepavica, kao kroz puškarnice, nije njegov pravi pogled koji se skriva iza spuštenih očnih kapaka i otud, neviđen, sve vidi.

Na knezu je stajaće gatačko odelo od grubo valjanog sukna, bez finijeg tkiva i svilenih gajtana; samo je džemadan od crvene čoje, a njegova ivica, koja se vidi na grudima, porubljena je širokim, pozlaćenim širitom. To odelo daje mu svečan i krut izgled kipa, naročito uske srebrne toke na grudima i bele dokolenice od valjane vune, na kojima se, sa strane, u gustom nizu, vide žute metalne kopče, zategnute kao da će popucati od neke mučne snage tih listova.

I sav je taj čovek, u svojoj glomaznosti i krutosti, prirodan i slobodan, kao da samo takav može biti i kao da na svetu ne postoje drugi ljudi sa drugim shvatanjima i drukčijim odelom 1 držanjem.

Posmatrajući jednako visokog čoveka pored sebe, Omer se sećao ovakvih susreta po drugim turskim pokrajinama koje je »smirivao«. Nailazio je i tamo na ovakve prvake i plemenske glavare, ljude uporne i nepristupne. Seća se

naroćito jednog iz Sirije koji je na sve njegove laskave pozive i poruke da dođe samo na razgovor otporučivao iz planine uvek jedno isto: »Da se ja spustim do paše? Ne, to ne biva. I šta da razgovaramo? Oduvek i zauvek mi napamet znamo ono što imamo jedan drugom da kažemo. Recite vi paši da ja sa njim mogu samo preko karabina da razgovaram.-

Da, bilo je takvih, ali nigde i nikad nije naišao na ovakvog sabesednika ni na ovaj način otpora. Sedi čovek, prirodan, krotak na izgled, i razgovara koliko mora i smeška se koliko treba, a ništa ne daje od sebe niti šta hoće da primi. Prići mu ne možeš bliže, a kamoli obmanuti ga, podmititi ili zastrašiti.

Sve je to posmatrao Omer svojim tamnim, sjajnim pogledom, misleći o svakoj pojedinosti svoju misao, nezavisno od kratkih pitanja koja je postavljao i još kraćih odgovora koje je dobijao. A kad je bilo jasno da je domaćin postavio sva pitanja koja je želeo da postavi i knez kazao sve što može i ima da kaže, i kad su ta pitanja stala da se vrte u jalovom krugu, a stanke da postaju sve duže, zavladalo je potpuno ćutanje. Ali dva čoveka na belom divanu kao da to nisu ni primećivala, jer je ispod toga ćutanja talasanje njihovih misli trajalo i dalje. A onda je odjednom Omer opet uzeo reč. (Zimonjiću je bilo jasno da serasker ne odustaje od opsade i da počinje novi juriš.)

Kao da prvi put govori o tome, Omer se vraćao na malopredašnji razgovor, samo određenije i prisnije.

Govorio je sad nekim novim, toplim i sniženim glasom, opet o sultanu i njegovim planovima da preuredi i preporodi svoju veliku carevinu, da od nje stvori porodicu srećnih naroda u kojoj će svak znati svoje dužnosti i svoja prava, svoje zadatke i svoje odgovornosti. To znači da će u Carevini nastati velike promene u kojima oni koji su dosada bili podvlašćeni i zapostavljeni imaju mnogo da dobiju, i to bez obzira na veru, ime i jezik. Odnos između raje i vladajućih muslimana ne može ostati ni ovde onakav kakav je doskora bio, prema onoj narodnoj reči; »naš iz vrata a vaš po glavi«, nego će i hrišćanin imati pravo da se brani od nasilja i da od vlasti dobije zaštitu i pred sudom zadovoljenje.

Uopšte, došlo je vreme da se prilike u Bosni i Hercegovini izmene. Izgradiće se putevi, otvoriće se pošta i telegraf, proradiće trgovina sa susednim zemljama življe i slobodnije nego do sada, na evropski način, bez učena i nepravednih nameta. To će biti put da se sav narod, krst i nekrst, otme od ove sirotinje i podigne, a za ugledne i okretne ljude prilika da — steknu i zaimaju, kako to odgovara njihovom ugledu i njihovim sposobnostima.

A da bi ti narodi bili odsad zaista slobodni, zaštićeni i u svakom pogledu jednaki sa muslimanima, oni treba da imaju — tu serasker odjednom podiže glas — svoje prvake, knezove, vojvode, vrstu svojih vladara pod sultanovim okriljem. Njih treba izabrati između onih koji su se istakli svojim poštenjem, umom i hrabrošću.

Tu se Zimonjić, koji je i dotle ćutao, ali bar prividno odobravao ukočenim smeškom i jednomernim treptanjem, odjednom ukruti i ostade tako oborene

glave i bezizrazna lica, zagledan u zemlju.

Omerpaša je tada žustro i poslovno ustao i, stojeći pored nepomičnog kneza, nastavio još jačim glasom da govori. Zimonjić je našao opet svoj osmejak i zbunjeno se pomerao u mestu, očigledno ne znajući da li da ustane i on. Ah u tom trenutku serasker je opet seo, i to sasvim pored njega. Govorio mu je gotovo na uho.

- Ti meni ne vjeruješ.

Zimonjić se izmicao gornjim delom tela i branio od takve pomisli, nastojeći lakim pokretom ruku i izrazom lica da razuveri seraskera.

- Ne, ne, ti ne znaš s kim govoriš. I zato mi ne vjeruješ.

Tu je opet ustao. Sporo i neodlučno digao se i Zimonjić. Mala soba se stezala oko njega i sve se više punila zabunom i neprilikom zbog neočekivanog i neobičnog obrta koji uzima ovaj razgovor; kao da je odjednom izbačena iz sklopa vezirovog Konaka, iz svake turske i bosanske stvarnosti, u neki neslućen svet novih odnosa i mogućnosti. A u tom svetu sve je nepredviđeno, nesigurno, sve podjednako moguće i podjednako opasno i varljivo. Pogled mu se otimao put prozora i vidika koji se tamo otvarao.

Napolju je, pod čistim nebom, sve sjalo od neobično jakog popodnevnog sunca tople jeseni: u daljini, na drugoj strani grada, bele kuće i retki stakleni prozori, a sasvim blizu vitka kamena munara i uz nju visok, tanak i požuteo jablan. Videlo se kako jak vetar povija vršak toga jablana, otkida s njega i daleko nosi žuto lišće koje ponekad blesne na suncu kao zlatne parice prosute sa visina.

Serasker je i dalje premerao sobu sporim koracima, kao da ih broji, u jednom pa u drugom pravcu, Zimonjić se polako pomerao u mestu, nastojeći da uvek bude licem okrenut seraskeru. Bio je zaista zbunjen kao malo kad u svom ne lakom i nemirnom životu, i morao je da sabere svu snagu kako ne bi izgubio ispred očiju ko je i šta je, gde se nalazi, zbog čega je tu, i s kim govori.

Tako su se merila i nosila ta dva čoveka od kojih jedan, Omer, želi sve što čovek može postati i biti, i što ga podiže u očima sveta, a drugi neće ništa do samo da bude i ostane ono što je.

S vremena na vreme Omer bi ponovio kao uvređeno i razočarano, izazivački:

- Ti meni ne vjeruješ i ne primaš moju riječ kao istinitu.

Na to bi Zimonjić svaki put učinio pokret rukom kao čovek koji se brani od takve pomisli, ali serasker se nije dao zaustaviti i nastavljao je sve življe i uzbuđenije:

- Dobro! Neka bude kao da sve ono što je ovde rečeno nismo nikad govorili, ni pomislili. Neka bude! Dobro! Ništa ti ne tražim i ništa te ne pitam. Ali jedno hoću: da mi vjeruješ.

I pre nego što je knez mogao da nađe i izgovori reč, serasker se zaustavio u hodu i, stojeći pred svojim gostom, širokim pokretom položio obe ruke na

grudi.
- Slušaj, Bogdane, nemoj misliti da sam iznutra ovo što izgledam spolja.

Zimonjić je njegove reči čuo sada kao prigušen, dalek glas, a od svega oko sebe video je samo dve žute ruke raširenih prsta na tamnoj bluzi generalske uniforme.

A onda je nestalo i toga.

Jesen je. Sivo i pusto Donje polje, i u njemu, kao ucrtani, tanka rečica ćudljiva toka i ugažen put za Gacko. I opet jaše tim putem i opet ga. kao lane u ovo doba godine, uoči Mitrovdana, presreće opak Turčin i siledžija Dervo Smajević i, obnevideo od besa, naleće svojim konjem pravo na njegovog.

Pre nego što su stigli da potegnu išta od oružja, dokopali su se rukama i, zagrljeni, zajedno pali sa konja, kidajući zamršene uzde. Držeći se čvrsto i nerazdvojno, rvali su se tako i omahivali jedan drugim, dok se nisu otisnuli niz strmi obronak obrastao mrtvom jesenjom travom, i otkotrljah — kao jedno jedino ogromno klupko grčevito napregnutih mišića i kostiju — u malu, duboku vrtaču pored puta. Tek tu je uspeo da se pribere i odvoji od krupnog Derve, koji je onesvešćen ležao pod njim. Brzo je skinuo s njega oružje i, onako izubijan, ispeo se, sam ne zna kako, na put gde ga je njegov konj čekao kao ukopan, u mestu.

1 sad, tako uhvaćen u koštac sa nekim nevidljivim protivnikom, kao jedno telo, pada neprestano niza stranu, dugo, strašno dugo, u neku vrtaču koja nema dna.

Sve je to trajalo koliko traje tren oka, a kad se poslednjim naporom oslobodio toga padanja, pribrao i osetio noge pod sobom, sada opet na šarenom ćilimu seraskerove sobe, pred njim je stajao Omerpaša, još jednako sa rukama na grudima, i glasno ga (valjda već po drugi put) pitao:
— Je li vjera, Bogdane?
- Jeste... vjera — uspeo je najzad da odgovori odsutno i mehanički, kao uzetim jezikom.
- E onda, znaj da pred tobom ne stoji Omerpaša nego Mićo Latas iz Janje Gore. I kad ne vjeruješ mojim riječima, vjeruj ovom ...

Omer je odvojio ruke od grudi, skinuo živo teški fes sa modrom kićankom i bacio ga teatralno na beli divan, a zatim je sastavio tri prsta desne i — prekrstio se, bez reči, oborenih očiju, skromnim, kratkim i naviklim pokretima.

Za četrdeset godina svoga života Zimonjić je video dosta čuda i od Turaka i od svojih, a u porodici, koja je glavarska, naslušao se šta je sve bivalo i šta sve može biti. Znao je dobro da se od čoveka može čovek svačem nadati, i da može dočekati i videti i ono što je mislio da se nikad videti ne može, ali ovo je bilo i suviše neverovatno i neočekivano.

Videći velikog i glasovitog seraskera Omerpašu kako se gologlav (a to što je bez fesa, kao da je napola go), malo raščupane prosede kose, krstom krsti kao

kakav crkvenjak, Zimonjić ustuknu i prvi put u ovom dugom i neobičnom razgovoru otvori prirodno i široko oči koje su dosad samo svetlucale kroz stisnute duge trepavice. Ukazaše se krupne, mrke dužice sa zenicama od tamnomodrih plamičaka i prostrane, kao u deteta čiste beonjače. Pogled tih očiju nije bio samo začuđen nego i ubojit i gnevan, uplašen i žalovit, i prezriv i tužan; iz njega je izbijalo sve ono što se za vreme razgovora nakupilo u Zimonjiću, a što se ni zborom ni pokretom nije reklo ni moglo reći. Ali taj pogled je bio brz, kao kratka munja, nije trajao nego samo sevnuo, a odmah zatim ugasio se i izgubio pod spuštenim očnim kapcima, među lukavo nasmejanim, sastavljenim trepavicama. I kad je Omer, pošto se sporo i svečano prekrstio, podigao oči, mogao je da vidi kako ga onaj uvek isti Zimonjić gleda, malo zbunjeno, malo nasmejano, sa učtivim hladnim ljubopitstvom, kao da prvi put u životu vidi taj znak krsta i čoveka koji se krsti.

Tu se trgnuo i odjednom potpuno izmenio i Omer. Sa Zimonjićem je opet razgovarao carski serasker, ljubazno i narodski, ali hladno i sa visoka, i opet o granici i o promenama i olakšicama koje će se uvesti sa novim načinom uprave u Bosni i Hercegovini. A sve to nije trajalo dugo. Na nevidljiv i nečujan znak, pojavio se dežurni oficir. Vrhovni komandant Omerpaša otpustio je milostivo gatačkog kneza.

Kad se odlepio od dežurnog oficira koji ga je pratio sve do kućnih vrata, Zimonjić htede da krene brže preko bele kaldrme, niz prostranu avliju, ali na kapiji ugleda stražu od dva dobro odevena askera. Ukruti se ponovo, uspori korak i obori pogled. Jedan od vojnika otvori krilo velike kapije i opet ga zatvori za njim. Tek tu, na mirnoj popodnevnoj ulici, Zimonjić se ispravi potpuno i, pogledavši oko sebe, diže desnu ruku kao da će se i sam prekrstiti, ah samo dlanom lako prede preko očiju. A zatim opruži korak i krenu brže put hana, gde su ga očekivali njegovi.

TO ŠTO SE ZOVE SLIKAR

Šapatom se pričalo i prepričavalo da je »iz Njemačke« stigao naročit majstor, veštak koji će naslikati ne samo Omerpašu nego, kako kažu, još neke više oficire, a poučavaće u tajanstvenoj veštini slikanja i pašinu kćerku. To je kod raje izazivalo divljenje pomešano sa strahom, a kod svih muslimana novo i još veće negodovanje, ako većeg može biti.

Slika se!" govorili su tiho jedan drugom pravoverni ljudi koji u životu nisu videli ni slikara ni naslikano živo biće, i pri tom nejasno zamišljali nečiste stvari i vradžbine. »Slika se, slika!« išao je gradom šapat. Bilo ih je koji su iz naročitih izvora saznavali sasvim određene pojedinosti i pričali ih dalje. U Konaku je razapeto platno »kolik najveći đerdef«. Pred njim sučelice sedi Omerpaša u svečanoj uniformi, sa krstatim ordenima na grudima, svakog dana po sat-dva-tri, a onaj stranac veštak prenosi pašin lik, sve crtu po crtu, na platno kao devojke kad »pregledaju« i prenose vez sa stare čeorme na svoje vezivo. Tako sedi, kažu, Omerpaša i «ne smije okom da trepne ni prstom da makne«, jer bi bi se inače cela vradžbina pokvarila, i ko zna šta bi bilo tada i od paše i od slikara; a kako koji dan prolazi i radnja napreduje, sve ga je više na onom platnu, Kad posao bude završen, paša će ostati na slici kao živ i tako se potpuno udvostručiti.

Tu i najstrpljiviji ljudi ne mogu dalje da slušaju, nego samo odmahnu rukom i odlaze, jer njima je i ovaj jedan Omer cm i pretežak, pa im krv udara u glavu i pred očima se mrači od pomisli da se taj još udvostručava.

Mnogima je ta stvar izgledala i suviše fantastična i neverovatna, ali posle svega što su svi mogli da čuju i vide oko sebe, za svakoga od njih je svako čudo bilo verovatno i mogućno, kad je u pitanju Omerpaša koji, evo ima godina dana, »siječe i krčmi Bosnu kao lubenicu« i »ne zna ni za boga ni za dušu, ni za vjeru ni za obraz«. A osim toga, svet je za poslednjih šest nedelja, najpre u Travniku pa zatim u Sarajevu, mogao i svojim očima da vidi toga veštaka koji je u tesnom švapskom odelu, a sa nekakvim crvenim fesom na glavi lutao mahalama, zagledao kuće i džamije, zastajkivao i crnom pisaljkom skicirao u svom sivom bloku ljude, životinje i predele. Svet se jatio na prozore iza mušebaka. i

pokazivao ga prstom kao prokaženo stvorenje, neku mešavinu od varalice, mađioničara i krvnika. Za njim su na odstojanju išla deca i posmatrala ga sa mržnjom, strahom i Ijubopitstvom pri njegovom čudnom radu. Ta deca bi se u drugim vremenima sigurno bacala kamenjem na ovog stranca koji je drsko zavirivao svuda i »nicao gdje ga niko ne sije«, posula bi mu njegove hartije vodom i prašinom, ali od Omerpašina straha nisu više ni deca iz najzloglasnijih mahala smela da budu ono što su.

Tako je neobični stranac išao sokacima slobodno kao da mu je to očevina, dok su se ljudi i žene sa sujevernim strahom i ogorčenjem sklanjali ispred njega da ih ne bi upisao na svoju prokletu hartiju. To je bilo sve što su smeli i mogli.

Poslednjih dana slikar se preselio u Sarajevo, jer je Omerpaša preneo svoje sedište u taj grad, i tu je opet dangubio u očekivanju da ga Omerpaša primi.

I tu je pojava toga nepoznatog čoveka čudna izgleda i sumnjiva zanata zbunjivala svet i izazivala svakojaka tumačenja. Svašta se govorilo.

Po dućanima i baštama išao je mula Saćir Sofra, sedeo sa uglednijim građanima, ispijao kafe, objašnjavao im dubokim glasom i svečanim proročkim tonom događaje i znamenja sadašnjih i minulih vremena, i nagoveštavao ponešto od budućnosti. On, pravo govoreći, nije nikad ništa drugo ni radio. Bio je, bar po imenu, kaim pri nekoj džamiji i začislen u prihodima njenog vakufa, ali nije živeo od nesigurne platice toga nestvarnog zvanja, nego od onog što su mu čaršijski ljudi dobrovoljno davali. Učio je nekad medresu, i to kod dobrih učitelja, ah se nikakvog posla nikada nije laćao. Vek mu je prolazio u čitanju i tajanstvenom i važnom prepričavanju onog što bi pročitao. (Što je više zalazio u godine, sve je manje čitao, a sve više pričao.) Ta njegova tajanstvenost, važnost i izgled učena i književna čoveka stvorili su mu i ugled i položaj u Sarajevu, a on je taj ugled održavao svojim načinom odevanja i svojim postupcima i držanjem. Nikad nije govorio običnim rečima ni obične stvari, nego redovno o onom o čemu poslovni ljudi ne misle i na način na koji oni ne govore. To mu je dizalo cenu u očima dućandžija i majstora i stvaralo glas mudrog čoveka. On je bio gord na tu svoju mudrost, a građani na svog gradskog mudraca. Tako je živeo, sa malim zadovoljan, od svakog dobro priman i prema svakom prijazan, uvek dostojanstven i nepokolebljiv, tvrdo verujući u ono što bi jednom pročitao i što je, na svoj način izmenjeno i uveličano, drugima po bezbroj puta pripovedao.

I za pojavu ovog stranca mula Saćir je našao u knjigama objašnjenje. Sad je svojim sugrađanima tumačio šta je to: slika i slikar, unoseći se pri tom uvek sabesedniku u lice i govoreći muklim šapatom, bez prekida, kao da čita ili baje. Ponoviti mulino kazivanje, a bez njegova daha i pogleda, bilo bi nemoguće; a ukratko i otprilike rečeno, govorio im je ovo:

Ovaj svet, sa svim svojim dobrima, lepotama i slastima, prolazan i privremeno dat na uživanje čoveka, koji je i sam jedan od najprolaznijih stvorova u tom svetu, malo trajniji od trave i rose. Zato čoveka čeka beskonačan život na onom svetu, posle smrti. Tako je Bog, jedini i veliki, hteo i odredio. A nečisti duh, večiti protivnik svih božjih odredaba, plače nad ovim svetom od srdžbe i besa što ne može da zaustavi njegove prolazne oblike, da ih učini trajnima, da njima okuje i zarobi čoveka na zemlji, i da mu tako zauvek zatvori vrata raja. Slikanje ovog sveta, to je pokušaj da se on zadrži u svojoj prolaznosti i ovekoveči. Lud, bezbožan, opasan pokušaj. Stoga čovek i ne sme da slika ni da vaja ništa od tih prolaznih stvorenja, ni ljudskih ni životinjskih, jer je to protivno božjoj volji i odgovara satanskim težnjama i namerama. A onaj ko to čini, taj je zao čarobnjak i sihirbaz, đavolji ortak i pomoćnik, i tako će mu i biti kako radi. Kad se bude, na onom svetu, svima sudilo, njemu će onda reći: »De, stvori sada, ovde, i oživi likove koje si za života hteo da zadržiš smrtnom rukom na prolaznoj hartiji!« I kako on to neće moći, biće bačen u oganj pakleni, zajedno sa svojim bezbožnim slikama; slike će se pretvoriti u plamen i pepeo, a on će ostati da gori i da se muči večito, po zasluzi.

Građani su slušali zbunjena i mračna mula-Saćirova mudrovanja, od kojih

nisu razumeli ništa a koja su ih, upravo zbog toga, uzbuđivala i podsticala u njima i bez toga veliku mržnju na Omera i sve što je njegovo, pa i na toga nekakvog slikara koga su mrzeli kao jedan od mnogih Omerovih grehova.

Kad god se ljudi nađu pritešnjeni, uplašeni, zabrinuti prilikama i događajima, u njima se javlja misao o grehu i potreba za takvom misli. Greh, to što se zove greh, treba da objasni stradanja za koja ljudi ne umeju da nađu pravo objašnjenje. Tako je nevini i ubogi zagrebački slikar, koji je kao izgubljen lutao sarajevskim ulicama, bio u očima mnogog građanina oličenje ružnog i tajanstvenog greha.

U tom čoveku neobičnog izgleda i zagonetnog zanimanja, svet je mogao da vidi samo neko novo i nerazumljivo Omerpašino oruđe. Jer, ti ljudi što vrve sarajevskim ulicama, pored čudnog stranca slikara, to su u većini usplahireni, ogorčeni i nesrećni ljudi, osuđeni da igraju ma i pasivnu ulogu u velikoj drami kojoj ne mogu da vide uzroka ni svrhe niti mogu da joj nazru kraja ni granica. A takvi ljudi primaju sve sa strahom i nepoverenjem i vide zlo i štetu, ili opasnost zla i štete, i tamo gde ih nema. Stoga, prirodno, niko nije mogao ni da nasluti da je taj stranac, slikar iz Hrvatske, i sam nesrećan čovek, brodolomac koji je, po složenim zakonima umetničke sudbine, došao da baš ovde, u ovoj pobunjenoj, iscrpenoj i razgrađenoj zemlji traži sebi neki izlaz
- ni on sam ne zna kakav — i spas kojeg nema.

Pre tri nedelje, u svitanje proletnjeg dana, Karas je stigao na brodsku skelu na Savi. U tom trenutku izlazilo je odnekud iz nevidljive i zamagljene Bosne ogromno hladno sunce bez određenog oblika, kao požar u daljini. Među putnicima na skeli, većinom trgovcima drvetom i stokom, slikar je padao u oči i držanjem i pojavom.

Omalen i slabunjav, sa gustom smeđom bradom u kojoj su tonuli jaki, nešto svetliji brkovi, sa dugačkom kosom koju je slabo pokrivala "ilirska" kapa, u stvari plitak crven fes i na njemu modra kićanka, Čovek je imao na sebi mrku ilirsku surku, široke pantalone od italijanskog somota iste boje i tešku putničku obuću. Kraj njega je ležao njegov skroman prtljag u kome su najviše mesta zauzimali slikarski nogari i žut olupan sandučić sa priborom za slikanje.

Ceo čovek je izgledao prozračan i lak, fakirskl sasušen, i odmah se moglo primetiti da se pod tim širokim fesom, iza guste kose i brade, u prostranom odelu i teškim cokulama krije mršavo telo sitne kosti, koje Izjeda iznutrica, ali koje se i pored toga, ili upravo zbog toga, kreće žustro i brzo.

Još na skeli slikar je izvadio svoj blok i počeo da skicira predeo, a ispod skice je, da ne bi zaboravio, zabeležio početak pisma koje je mislio da piše u Zagreb čim stigne u Travnik: »Za mene su se jutros otvorila vrata na Istok.«

Takva se nestvarna vrata često otvaraju pred istrošenim i bolesnim ljudima kao velika iluzija koja pomaže da se još malo živi i radi i onda kad su mogućnosti života i rađa svedene u čoveku već na najmanju meru. Tako je bilo i sa Karasom.

Rodom iz Karlovca, sin siromašnog krojačkog majstora sa mnogo dece, on je još kao dečak pokazao slikarske sposobnosti koje su privukle pažnju građana.

Među imućnim građanstvom i malim plemstvom u Zagrebu i Karlovcu našlo se nekoliko mecena koji su sakupili potrebnu sumu novaca i poslali mladića u Italiju. Organizovano je sabiranje novca za njegove dalje studije u Italiji. Nošena nacionalnim buđenjem i ilirskim zanosom, stvar je izgledala dobro, suviše dobro. U »Danici Ilirskoj« objavljen je poziv na sve Ilire da se pomogne »prvi ilirski talent«, čak je objavljena i jedna pesma o mladom slikaru, puna velikih nada.

llirio slavna i mila

Tvoga sina vredna dela,
Da po svetu rastu krila
Ko neumrlog Rafaela.

Ali ta ilirska nada je prevarila i to na neočekivan način.

Devet godina je u svemu proveo mladi Karaš u Rimu i Firenci. Iz početka su stvari išle dobro. Od njega su stizale skice i omanje slike koje su pokazivale velik napredak. Pričalo se da je mladi Hrvat naišao na razumevanje i zaštitu austrijskog ambasadora u Rimu, koji mu je dao besplatan atelje u *Palazzo Venezia,* u onoj kuli koja se diže iznad masivne crvene zgrade Ambasade. Čulo se da su se nemački slikar Overbek i danski vajar Torvaldsen, koji su značili mnogo u Rimu i u svetu uopšte, najlepše izjasnili o Karasovim radovima. Iz pisama koja je sam Karaš pisao svojim »dobrotvorima« videlo se da radi zaneseno i savesno. Ali, s vremenom, ta pisma su bivala sve ređa. Mladi slikar je radio, ali se pri tom sve više udaljavao od sveta, gubio iz vida i svet i svaku potrebu veze sa njim. Izgledalo je prosto kao da je s vremenom zaboravio i zbog čega je došao u Rim i ko ga je poslao tamo. To je vređalo mecene. A pored toga, umesto očekivanih velikih slika za oltare i sjajnih portreta istaknutih ličnosti, od njega su stizali fini ženski likovi ili neobični italijanski pejzaži, laki i maleni odblesci nerazumljivih snova i čudne stvarnosti. Sve je to bilo malo i oskudno u očima mecena koji su za svoje priloge očekivali brz napredak prvog slikara »domaćeg sina«, bleštava krupna dela koja bi odgovarala njihovim shvatanjima ukusa i lepote. A Karasov kolorit je postajao sve tamniji, predmeti njegovih slika sve skromniji i diskretniji. Mecene su to pripisivale štetnom uticaju holandske škole (Karaš je učio u Rimu kod jednog holandskog majstora), jer je po njihovim shvatanjima svakoj promeni trebalo tražiti razlog u školi i uticaju, a ne u oku, u misli i osećanju učenika. Oni nisu slutili da se taj »prvi hrvatski« slikar i uzaludno traži i postepeno gubi u velikom svetu, u borbi bez ishoda i izgleda, i da je, kao što često biva sa prvencima svakog roda i ploda, osuđen da bude žrtvovan.

Za to vreme Karas je pored slikarstva studirao i muziku, pevanje, flautu i kompoziciju, učio se »-vještini kako se živi od hljeba i vode«, i sve se više gubio, kao slab plivač u beskrajnom moru, u svetu umetnosti koji je dobro osećao i jasno sagledao, ali nije mogao da ga obuhvati ni savlada.

Malo-pomalo Karaš je navikao da sebe smatra izgubljenim čovekom, koji nit' ume da nađe pravi dodir sa društvom u kome živi, nit' ima snage da se bori protiv njega, ili »čovekom koji je u trajnoj zavadi sa stvarnošću«, kao što je govorio sa toplim, prijateljskim prekorom njegov drug u Rimu, bečki slikar Karlo Majer. A tu stvarnost on je osećao, bar tako se njemu činilo, kao niko, voleo je, oduševljavao se, ogorčavao zbog nje do suza, do zanosa i do grčeva, ali čim je trebalo izabrati određeni deo te stvarnosti i prikazati ga, stvarnost je počinjala da se muti, mrsi i gubi iz svesti i ispod prsta, postajala mu nerazumljiva, nepodnošljiva, i umesto da se pojavi kao određena slika od linija i boje na platnu, ona se pretvarala u razlivene boje i beskonačne linije, pa zatim u tonove i nemirne melodije bez kraja I konca, i najposle u čudesne, ali neuhvatljive misli o svemu tome i o sebi samom.

Posle takvih zanosa ostajali su, kao posle nevidljivih orgija, razbacani kartoni sa skicama ili listovi notne hartije sa grozničavo nabacanim notama, ali retko gotova slika i još rede muzička kompozicija. A sa tim hartijama ostajala je iza velike opijenosti — velika potištenost, kao ružan mamurluk, teška sumnja u sebe, strah od svega oko sebe i želja da se beži iz kuće, iz grada, ili iz života.

I on je bežao, kad god je mogao, ne birajući puteve svoga bežanja, tražeći spasenja, kao toliki slabi i načeti ljudi, čas u čaši vina, čas u razgovorima o politici, narodnim težnjama i opštim pitanjima koja nemaju veze sa njegovom unutarnjom mukom. Na piću je bio tako slab da mu se već od čaše *fraskatija* zanosila glava, ali razvezivao jezik. A razgovori o politici, to jest o sudbini naroda, postupcima narodnih voda i državnika i pisanju novina — prazni, jalovi, ali hučni zanosni razgovori
- davali su za trenutak iluziju važnosti i veličine. Ali, iza pića je ostajao opet mamurluk, vinski, a iza praznih razgovora još veća praznina. I slikar bi se posle svakog takvog pokušaja bežanja našao ponovo pred svim nerešenim pitanjima svoga rada i razvitka, samo svaki put sa manje snage i volje za njihovo rešavanje. Jer, vino ne leči, i razgovori ne pomažu.

Kako koja godina, stvar je bivala sve gora i ponavljala se sve češće i u sve oštrijim oblicima.

Mladog slikara je napuštala snaga, a njegove mecene njihovo kratko mecenatsko strpljenje. I kad su nastupile nemirne godine sredine XIX veka, vremena nesigurnosti i skupoća, Karas je, posle devetogodišnjeg boravka, morao napustiti Italiju i vratiti se u zemlju kao »čovek koji nije uspeo«, nije opravdao rodoljubive nade koje su u njega polagane ni žrtve koje su zbog njega činjene. A prave uzroke toga svoga neuspeha on nije mogao da objasni ni sam sebi, a kamoli građanima koji imaju ustaljenu naviku da od sebe traže malo, a od drugih vrlo mnogo, i da od svake svoje uložene pare očekuju stostruk plod.

U Zagrebu je dobio mesto učitelja crtanja u nekoj nižoj školi, ali i to je mesto izgubio, jer ni tu »nije zadovoljio«, Živeo je sirotinjski, slikajući jevtino portrete, mučen svačim, a najviše osećanjem nedostojnog i praznog života. Jednog dana pozvao ga je Ivan Kukuljević, potpredsednik Matice ilirske i načelnik »Društva za hrvatsku povjesnicu«, koji mu je uvek bio naklonjen, i

predložio mu da putuje po Bosni i da tamo slika istorijske spomenike i da možda portretiše Omerpašu Latasa, slavnog poturčenjaka o kome su te godine novine mnogo pisale i koji je izrazio želju da mu se pošalje jedan slikar iz Zagreba. Prihvatio je odmah, i čim je primio isprave i sumu *za* putne troškove, koja mu je izgledala ogromna i koju je bez brojanja gurnuo u džep, krenuo je na put.

Za ove tri nedelje proputovao je Bosnu od Broda do glavnog grada, kretao se po Travniku i Sarajevu, i za sve to vreme on je bio kao u nekom zanosu.

U Zagrebu su mu, pre polaska, govorili o Bosni samo nepovoljno, o rđavim putevima i nezgodnim konačištima, o čudnim ljudima i neobičnim prilikama koje su još teže i neobičnije otkako je Omerpaša zametnuo borbu sa feudalcima. Sada kad putuje po Bosni i živi u njoj, on i vidi i ne vidi sve to; što je glavno, ne oseća. Otkako je zakoračio u ovu zemlju, on je kao preporođen i oslobođen svega što ga je tištalo u Rimu i ubijalo u Zagrebu. U glavi mu je bistro, noge pod njim same poigravaju, ništa nije teško ni daleko. Kad dobro promisli i trezno pogleda oko sebe, tačno je sve što su mu govorili, često je i gore od toga. Sve on to vidi, ali u isti čas odmah i zaboravlja. Tačno je da je život grub i težak i da neočekivane prepreke iskrsavaju pred čoveka na svakom koraku, ali preko njih Karaš prelazi sa lakoćom, sa bezbrigom kakvu nikad nije poznavao.

Na površini buna i nasilje i strah, a ispod toga neka drevna beda, ubogo životarenje malog, čoveka i tiho, nezaustavno opadanje ustanova i porodica, svega što je bilo ili važilo kao ugledno, silno i bogato. Radi se samo koliko to glad od čoveka traži ili koliko ga vlast nagoni. Ništa se ne gradi i ne podiže, a svaka javna građevina, kad je bolje pogledaš, ili je nedovršena ili već počela da se ruši bez opravke. Čak i linije brda i šuma po njima izgledaju iskidane, nedovršene.

I ljudi su, istina je, neobični, sirovi, nabusiti i često neprijatni, odelom, rečima, pokretima; iz mnogih očiju bije šumski mrak i nejasna pretnja; i kad su lepi ili lepo odeveni, ta lepota je izazivačka, besna, i kao da ne daje radosti ni onom ko je nosi ni onom ko je gleda.

Pa i priroda sama, u svojoj izuzetnoj lepoti, ima nečeg što izaziva u čoveku potištenost, gotovo strah. Pored svake bosanske varoši, i one koja inače ima lep izgled i otvoren vidik, postoji uvek po jedno brdo koje se nadnelo nad nju i koje osećate na svom raspoloženju kao senku. Izgleda da je to neophodan uslov za opstanak i razvitak svakog grada u Bosni, pa i za njegov postanak sam.

Jest, svega toga ima, ali on prolazi kroz sve to kao pod anestezijom. Ništa ga mnogo ne plaši, ništa ne odbija. Korača lako i slobodno, kao čovek koji se ne boji više nikakve neprijatnosti koja dolazi izvan njega. A za lepotu predela osetljiviji je nego ikad. Gubi se u njima i hteo bi da se poistoveti sa svakom lepotom koju mu oči vide, a nje ima svuda i u svako doba dana. Gleda je, i oseća neophodnu obavezu da je zadrži na platnu. A toliko je toga svuda unaokolo da su dva oka i jedna ruka isuviše malo. Sve bi hteo da uhvati, i zauvek: te senke koje su veće i dublje nego u drugom svetu, ljubičaste sutone, mrke bregove i ljupke proplanke na njima, omorike na sivoj steni koje i usred

najtoplijeg letnjeg dana kao da nose malo magle oko sebe, muslimanska groblja, čista, bela i radosno razasuta po padinama, kao stada — sve bi hteo, ali ne može ni na što da se reši, samo se u mislima nosi sa tom lepotom koju bi trebalo naslikati, a u stvari sam se gubi u njoj.

Dani su prolazili, I pored jasnog ugovora i tvrdih obećanja, Karaš nije uspeo ni da iziđe pred Omerpašu, a kamoli da počne sa slikanjem. Izgledalo je da je taj serasker neko nevidljivo i nepri- stupno biće. Svi znaju da postoji, a nigde ga nema. Nije se moglo znati ni gde je. Čas su govorili da je na putu, a čas da je tu, ali da nema vremena ni za koga, a čas opet nisu davali nikakvog odgovora. Živeći tako u očekivanju glavnog posla, on je često zaboravljao i taj posao i svoje iščekivanje, i zanesen sobom, utonuo u posmatranje svega oko sebe, lutao gradom i okolinom. Njegov blok se punio skicama mostova, nišana, usamljenih drveta nagnutih nad vodom, ljudskih likova u letargičnim stavovima ili čudno prekinutim pokretima.

Bila je još jedna stvar koja mu je olakšavala čekanje: poznanstvo sa sarajevskim župnikom fra-Grgom Martićem, kome ga je Kukuljević preporučio naročitim pismom. Župnik ga je pozivao često na ručak ili na večeru. Tu je, prvi put otkako je u Bosni, naišao na društvo sa kojim se moglo razgovarati, na fratre, građane, na nekolicinu oficira iz seraskerove vojske, Mađara i Poljaka po narodnosti. Tu je prvi put naišao i na dobro vino. Sam domaćin bio mu je zanimljiv i prijatan iako ga je zbunjivao svojom čudnom mešavinom srdačnosti i neke hladne, praktične bezobzirnosti. Usred toplog razgovora o umetnosti ili narodnoj budućnosti, on bi ga odjednom prekinuo;

- Dobar si i valjan, i drag si mi, samo ti dvije stvari, brate, nisu dobre za ovu zemlju i za ovaj naš bosanski svijet. Prvo, što voliš vino više nego što treba; drugo, što ne paziš šta govoriš ni pred kim govoriš. Nego poslušaj ti mene: dolivaj uvijek malo vode u vino, a ono što imaš da kažeš, kazuj više bojama na platnu nego riječima pred ljudima.

To ga je zbunjivalo i pomalo vređalo, ali se brzo navikao i na to. Boravak u fra-Grginoj kući donosio mu je malo vedrine i razonode, i olakšavao čekanje na koje je bio osuđen. Tu je mogao ponešto da nauči i o smislu i značenju čekanja u ovoj zemlji i o ljudima koji ga puštaju da čeka.

Drugi su govorili, ozbiljno ili u šali, a on je ćutao i slušao.

Ko u Turskoj neće ili ne ume da čeka, taj, ma kako sposoban bio, neće postići nikad ništa, samo će pokidati svoje rođene živce, brzo i uludo utrošiti snagu, pogubiti i poslednje prijatelje i zaštitnike — i propasti bez smisla, bez koristi po sebe i druge. A naprotiv, čovek koji je bez duha i bez vrednosti, ali koji ume da čeka, to jest koji ima tu pasivnu snagu tupog, animalnog dreždanja i džonjanja, budnog kunjanja i podmuklog vrebanja, taj gotovo uvek dočeka i postigne ono što želi, svakako pre nego pre- duzimljivi i daroviti ljudi lišeni te sposobnosti.

Čekanje je ovde, kako izgleda, neka vrsta ispita i probe. Nešto kao ono iskušenje i prepreke koje junaci u starim legendama moraju da savladaju pre nego što dođu do životnog cilja. Ko izdrži probu čekanja, taj je pobednik, taj može mirno da uživa plodove svoje pobede i — da pušta druge da čekaju.

Osim toga, ćuteći i slušajući šta drugi govore, postalo mu je nešto jasnije šta je to vlast, a šta zavisnost od nje, i šta znači čovek koji se, ovako kao Omerpaša, uzdigne do najviših položaja i postane »carski čovek«, izvršilac sultanove volje, neograničeni sudija i gospodar nad pokrajinama i ljudima. Sve služi njemu i sve se zaklanja za njegovu moć i volju. Pa i sav taj nerazumljivi splet od laži i ceremonija, interesa i sujeta kroz koji valja proći da bi se do takvog moćnika moglo dospeti, samo je jedan od stotinu načina da se visoki dostojanstvenik učini višim i strasnijim, a njegovi činovnici i njegove sluge važnijima i neophodnijima u očima onih koji zavise od njih. I pri tome je svakako najštetnije i najgore zlo ono klupko raznovrsnih službenika, dvorjana i sluščadi raznog ranga i svake vrste, koje se plete oko visoke ličnosti i služi kao neophodan posrednik svakom ko želi da dođe do nje. Fra Grgo je taj svet oko paše zvao »zanokticama« i govorio je Karasu u šali; »Sa pašom i nekako, ali sa pašalijama nikako!«

Takav posrednik bio je za Karasa Alimetaga, Omerpašin kavedžibaša.

Položaj carskog mušira sa naročitim ovlašćenjima davao je Omerpaši pravo na veliku pratnju koju je vodio u svaku svoju rezidenciju. Pored hodže i njegovog pomoćnika, tu su bila četiri ađutanta, od kojih su dvojica imala rang majora, šest podoficira, emir-čauša, kao muširevi kućni telohranitelji, zatim administrativno osoblje, sekretar, pisari, blagajnik i njegovi pomoćnici, koje je pašin lekar dr Šram nazivao "patentirani lopovi", pa kavedžibaše, tutundžibaše, sa svojim pomoćnicima, pa mnogobrojni kuvari i kuhinjski momci, sa glavnim ekonomom i njegovim nabavljačima, pa imrahor, nadzornik štala, i njegovi seizi, konjušari i čistači. A pored toga harem, sa haremćehajom, evnusima, belim i crnim robinjama.

Ali sada je Omerpaša znatno popustio u tom. Ne čini mu zadovoljstvo raskoš, a nije ni potreban ni umestan u ovoj zemlji na samoj granici Austrije, među sirovim i zavidljivim bosanskim svetom. Pa ipak ih je bilo dosta, i previše.

U gomili ljudi koji su živeli oko paše, pod raznim imenima, od divan-efendije pa do poslednjeg seizbaše, nisu titule ni formalna zvanja značili mnogo, ali je značio stvarni uticaj koji pojedinac vrši na pašu. Tako je često neki niži službenik mogao biti važniji od svih koji su po rangu i zvanju daleko iznad njega. Zbog toga nikog od mnogobrojne pašine pratnje ne treba ceniti po imenu, činu ni izgledu, nego po stvarnoj snazi i ulozi koju ima.

Kad čujete reč kavedžibaša, vi pomislite na ono što ta reč označava, na starešinu pašinog kaveodžaka, nadzornika nad momcima koji pripremaju, prže, tucaju, peku i služe kafu u Konaku, a kad vidite ovog Ahmetagu lično, vama se čini da vidite čoveka za koga se s pravom kaže »kola mesa«, stvorenje tupo i

dremljivo koje ništa ne misli, ne želi i ne oseća. I u jednom i u drugom slučaju vi se varate. Ovaj kavedžibaša nije to što izgleda da je, ali jeste sve drugo. Njegova veština da svršava razne pašine poslove, i najneprijatnije i najzamršenije, i uglavnom samo te, a da pri tom što manje uznemiri i ozlovolji pašu, njegova odanost, njegova grobna diskrecija, njegovo skriveno, veliko lukavstvo i njegova još veća bezobzirnost u izvođenju — sve mu to daje mnogo veći uticaj na pašu i mnogo širi delokrug u Konaku.

Ahmetaga je sin nekog poturčenjaka, poreklom iz Makedonije. Mnoge je jezike znao i mnogo sveta video taj čovek džinovskog rasta i atletske snage koju, kako izgleda, ništa nije moglo da potpuno uništi, pa ni mnoge godine ni nezdrav način života u Konaku.

Pregojen, ravnodušan i ćutljiv, on je provodio ceo dan pušeći nargilu, u poluležećem stavu, ubijajući se tom nepomičnošću i svojom pohlepom za finim i ukusnim jelima. (Omerpašin lekar dr Šram govorio je da u Ahmetagi svaki pojedini organ ratuje protiv svih ostalih organa, a svi zajedno protiv Ahmetage samog.) Jedino što ga je moglo pokrenuti s mesta i naterati da otvori oči i pokaže znake života, to je bio seraskerov poziv. U trenutku kad bi ga on zovnuo ili se pojavio u blizini, ili mu samo poručio za neki posao koji treba svršiti, taj teški i nepomični čovek, koji jedva gleda iz svog sala i koji nikog na svetu ne smatra dostojnim ni svoje pomisli a kamoli svoje reči i svoga pokreta, skakao je svaki put kao mladić, postajao odjednom lak, okat i rečit, preduzimljiv, brz i dovitljiv. A čim pašina zapoved bude izvršena i posao povoljno okončan, povoljno po pašu, razume se, kavedžibaša je opet padao u svoju nepomičnost u kojoj ceo svet, sa svim ljudima i svim njihovim dobrom i zlom, nije za njega značio ništa.

Kavedžibaša je mogao, kad treba, ne samo da udesetostruči svoje snage nego i da menja svoje osobine i sposobnosti. On tako reći nije ni imao svojih ličnih i ustaljenih navika i osobina; one su se pojavljivale i menjale prema seraskerovim potrebama i ćudima, i Ahmetaga je, već prema potrebi, mogao da bude ili da izgleda i tvrdica i darežljiv, i rečit i nem; čas ljubazan i predusretljiv, čas oštar i grub i surovo bezdušan, čas neuk i tup, čas oštrouman i dobro obavešten o svakoj stvari, pa i o takvoj o kojoj dotada nije nikad ni čuo, samo ako je to služba tražila. Za njega su ljudi i poslovi postojali samo utoliko ukoliko uđu u krug seraskerovih interesa, i samo dotle dok su u tom krugu.

Ahmetaga je ostareo u službi. Kod Omerpaše je već šestu godinu, a pre toga je služio dvojicu paša od kojih je jedan postao i veliki vezir. Iskustvo ga je naučilo kako se služi velikašima. Njegovo je osnovno pravilo bilo da glavu treba slušati, a ni za što se drugo ne brinuti, jer ko pašu ume da posluša i zadovolji, taj ionako može da ima sve što želi i postigne sve što hoće. Ali, tu treba da zalegne ceo čovek, svom svojom snagom, pažnjom i veštinom. Treba za određenu vrstu posla postati glavni, jedini i neophodni saradnik. Treba biti uveren, i uveriti u to i druge, da su pašina volja i pašin interes vrhovni zakon i najveća svetinja, da pred njima ustupa svaki obzir i pada svaka prepreka. Za

pašu ne sme da postoji "ne znam", »ne umem« ili »nema« i »ne može«; kad paša traži, onda moraš sve znati, sve imati, sve moći i sve umeti; ni na koga se ne smeš obzirati i ni pred čim stati. Tako treba služiti. A takva revnosna služba teška je, u stvari, samo u početku, dok potpuno ne otvrdneš i dok ne pohvataš sve konce i paši 1 okolini. A kad to postigneš, onda ti upregneš druge da rade, a ti samo pokazuješ stalnu revnost i primenjuješ najveću strogost prema njima, dok s druge strane primaš od paše zapovedi,
prenosiš ih odmah na niže i tražiš njihovo bezuslovno i potpuno izvođenje. A kad stvar bude gotova, izveštavaš pašu o izvršenju. Tako paša zna samo tebe i to samo sa lake i prijatne strane. Ti i primaš nagradu i priznanje i odreduješ koga treba odlikovati i nagraditi od nižih. A kad tako stečeš poverenje i postaneš svima neophodan, onda u stvari i ne služiš više ti drugom, nego i paša i sve oko njega služi tebi. — Ko tako radi taj je najbolje zbrinuo svoju brigu na ovom svetu, jer paša vlada svetom, a on i pašom i svetom. A Ahmetaga radi tako, i može mu se, jer zbog svog položaja ne mora da vodi mnogo računa o ljudima, o njihovim osetljivostima i interesima. To mu je već prešlo u naviku, gotovo postalo druga priroda. Izuzetno pronicljiv i lukav, on vrlo brzo sagleda sve mogućnosti i odredi ono što želi da postigne, a zatim ide pravo ka cilju, bez trošenja reči, okolišenja ni ulepšavanja. Svojim nesvesnim cinizmom on ljude u većini slučajeva uvredi, unizi i ražali za ceo život, ali ih time razoruža, pokori i smekša, i tako postigne ono što hoće.

Ko bi posmatrao Ahmetagu kako, nikog ne gledajući i ništa ne slušajući oko sebe, sedi nepomičan na minderluku, mogao bi pomisliti da taj čovek traje kao živinče ili trune kao klada. I tako, u osnovi, i jeste; pa ipak, ne sasvim tako. Svakako bi se moglo kazati da je on živeo zbog onoga što se može uzeti u sebe sa slašću, sa radoznalošću, sa izvesnom osećajnošću čak, ali malo ljudskom. Pred tim pospanim i nabusito ćutljivim čovekom, utonulim u sopstveno salo, bila je razastrta prostrana slika sveta i njegovih predela, promena i godišnjih doba. Ali, ta slika je bila šira i bogatija nego što bi se to moglo pretpostaviti po njegovom gotovo zatvoreničkom načinu života i njegovom tupom izgledu i divljačnom ponašanju; ona se njemu objavljivala — jelom i pićem, svim onim što se može usnama primiti, pod zubima, na jeziku, u nosu ili u ždrelu osetiti. On se ćutke radovao ranom zelju sa mladom jagnjetinom, kao što se drugi raduju zelenom idiličnom predelu ispod martovskog neba. Pomorandže, urme i narovi uzbuđivali su njegovu maštu kao priče o putovanju i dalekim zemljama; dve kapi limunova soka bile su ponekad samo njemu poznat doživljaj. Dimljeno meso, ošaf i ardal značili su za njega isto što toplina doma i domaćeg ognjišta. Zamagljena čaša jedinstvene sarajevske vode otvarala je pred njim prizor zdravih mladih stvorenja koja se, pevajući od radosti, u rano jutro umivaju na česmi. Ali sve to i ne vredi nabrajati, jer je teško i naslutiti šta je sve za njega značilo ono što čovek sabrano i znalački može pripremiti, pojesti i popiti. Alkoholna pića uzimao je u tako malim količinama da bi se slobodno moglo reći da ih i ne pije; to su bili gutljaji, polugutljaji, često samo dah i miris, ali i to je u dobrom trenutku izazivalo pred njim ko zna kakvu sliku, daleku i neobičnu, i

odvodilo ga u razmišljanja ko zna o čemu.

Njegova osećanja prema ljudima, pa i moralni sudovi o njima (ako je u njemu postojalo išta što se moralom može nazvati) javljali su se kroz čula i izražavali ponajčešće tako. Na ono što se nije podudaralo sa njegovim shvatanjima ili interesima on je odgovarao izrazima pozajmljenim iz tog sveta svojih čula. »-Gubi se, bljutav si mi i gorak!« — -Idi, zaudaraš!« Kad bi hteo da kaže da je neko slabe pameti, on je redovno govorio da mu je glava »bajata«, "nedopečena" ili »pregorela«. A pri tom su mu se usne kupile i obrazi grčili kao da hoće da ispljune nešto gorko i odvratno.

Sve to, naravno, kad bi imao posla sa sebi ravnima ili, pogotovu, sa nižima od sebe, jer kad bi u pitanju bio neki viši, ili čak paša sam, on se pretvarao u mehanizam sa hladnoćom i neosetljivošću čelika. U tim slučajevima on nije znao ni za glad ni za žeđ, ni za slast ni za gađenje.

Takav je kavedžibaša Ahmetaga i sa takvim shvatanjima života i službe živi on u Omerpašinom Konaku i svršava najraznovrsnije poslove, koji u većini slučajeva nemaju veze ni sa kafom ni sa odžakom.

Teško bi bilo kazati šta sve spada u krug Ahmetaginih dužnosti, jer to u stvari i nije nigde zabeleženo ni jasno određeno. Svakako, sve nezvanične audijencije, pa tako i ova Karasova, išle su preko Ahmetage. Osim toga, on je bio i neka vrsta ekonoma i blagajnika, ali samo za naročitu vrstu poslova, Redovne nabavke i isplate vršili su haznadar i većil-arč, ali kad je trebalo jevtinije ili čak badava doći do namirnica, tkanina ili kakve druge potrebne robe, kada je u trenutnoj oskudici novca valjalo naći veći zajam, tada je posao prelazio na kavedžibašu, a on je svršavao sve. I to, naravno, vešto i diskretno, tako da serasker ništa ne sluti i ne zna o ružnoj i neprijatnoj strani cele stvari. A to nije bilo lako, i to niko drugi ne bi mogao izvesti kako treba.

Sa svima tim nogobrojnim i složenim zadacima Ahmetaga je još nekako i izlazio na kraj. Najteže mu je bilo sa poslovima koje je stvaralo Omerpašino veliko, ćudljivo i bezobzirno sladostrašće. On je morao da pronalazi i nabavlja mlade žene, devojke, a poslednjih godina i devojčice i dečake, da ih privodi krišom od sveta, u prvom redu od spletkarske i ljubomorne čeljadi iz harema, i da ih čuva, prikriva, hrani i podvodi kad treba, a isplaćuje i sklanja gospodaru s očiju kad više nisu bili potrebni i kad bi mogli postati teški i opasni.

Sve je to lako kazati ovako u nekoliko ublaženih reči, ali samo Ahmetaga zna kako to izgleda u stvari, izbliza, u svim pojedinostima i neočekivanim obrtima — neprijatno, zamršeno, ponekad strašno, često nerešljivo, a rešavati se mora. Naročito u ove poslednje dve godine.

Otkako je zakoračio u prelazno doba života, sa prvim znacima preranog starenja, serasker je bivao sve više nezasitljiv i, kako se Ahmetagi ponekad činilo, neuračunljiv. Preteranost i smelost njegovih čulnih prohteva odgovarala je negovom opštem osećanju lične moći i veličine. Počeo je da gubi meru i da zaboravlja ne samo šta je dopušteno i prirodno a šta nije, nego i šta on sam stvarno hoće i može a šta ne. Prolazio je kroz opasni period kad nezdrava mašta

više obećava nego što ograničena ljudska stvarnost daje. Zlovolja u koju je serasker zbog toga padao sručivala se posle na Ahmetagu, pod kakvim bilo izgovorom.

Eto, zbog svega toga su Ahmetagi poslovi koji su dolazili od seraskerove pohlepe za čulnim uživanjima, i koje je on za sebe nazivao jednim jedinim izrazom "ona rabota", bili najteži i najmrži. A takvih je bilo mnogo. Padali su sa svih strana, kad ih najmanje očekuješ i stvarali nepredvidljive teškoće za koje serasker nije smeo da zna i ponajčešće nije ni znao. I sve se to uvek obijalo Ahmetagi o glavu. Ma kako stvari tekle i svršavale, Ahmetaga je obavljao najprljaviji i najteži deo posla koji je prethodio .seraskerovim ćefovima, kao i onaj koji je, pre ili posle, nastupao iza njih. On je bio taj koji je navlačio na sebe prokletstvo žrtava, i nezadovoljstvo seraskerovo, i mržnju i prezir okoline.

Saida hanuma, zakonita žena Omerova, ljubomorna onom najstrašnijom vrstom ljubomore koja ne potiče od Ijubavi nego od mržnje i sujete, priređivala je svom mužu scene i lomove, ali samo s vremena na vreme, dok je Ahmetagu progonila stalno i uporno svojim prezirom, činila mu teškoće i nanosila štete gde god je mogla, nazivala ga «užirenim nevaljalcem« i govorila svakom da je šteta što se još nije našao užar koji bi mogao usukati dovoljno jako uže za ovog »kralja podvodača«, i da bi ona takvom užaru pozlatila dlanove.

Ni drugi nisu mnogo lepše govorili, ili šaputali, o kavedžibaši, ni službenici ni oficiri iz Konaka, ni građanstvo koje je ogovaralo njega kad nije smelo seraskera,

A pravo rečeno, ma koliko da je bio tup i bez srca, Ahmetaga se i sam pomalo gadio toga što je nazivao »ona rabota«. Naravno, na svoj način. Gledajući svet, i sve što je na njemu, iz svog odžaka i jedino sa gledišta svoje čudne profesije, on je i ceo život Omerpašin posmatrao samo sa te strane, u pogrešnoj, nakaznoj perspektivi. Od ličnosti carskog mušira, stratega i administratora, on je video samo jedno: njegovu požudu. Serasker je sticao položaje i najviša odlikovanja, krvavo umirivao pokrajine, vodio politiku, državnu i svoju ličnu, bio velike bitke, pročuo se u Carevini i u svetu, a za kavedžibasu sve je to bilo sporedno i nevažno, gotovo nestvarno. On je svoga gospodara gledao i mogao da vidi uglavnom samo u vezi sa »onom rabotom«. I ma kako da je sve takve poslove svršavao bez pogovora, bez kolebanja i grize savesti, bezdušnim ritmom neosetljivog mehanizma, ma kako da je mirno gledao i sam činio tolike rugobe i nepravde, i bio spreman da čini i gore, do kraja života — ipak, i on je ponekad, i nehotice, razmišljao o seraskerovoj plotskoj požudi kao o nekom prokletstvu naročite vrste, koje mu je utoliko manje bilo razumljivo što je, hladan po prirodi, znao samo za jednu strast, strast izelice i sladokusca. To nije — mislio je kavedžibaša, i ta je misao ličila na neko jadanje samom sebi — to nije kao kad pojedeš rahatlokum i zaliješ ga hladnom vodom, obrišeš usta, i time je sve dobro i lepo svršeno. Ne, nego to je drugo, to se mrsi i rasteže i plete čoveku oko nogu, uznemiruje ga u snu i na javi, zaluđuje ga i truje i prlja, da se stalno pere a nikad nije čist, večno jede a nikad sit. A već tolikim drugima, ni

krivim ni dužnim, stvara stalne brige i potrese. U prvom redu i ponajviše baš njemu!

I to kakve brige i potrese! Jer serasker je tako slep i nezasitljiv, ćudljiv i samovoljan u svojoj strasti i pohoti, tako *jedno* sa svojim prohtevima i tako ogrezao u njima, da žene, devojke i dečake, predmete svoje pohote, više i ne zamišlja kao žive ljude koji su postojali pre nego što ih je on video i poželeo i koji treba da postoje i posle toga. Za njega je neshvatljivo da ta ljudska bića, pored toga što zadovoljavaju ili treba da zadovolje njegovu strast, imaju i svoj lični život, bez veze sa njim: svoje interese, želje ili zahteve, svoju kuću, roditelje i prijatelje. Pomisao na to bila je za njega uvredljiva i srdila ga kao nepoštovanje njegove ličnosti, kao drskost i učena od njihove strane. Sa takvim stvarima nije kavedžibaša smeo ni da izlazi pred njega; sve otpore, sukobe ili nesporazume on je rešavao kako je znao i umeo, ali serasker je morao biti zadovoljen i zadovoljan.

Eto, za ovo kratko vreme otkako su u Sarajevu, dve je takve veće »glavobolje« imao kavedžibaša, da i ne govori o sitnijima.

Još dok su bili u Travniku nabavio je čuvenu lepoticu iz Livna, hrišćanku, koja je pobegla od muža zbog nekog turskog momka, ali pre nego što je stigao da je poturči i venča, mladić je poginuo u nekoj tuči, a ona je pošla od ruke do ruke. Već na početku toga puta obrela se u Ahmetaginom odžaku.

Omerpaša se u početku oduševio prinovom, ali mu je brzo dosadila ta bujna, nasrtljiva žena kojoj je trebalo mnogo mesta u životu. Sad je postala suvišna. Ali, ona nije htela da ode. Ahmetaga je udaljio od paše, ali je morao da je izdržava u zasebnoj kućici. Uzalud joj je nudio novac i terao je. Žena, koja je očigledno uživala u bučnim scenama, sklapala je ruke i vikala:

- Ubijte me, ja nemam kud ni kome!

Pretila je da će skočiti u prvi dubok vir na koji naiđe, ali će pre toga razglasiti zašto to čini. Izgledala je tako neukrotljiva i na sve rešena đa je i sam Ahmetaga pomalo zazirao od nje. Da bi se oslobodio nemirne žene, našao je da bi bilo najbolje da je uda. To joj je obećao, i ona je pristala.

Bacio je oko na jednog terziju koji dolazi u Konak i kroji čoju za minderluke, nekog Atifa s Vratnika, neuglednog i bojažljivog čoveka male pameti. Smišljeno i strpljivo ga je obilazio pri radu ih svraćao kod sebe, obasipao ga slatkim i praznim rećima i kljukao istinskim slatkišima, i stalno ga nagovarao da se ženi. Činio je to grubo, bez mnogo ustručavanja i uvijanja. Jer kavedžibaša, kad hoće nešto da postigne kod nekog, prvo dobro proceni čoveka, »uzme mu meru«, a dalje radi po toj meri, slobodno i bezobzirno, kao da ima pred sobom kladu, a ne živo ljudsko stvorenje. Terzija je bio ocenjen kao »pola čoveka« u svakom pogledu, dvonožac bez vrednosti prema kome ne treba imati obzira.

- Ja ću tebe oženiti — rekao mu je jednog dana kavedžibaša, ali i ne gledajući u

njega, kao da i ne očekuje odgovor.

Terzija je grickao lokum i srkao vodu; izgledao je više zbunjen i pogružen nego obradovan velikom čašću koju mu neočekivano ukazuje moćni seraskerov kavedžibaša.

- Jakako, našao sam ti djevojku i uredio stvar; učinio sam sve to, jer mi se dopadaš, dobar si majstor, a ja to volim. Eto!

Terzija se ženio već jednom. I to je upravo bilo bolno mesto u njemu, jer žena ga je, kao nemoćnika, napustila osmog dana posle venčanja. Sad je sa strahom, i uzbuđenjem slušao kako govore o ženidbi i gledao u kavedžibaša svojim malokrvnim, kao ispranim, modrim očima.

- Ah, šta vrijedi? — kaže terzija sa uzdahom.

Ama, kako »šta vrijedi«? Šta ne vrijedi? — pitam ja tebe. Blaga vrijedi dobra žena, ej garibe!

- Šta ću s njom? — kaže opet tiho i zamišljeno terzija koji očigledno voli ono što Ahmetaga najviše mrzi; da opširno i uopšteno razgovara o tim stvarima.

- Što god ti je volja. Čim zadjeneš iglu, opereš ruke, večeraš, ti ženu poda se.

Terzija tužno obara glavu.

- Možeš i razgovarati sa njom — popravlja se kavedžibaša. — Pričaš ti, priča ona, siti se narazgovarate. Možeš . .. ama šta da ti duljim, dobar čovječe? — možeš sve, eto, možeš u nju udrati kao u bubanj, ako baš hoćeš. Ko kad je tvoje! Eto!

Tu se našla i dvojica Ahmetaginih pomoćnika. Ahmetaga ih, zanesen poslom, i ne primećuje. Jedan od njih se drsko i obešenjački meša u razgovor, uzdišući izveštačeno.

- Lijepa žena, to je iznad svega! Ah, ljepota'

-'Ljepota, ljepota' — ljepota prolazi!

To terzija govori više za sebe njišući glavom, kao čovek koji isto onoliko voli da filozofira o ženama koliko se plaši žene i ženidbe.

- Dobro, prolazi ljepota, recimo da je tako, ali ostaje ti žena.

Terzija gleda tupo i sa nerazumevanjera oko sebe. Momci teško uzdržavaju smeh.

Tek tada se priseća kavedžibaša i oštrim rečima izgoni obojicu napolje.

- 'Ajde, ajde, majstore, ne slušaj ove besposlenjake; nema šta da se razmišljaš; koliko sutra da zovemo svirače i pečemo alvu. Hoću da ti učinim; dopadaš mi se. Eto!

Terzija izlazi neodlučnim korakom a Ahmetaga odmahuje za njim sa obe ruke, nezadovoljan što je ovoliko reči utrošio na ovo malo terzijice, ljut i na sebe i na ceo svet, a najviše na "onu rabotu" od koje sve ove brige i nezgode i dolaze.

Pa i taj posao je svršio Ahmetaga, kao i sve ostale. Oženio je terziju i dao mu mali miraz za koji se dugo pogađao i zbog kojeg se mnogo ljutio. A njegova ljutnja bila je još veća kad je, već desetak dana posle svadbe, iskrsla zabuljena mlada i šapatom mu se požalila Sto joj je dao čoveka koji nije muško "koliko ni ja što sam". Ahmetaga je planuo, ali se savladao i isto tako šapatom zapretio joj

da će je đavo odneti ako se još jednom usudi da dođe da ga uznemiruje tom rabotom; i oterao je sikćući đa on nije bog da kroji »ženama muževe po meri«. Ipak joj je sutradan poslao sanduk od tri funte dobrog austrijskog šećera. Trebalo mu je nekoliko dana da je, zauzet drugim poslovima, izbriše iz sećanja. I još mu se ponekad, kao neodređena neprijatnost, vraćala misao: da će se žena jednog dana opet pojaviti, sa ko zna kakvim žalbama i zahtevima. Sve kod nje može biti.

A bivalo je i gorih slučajeva i težih prizora koji se nisu mogli tako lako ugušiti i sakriti od sveta, ni tako lako okrenuti na šalu. Ali je Ahmetaga i te, kao i sve ostale, na kraju uvek nekako svršavao milom ili silom, revnosno, bezobzirno, i potpuno.

Jedan takav težak slučaj zadao je Ahmetagi, upravo poslednjih dana, mnogo posla i pročuo se izvan Konaka.

Neko od seraskerovih "poštovalaca" našao je za njega u Brodu četrnaestogodišnju devojčicu. Devojčica je iz Slavonskog Broda, gde je živela sa majkom udovicom i očuhom, bila prešla nekim rođacima u Bosanski Brod; tu je onaj poštovalac uspeo da je nagovori da ide u Omerpašinu službu, gde će »biti uz djecu«. Nemirna i nezadovoljna svojim porodičnim prilikama, devojčica je pristala, i dovedena je u .Sarajevo, u pašin harem, na svoju dvosmislenu službu.

Ahmetaga je bio odlučan protivnik takvih posrednika sa strane; nazivao ih je, i to sasvim ozbiljno — nevaljalcima, tvrdeći da čine rđavu uslugu njegovom paši i samo stvaraju nezgode koje on posle mora da raspliće i rešava. Tako je bilo i ovog puta. Nije prošlo ni petnaest dana, a u Sarajevo je stigla majka devojčice iz Broda. Prokrala se bez teskere i pratioca. Tu je zatražila pomoć jednog čestitog čoveka, trgovca, koji je bio u prijateljstvu sa njenim pokojnim mužem. Trgovac, praktičan i suvoparan čovek, ispitivao je nesrećnu majku i pokušavao da sazna u čemu je stvar, ali ona je već posle druge reči počinjala da plače i jecajući ponavljala;

- Isuse, Isuse!
- Čekaj, pusti to! Stani! Je li ona već u Konaku ili nije?
- Ne znam. Rekli su mi da je kod nekog Ahmetage, kako li se zove... Isuse. Isuse!
- Kod Ahmetage! E, sedam Isusa ti tu pomoći ne može!

Ali, ta rasplakana i na izgled izgubljena i nemoćna majka imala je čudnu prodornu snagu, i jednog dana obrela se pred kavedžibašom u njegovom Odžaku. Plakala je, molila, pretila, zahtevala da joj vrate kćerku, tražila da iziđe lično pred seraskera.

Kivan na »bilmeze i ulizice« koji se mešaju u njegov posao, i time ga dovode u ovako nezgodan položaj, kavedžibaša se sada oborio na majku.
- Kakvog seraskera, jadna ti! Ti pred seraskera? Šta je tebi, ženska glavo?
I pretio je da će je koliko sutra sa zaptijama otpremiti tamo odakle je došla. Pa ipak nije to učinio. Žena je bila uporna i nije se dala oterati. Uspela je nekako da nađe neku vezu sa pašinim haremom, gde su svi bili odlučno protiv svake prinove. Otud su je nagovarali i hrabrili da ne odustane od svog zahteva.

Neprestano je navraćala i tražila Ahmetagu, ali su je momci odbijali od vrata. Jednog dana pošlo joj je nekako za rukom da se uvuče, i već u rano jutro iskrsla je pred iznenađenim kavedžibašom. Preklinjala ga je plačevnim glasom, a njega je to ljutilo.

- Ajde, ajde! — vikao je na nju, ali tiše i blaže nego što viče inače, nekako kao da goni sitnu, nestašnu decu ili piliće.

- Aj-deee, bježi!

- Nemoj, lijepi aga, nego pomozi ako znaš šta je svoj porod i svoje dijete!

- Ništa ja ne znam, ništa!

- Znaš, kako da ne znaš?

- Ne znam!

Tada je žena pala na kolena, ispružila ruke put njega, i jakim, dubokim i od suza izmenjenim glasom jauknula;

- Majka sam! To bar znaš šta je!

»Majka sam« ponavljala je rastavljajući slogove, presavijena kao u nekoj molitvi i bijući dlanovima o pod u ritmu svoga zapomaganja. Njene reči su odjekivale sve jače, a jeka im se lomila sumračnom prostorijom.

Pokušavala je da mu obujmi noge. Ustupajući, Ahmetaga je odmahivao sa obe ruke kao čovek koji se brani od neozbiljnih i glupih reči:

- »Majka, majka!« Gdje je tebi pamet? »Majka!« Što hiljada majki ima u ovoj Bosni, a jedan je serasker u Carevini. Jedan! Ajde, odlazi!

Na te reči žena nije odgovorila ništa, izgledalo je u prvi mah da su prošle mimo nju. Još nekoliko puta je ponovila mehanički; »Majka sam!« ali onda je odjednom podigla glavu i zagledala se ćutke, ukočenim pogledom u čoveka iznad sebe, kao da ga sad prvi put pravo čuje i dobro vidi, i počinje sve potpuno da shvata. Digla se nespretno i jadno, i odmah počela da ustupa korak po korak. Išla je natraške, ne odvajajući ustravljen pogled od kavedžibašinog lica, mičući bezglasno usnama, a glava joj je podrhtavala kao da nešto i protiv svoje volje odobrava. Tako je izišla, odlebdela iz odžaka.

Time se Ahmetaga još nije oslobodio nesrećne žene. Ali ni ona nije u potpunosti postigla ono zbog čega je došla. Stvar je okončana tako što je majka. malo umirena lažima i lepim obećanjima, najposle pristala da joj kćerka ostane u službi kod paše Videla se sa njom i porazgovarala. Potpisan je i ugovor po kome majka treba da prima dve trećine kćerkine plate. Tada je žena iz Broda napustila Sarajevo.

U to vreme, Omerpaša nije ni bio u Sarajevu nego negde u severnoj Bosni, a kad je jednog sparnog dana, iznenada kao uvek, osvanuo u Sarajevu, on nije našao vremena ni da vidi devojčicu iz Broda. Zatražio je da mu se dovede slikar iz Zagreba.

Po varoši su se rastrčali seizi koji su pronašli Karasa i doveli ga u Konak. Tu je u dvorištu dugo uzalud čekao da ga primi kavedžibaša. Šetao je po sitnoj beloj kaldrmi. Seizi u uniformi i raznovrsno odeveni momci prolazili su užurbano i svaki bi u prolazu zagledao neobičnog stranca. Kad mu je sve to dosadilo, Karas se spustio kamenim stepenicama u jednu manju avliju, punu

hladovine, i tu je, sedeći na kamenom prozoru, stao da crta krivu dunju sa granama čudno i grčevito izvijenim uza zid.

Vreme je prolazilo. Zanesen, slikar nije ni čuo kad su odozgo, uz glasno dozivanje, stali da ga traže.

Konak je odjekivao od vike. Javilo se nekoliko glasova odjednom. Iz odžaka je vikao Ahmetaga, muklo, ali uzbuđeno. Iz gornje avlije odazivao se jedan od momaka, a negde iz dubine odgovarao je obojici najstariji emir-čauš Sulejman, zvani Harba.

Najpre se čuo Ahmetagin glas:

- E pa sad ti kaži da nije đavo i đavolov sin taj, taj pehlivan, pisar... koji li je belaj? De, kaži! Ima petnaest dana da mi se na vrh glave popeo: hoće paši, pa hoće, a sad kad ga paša traži, njega nema.

Kavedžibaša je izgovarao reči kroz nos do nerazumljivosti, i gotovo plačevno, kao uvek kad bi se trgao iz svoje nepomičnosti i svog ćutanja, a to je bivalo samo kad bi paša nešto zapovedao ili tražio.

u prvi mah nije niko odgovarao, ne što ga niko nije čuo, nego što se svak pravio da ne čuje, jer niko ne voli da odgovara uzbuđenom kavedžibaši. Najposle se ipak javio odozgo dežurni seiz, mlad, lep i dobro priglup čovek.

- Ovamo ga nema, Ahmetaga; oprosti, ali nema ga.

- Šta nema? Kako nema? Stvorićeš ga iz oka iz boka, ili tebe neće biti.

Čuli su se brzi koraci i trka na spratu i u gornjoj avliji. Uto se iz donje avlije javi sipljivim glasam Harba.

- Pst! Dosta te vike po Konaku! Siđi pa kaži šta imaš da kažeš, ne deri se kao s planine.

- Tu je čovjek negdje; nije mogo u zemlju propasti.

Ali seizi su obišli avliju, a »Švabe« nije bilo. To je izazvalo nova uzbuđenja i nove unjkave psovke kavedžibašine. Najposle, neko je pokazao uski duboki prozor u prizemlju. Tu je u kamenom udubljenju sedeo slikar, sa jednom nogom podvijenom poda se i blokom na krilu. Seiz ga je rečima, a još više pokretima ruku, pozivao da odmah krene sa njim. Čovek je ustao polagano, bacio još jedan pogled na svoj blok pa na krivu dunju, koju je dotle crtao, a zatim mirno pošao za njim.

Prošli su pored sumračnog odžaka. Tu je sedeo kavedžibaša, okrenut leđima, i nije se ni osvrnuo, samo je gunđao kroz nos;

- Vodi, vodi što brže, jer to se gubi na svakom koraku, klizi i migolji kao čikov.

Kroz jedno maleno i manje lepo dvorište, pa uz nekoliko krnjih kamenih stepenica, prošli su u baštu sa okruglim tek zalivenim cvetnjakom na sredini, ušli na široka vrata u sumračan hodnik, a zatim u prostranu, golu i gotovo praznu sobu. Naišao je jedan mlad emir-čauš, a za njim jedan stariji. Jednako su provirivali na vrata, ulazili, izlazili i sašaptavali se momci i službenici raznih rangova i različito odeveni. Jedan od njih je bio crnac. Ali ovde se sve to dešavalo tiho, svi su govorili sniženim glasom i kretali se nečujnim hodom. Osećala se seraskerova blizina, ali tu još nije bio kraj svim fazama duge pripreme kroz koju mora da prođe onaj ko izlazi pred pašu. Čekanje je trajalo dosta dugo dok se ne začuše prvi glasni koraci i zveket mamuza, i u sobu uđe

oficir u paradnoj uniformi; lice mu je bilo crveno a brkovi bakarnoriđi. On propisno pozdravi slikara i povede ga uz široke stepenice.

Gore na spratu sve je bilo zastrto, sve lepše i raskošnije. Kraj belih dvokrilnih vrata oficir zastade trenutak kao da se pribire, zauze neki ukočen stav, pun poštovanja, pokuca, i odmah otvori.

Bilo je teško odmah pri ulasku i na prvi mah razabrati ko je sve u toj velikoj prostoriji: dnevna svetlost sa mnogobrojnih prozora ukrštala se i mešala sa onom koja je navalila sa hodnika, kroz otvorena vrata. Tek kad se vrata zatvoriše, senke se smiriše i svetlost ujednači, slikar vide da nasred sobe stoji visok i plećat, mršav oficir u mrkoj uniformi sa dva svetla, krupna ordena; na glavi mu crven dubok fes. Brada potkresana pažljivo i malo proseda, a brkovi koji se gube u njoj još potpuno crni. Ono što se na tom čoveku naročito isticalo bile su oči, lepe, orlovski srezane oči u kojima se čas palio čas gasio naročit sjaj.

Oficir je stajao kruto i pravo, kao slavni vojskovođa na starim austrijskim bakrorezima, oslanjajući se jednom rukom o sto na kome je ležala kriva turska sablja, dopola pokovana zlatom, a niz zagasitu čoju kojom je sto bio do zemlje pokriven visili su crveni kaiševi opasača.

Slikar se snađe, učini još korak napred i pokloni se kao čovek koji se predstavlja, ali je paša bio brži.

- Vi ste gospodin Karas? — upita ga nemački i dosta strogo.

- Ja sam. Vaša Preuzvišenost, slikar-umjetnik Vjekoslav Karas — odgovori slikar hrvatski. Paša je govorio dubokim, malo promuklim duvanskim baritonom, a Karas slabim glasom koji je bio tako visoko položen da je izgledalo da sav dolazi iz te njegove guste brade.

Sporazumeli su se brzo, ali ne lako.

Paša je tražio da odmah pređu na stvar. (Oni koji su po svom pozivu i položaju prisiljeni da često u krupnim stvarima donose brze odluke, pokazuju i u sitnim svakidašnjim poslovima naglost koja začuđuje i zbunjuje skromnog i mirnog čoveka.) Karas, koji već šest nedelja trčka za pašom i uzalud nastoji da ga stigne i uhvati, bio je u neprilici, iznenađen sada ovom brzinom; tiho je rekao da bi trebalo pripremiti materijal za skicu, ali paša ga je prekinuo u reči. Širokim pokretom ruke i blažim glasom pozvao ga je da spremi što treba, da izabere mesto i da odmah počnu sa skicom.

Ustrčali su se ađutanti i momci ponizna lika, sa rukama na prsima. Trčali su nečujno, ali mnogo i brzo, tako da je izgledalo kao da će se svakog časa sudariti, a oni su ipak prolazili jedan mimo drugog, dajući, primajući i prenoseći munjevitim šapatom jedva čujna obaveštenja i naređenja.

Otvorena su staklena vrata na doksatu i tamo premešten sto sa foteljom; donesena je slikareva kožna torba i prilično olupan žuti sanduk sa priborom za slikanje.

Za to vreme su slikar i njegov model imali prilike da se posmatraju. U stvari. Karaš je posmatrao Omerpašu, a paša je, kao svi slavoljubivi i sujetni ljudi koji su se visoko ispeli na stepenicama vlasti, u sitnom slikaru neobičnog izgleda gledao samo veštaka koji treba da ovekoveči njegov, Omerpašin, lik za sve ljude i za buduća vremena, što znači da je gledao sebe.

I tu, na doksatu, gde je svetlost dana bila jača, pažnju slikarevu najviše su privlačile Omerpašine oči i u njihovim zenicama vatra nekog pijanstva koje ne potiče od alkohola, čudni povremeni blesak oholosti, koji se, kao oganj svetionika, pali i gasi naizmence. Obrve i trepavice crnomodrog sjaja bujne su i jake. Očni otvori rasečeni široko i srezani oštro i neobično: u njihovim linijama stalno se javljaju i smenjuju dva izraza, čas izraz ptice grabljivice, čas izraz neke ženstvene zavodljivosti.

Karas je mislio o tome, sećajući se drugih očiju koje je u svetu gledao i slikao. Sećao se poznatog rimskog modela, lepo i snažno razvijene Pine, koju su u slikarskom svetu u Via Marguta zvali *Fiam- metta* i koja je i njemu služila kao model za sliku Menade. Njene su oči imale pijani sjaj naivne, čulne i brutalne životne radosti. — Sećao se i rimskih devojaka iz visokog društva, koje je izdaleka posmatrao dok su nedostižne kao sjajna priviđenja prolazile alejama na Monte Pinčio; i njihove su oči sjale nemilosrdnim sjajem bogatstva i isključivosti, i taj sjaj je padao kao najljući mraz na njegovu silnu želju za toplom ženskom Ijubavi. — Da, sećao se mnogih lica i očiju, mnogih ženica koje su plamsale, zapaljene nekom od mnogobrojnih ljudskih strasti, jer on je zaista "imao oka za oči", kao što su govorili njegovi rimski drugovi, ali nikad nije video oči koje ovako gore od sujete i oholosti.

Otkako je prešao granicu Turske i otkako putuje po Bosni i dolazi u dodir sa narodom i vlastima, njega progoni to pitanje: otkud ovolika oholost i ovoliko stalno i bezdušno nipodaštavanje drugog čoveka i svega oko sebe kod svih onih koje su vlast ili imetak bar malo izdigli iznad drugih? Tu oholost viđao je u svima mogućim stepenima, tonovima i preli- vima na licima ljudi raznog uzrasta, zanimanja i položaja. Već onaj turski podoficir koji je na granici, jedva sričući slova, pregledao njegov pasoš, nosio je na licu tu odbojnu i nedotupavnu masku.

Od Broda do Travnika putovao je u kolima zajedno sa jednim senzalom Jevrejinom iz Trsta i jednim travničkim trgovcem, nekim Rašidagom. A taj Rašidaga bio je tako nadmen i sa takve visine gledao na oba stranca i na sve oko sebe da je onaj Jevrejin već na prvom odmoru u Derventi rekao Karasu na italijanskom jeziku, sa finim osmejkom:

- Neprestano se pitam čime li ovaj mora da trguje, te je ovako gord i nadmen.

I posle, svuda isto. Travnički begovi, sa mračnim, tvrdim, kao iz kamena klesanim licima, bez drugog izraza do pustinjske, nepristupne, neplodne i neprohodne oholosti. Omerpašin divan-efendija, Anadolac, sa podbulim licem, kosim očima iz kojih sipa prezir, i napućenim debelim usnama koje izgledaju pre kao da će pljunuti nego izgovoriti reč. Ahmetaga, kavedžibaša. Ostali činovnici u vezirskom Konaku u Travniku i Omerpašinom u Sarajevu, svi su manje-više i svaki na svoj način isto tako oholi, mrgodni, nepristupačni. Čak i kod dečaka cd deset godina viđa se na licu prezriva gordost koja im daje neki zloćud i starmali izgled.

A sada, u Omerpašinim očima, vidi tu istu oholost, uzdignutu i izoštrenu do strasti, veštine i snage koja nema potrebe da se mršti i nadima, nego prezire sa osmejkom koji dolazi sa neznanih visina.

I tamo u svetu iz kojeg dolazi, Karas je poznavao oholost i znao da manja ili veća nabusitost ide kao neka uniforma uz ime, rang i položaj. Pamti dobro lica zagrebačkih građana, oficira i plemića, mecenatske osmejke grofa Revickog i drugih, sitnijih austrijskih diplomata u Rimu. Blesak oholosti bio je i na licu slavnog vajara Torvaldsena, kad je u mermernom, studenom salonu svoje rimske vile primio nepoznatog umetnika nepoznatog naroda i pozvao ga svečano da sedne, ne rukovavši se s njim, jer je obe ruke, kao dve svetinje, držao u malom mufu od belog krzna. Isti blesak nazreo je u hladnim severnjačkim očima nemačkog slikara Overbeka, koji mu je u svom prostranom ateljeu, u kome su sve slike bile ljubomorno pokrivene i zavijene kao odaliske, izjavio da ga ne može primiti za stalnog učenika, a pri tom je pritvomo i duboko spuštao očne kapke, krijući tako i taj oholi blesak, ljubomoran valjda i na njega kao na sve ostalo.

Sve je on to doživeo i zapamtio, ali oholost tih ljudi na Zapadu bila je ublažena složenim ceremonijalom i mnogobrojnim formulama učtivosti, nešto kao simbolična, tanka, jedva vidljiva ali osetna i neprelazna pregrada koja deli kastu cd kaste, »svet« od »sveta«, nešto defanzivno i bezlično, kao opšte, za sve jednako i tradicijom osveštano pravilo. Ali ovde je drugačije, ovde se ta oholost, to preziranje i omalovažavanje drugog čoveka javlja svuda ide pravo na čoveka i udara ga grubo i lično, bez forme i poštede, bez ikakva reda i pravila; oholost kod ovih turskih ljudi predstavlja stvarnu silu, kao što je snaga mišića ili oružja, i otvoreno služi kao sredstvo u borbi, kao jedan od načina kako će čovek drugog čoveka pritisnuti, potčiniti, iskoristiti ili uništiti.

Lično, on to nije ni osećao kao naročit teret i uvredu, jer se sav gubio u posmatranju te oholosti i tako postajao gotovo neosetljiv za nju, ali ona ga je zanimala, nagonila da razmišlja, izazivala u njemu želju da sa nekim razumnim i čovečnim razgovara o njoj. Ali s kim?

Kad se sve sabere, i u Sarajevu i u Travniku naišao je do sada na jednog jedinog čoveka sa kojim se bar ponekad i bar donekle moglo razgovarati i o nečem što je izvan i iznad potreba i neposrednih interesa svakodnevnog života. To je bio fra Grgo Martić. Kad god bi ga pozvao na ručak, župnik bi sa njim vodio razgovore o zagrebačkim književnicima, recitovao latinske i italijanske stihove, raspi-

tivao se o slikarstvu u Italiji. Razgovarali su i o Bosni i Turcima. Karas mu je kazivao svoje utiske, govorio mu je i o toj naročitoj, gruboj gordosti kod Turaka. Fra Grgo je to priznavao — on nije nikad ništa poricao! — ali je i o tome kao i o svemu ostalom govorio šaljivo-rezignirano. Pričao je kako mu je neki od stranih konzula rekao jednom, kad je bila reč o mogućnostima izvoza iz Bosne:

- Znate, kad bi oholost i drskost bile artikli koji se traže u međunarodnoj trgovini, Bosna bi sa svojim vezirima i svojim begovatom mogla u tome konkurisati svima drugim zemljama u Evropi.

I fra Grgo je dodao od svoje strane:

- Tako ti je to, moj maestro, oduvijek u nas: jači konja jaše, a slabiji pješke kasa.

Na taj ili sličan način, fra Grgo je završavao svaki razgovor, bez prave veze sa onim o čemu je reč, bez određenog stava i bez pokušaja da dublje uđe u pitanje, zaklanjajući se lukavo za poslovice i mudre izreke, koje nagoveštavaju mnogo a ne kazuju ništa, bežeći uvek u neku šaljivu i neiskrenu neutralnost. O svemu tome mislio je Karas brzo i živo, za onih nekoliko trenutaka dok je posmatrao Omerpašu od glave do pete, slobodnim, mirnoispitivačkim pogledom slikara, vraćajući se neprestano na njegove oči koje su sjale, kao hladnim ludilom, sjajem neljudske gordosti.

Za to vreme, ađutanti su meko i tiho, uz jedva čujno zveckanje mamuza prolazili salonom, a momci su prenosili fotelje i stolove, pomerali zavese na doksatu, izvršujući nemo i ponizno slikareve želje, pod strogim pogledom pašinim.

Čim su počele te pripreme, odnos između slikara 1 modela odjednom se izmenio. I ađutanti i momci posmatrali su sa čuđenjem, ispod oka, kako onaj mali bradati čovek u skromnom švapskom odelu sad odjednom naređuje i raspoređuje po Konaku, a paša,

njihov strašni paša, sluša ga i prima sve, ustaje, seda i namešta se kako god mu stranac kaže.

Najposle su njih dvojica ostali sami, paša u fotelji, a slikar prema njemu, na peškunu, držeći na ispruženoj levoj ruci dasku sa razapetom hartijom. Otpočeo je rad.

Omerpaša je gledao ukočeno, iznad slikarevog desnog ramena, nekud u daljinu koja se nazirala u svetlom, malko još maglovitom danu iza prozora, a Karas je čas obarao oči na hartiju, čas ih podizao, gledajući nekim novim pogledom pravo u lice svome modelu, pri tom je žmirkao i s vremena na vreme zabacivao glavu i ceo gornji deo tela unazad.

Omer je negde u dnu te zamagljene daljine jasno video sebe onakvog kakvim se sam zamišlja i kakvog bi želeo da ga vidi slikar i da ga docnije gledaju svi ljudi na slici. Karas je video samo svoju razapetu hartiju i na njoj još nepostojeće konture pašinog lica u jednom određenom trenutku u kome bi trebalo da su svi trenuci; nazirao je kao u daljini sliku kakvu bi on hteo da uhvati i zadrži, dok se ona stalno pomera, sastavlja i rastavlja, treperi i talasa kao voda koja neprestano teče, odlazi i dolazi, uvek nova i uvek ista, i bliza i neuhvatljiva.

U toj igri sa priviđenjima i u borbi sa slikom koja se ne da uhvatiti, slikar se sve češće i sve jače čas priklanjao napred čas zabacivao unazad, a pri tom je isprekidano šaputao napola razumljive reči, kao čovek koji, zadihan od igre, juri kroz gustu šikaru i, razgrćući rukama zeleno šiblje, užurbano traži i hvata poznato lice koje je tu negde u blizini a ne da se uhvatiti. To šaputanje prelazilo je u muklo, nerazumljivo mrmljanje, pa u nabrajanje i skandiranje koje je tačno izražavalo tok njegovog lova na nemirne linije i u kome su se razabirale samo pojedine naše i strane reči, često ponavljane, isprekidane ili otezane, već prema pokretu glave i tela koji je išao uz njih.

Slikar je, sa finim i srećnim osmejkom na licu, pevušio, prateći glasom pokrete svoje ruke.

Da, daaa . .. tako, taako. Kri-vu-da-vo ...
više-više kri-vu-da-vo! *Bene, beene, beenissimo!...* Ide, idee . . . kri-vu ... Ne, neee . ..

Kad bi naišao na teškoću, on bi zastao u pola reći, gubio osmejak i bez pokreta i glasa gledao u to mesto, kao otrežnjen, ali bi onda opet nastavljao da se izmiče i primiče, i ponovo se javljao osmejak, i ponovo počinjala melodija od izlomljenih reči bez vidljive veze i smisla, i na mahove prelazila u pevanje u kom se nisu više ni razabirale pojedine reči, jer su od njih ostali jedino samoglasnici, izvijeni i otegnuti u čudnim modulacijama.

To tiho pevušenje, povezano sa jednomernim pokretima ruke, glave i gornjeg dela tela, raslo je ponekad zajedno s tim pokretima, postajalo tanko, visoko, i ceo taj mladi bradati čovek, u zanosu svoga rada, ličio je na raspevanog i zanjihanog derviša.

Dok je za slikara, tako izgubljenog i zanesenog, ceo svet postojao samo kao nepregledni cestar u kome se on, zaboravljajući potpuno i sebe i koga ima pred sobom, igra žmurke sa svakom pojedinom crtom toga lica koje se pred njim neprestano rastače i gubi, pa opet ponovo ovaploćuje i javlja, dotle je paša mislio 0 sebi, o svojoj slici kao predmetu divljenja bezbrojnih ljudi, kroz naraštaje, pa o ovom slikaru koji se tu pred njim klati uz tiho cviljenje, potpuno odsutan i sav preobražen, — To mu je najpre bilo zanimljivo, pa čudno, a zatim je počelo da ga ljuti, čak mu je izgledalo pomalo uvredljivo i izazivalo u njemu pomisao da je on tu prilično smešan i izlišan, da mu se ne ukazuje ono dužno poštovanje koje mu inače svi, svuda i uvek ukazuju.
_Šta je ovaj slikar? pitao se paša pomalo gnevno i osvetoljubivo. Šta je? Slabotinja i golać, fakir-fukara. I kako može to da živi? Kako putuje šta jede? Ima li igde išta svoje? Kako dolazi do novca, do odela, do žena? Slika, znači: napola prosjači. Tako živi i umreće tako, Šaka jada, gladan i žedan, željan svega, hvatajući ono što od života usput otpadne, ne imajući snage da ma šta otme od njega i prisvoji. I to, eto, gamiže svetom, traži nešto, nada se nečem; izgleda kao da i ne oseća prazninu i ništavost svoga postojanja. I tu se sada previja i nerazumljivo pevuši, pevuši radosno i smeška se sa visoka i sažaljivo nadmoćno, kao da nije vandrokaš i arhimizerija koja luta svetom za zalogajem, nego neka nevidljivo krunisana glava, sigurna i carski ravnodušna u svom gordom inkognitu, iznad svih obzira, nevolja i potreba ljudskih.

_ Paša se suvo i ljutito nakašlja, ali slikar samo jače prižmiri i zabaci glavu, smeškajući se jednako svojim mesečarskim osmehom sa visina. U neprilici i, sam ne zna zašto, u nemogućnosti da prekine ovu smešnu situaciju, paša je nastojao da promeni tok svojih misli. Do đavola sa slikarom! Čim slika bude gotova, treba ga isplatiti pa najuriti odakle je i došao. Uopšte, glupo je da su ovakvi stvorovi ma i za trenutak neophodni. I ko zna šta će taj još naslikati? I tu paša stade opet da misli o svom portretu i da ga gleda očima bezbrojnih ljudi i

budućih pokolenja. Od tih misli raspprši se brzo njegova zlovolja, u duši mu odmah postade blaže i prijatnije. Živeo je sada sa svojim portretom i, sakriven iza njega, hvatao zadivljene poglede i usklike hiljada gledalaca, kroz stotine godina. Njegov portret u prirodnoj veličini visi na zidu, ali ne negde u Sarajevu ili Carigradu, ne u Turskoj, nego u carskoj galeriji usred Beča, i na njemu on nije prikazan u uniformi turskog muširа nego austrijskog feldmaršala, sa sjajnim zvezdama i kao čelik modrom lentom na grudima, sa ordenom Marije Terezije oko vrata, Pri dnu pozlaćenog okvira bakrena pločica i na njoj piše: *Feldmarschall Michael Lattas von Castel Grab.* — Čuvar galerije objašnjava posetiocima sliku i nabraja svenjegove bitke i pobede. A među gledaocima je uvek nevidljivo prisutan i Omer sam. Sa slašću lovi i pije začuđene poglede i reci divljenja koje oni upućuju njegovoj slici, i time se sladi i tako se leći od dugo skrivane gorčine i tajne boljetice svoga života, plovi na talasima javnog trijumfa i potajne osvete za sve što je od te iste carske austrijske vojske imao da podnese njegov otac, sramotno ražalovan intendantski poručnik, i on sam, bivši kadet aspirant ličke regimente, vojni begunac i poturčenjak Mićo Latas iz sela Janje Gore.

Gubeći se u tim slikama svojih neostvarljivih snova, paša je zaboravljao neprijatnog slikara, i sam se isprva lagano, pa sve jače njihao kao na talasima. potpuno zanesen. Od usana mu se širio osmeh savršene sreće i ustaljivao crte njegovog lica u čudni izraz lakog pijanstva i nasmejane gordosti, koji zadovoljena sujeta daje za trenutak-dva licima nezajažljivo sujetnih ljudi.

Tako su slikar i paša sedeli jedan prema drugom, zanjihani, izgubljeni svaki u svom zanosu, gledajući se i ne videći se, zaboravljajući potpuno i jedan drugog i sebe sama, i vreme i mesto i svukoliku stvarnost oko sebe.

Tek kad su mujezini stali da uče podne sa sarajevskih munara, raskinuta je ta magija. Prvi se trgnuo paša, prešao lako rukom preko lica i odjednom sa komandantskim pokretom rekao suvim i nepotrebno povišenim glasom:

- Dosta!

Seansa je prekinuta.

I paši i slikaru trebalo je nekoliko trenutaka da se povrate i priberu. Na pašin znak došao je ađutant bakarnocrvenog lica i riđih brkova, a za njim su bez šuma dotrčala dva momka. Sve se vraćalo u prvobitno stanje. Paša je opet stajao pored stola, prav kao sveca, i odsečno izdavao naređenja, a Karas je sakupljao svoj crtaći pribor, sitan i skroman kakav je bio pre nego je pristupio poslu.

Na širokoj hartiji naslućivalo se pašino lice samo u glavnim konturama. Usta, brada i brkovi bili su već ponešto i osenčeni, ali oči su bile samo oivičene linijama, još bele i prazne kao na mermernim statuama. Paša je bacio samo brz pogled na crtež. Bio je iznenađen kako je malo urađeno za to vreme, koje je izgledalo beskrajno dugo, i kako malo te maglovite linije još liče na njegov san o velikom portretu, ali nije pokazao ništa od svog iznenađenja i razočaranja, nego je snishodljivo i dobrohotno rekao slikaru da će sutra u isto doba moći nastavili sa radom. Govorio je opet nemački kao da između sebe i slikara želi da

stavi stran jezik.
- *Auf Wiedersehen, Herr ..,*

I ne znajući kako da ga nazove, paša ponovi tiše i mekše
- *Auf Wiedersehen!*

Slikanje je počelo sutra u isto doba dana i nastavljalo se zatim iz dana u dan. Rad bojom, na platnu, išao je teže i sporije, ali serasker kao da nije ništa primećivao. Svakog dana on je sedao na jedan sat poziranja, i puštao mašti slobodu i seća- njima mah. To mu se inače retko dešavalo; ali blizina ovog neobičnog čoveka, koga je i dalje prezirao, zaražavala ga je, izgleda, maštanjem i potrebom za nekim neograničenim zanosom koji mu je bio i kao neka nova, dotle nepoznata igra i kao odmor, u isto vreme.

Karas je sada radio stojeći i pri radu se kretao, odmicao, saginjao, pevušeći stalno polurazumljive italijanske reči bez veze i određenog smisla. Ali, to nije smetalo Omerpaši u njegovim sećanjima i maštanjima. Čim sedne u svoju bečku stolicu, on kao da postane drugi čovek, zaboravi sve što je do maločas radio i sve što ga posle seanse čeka, a ispuni ga svest da se tu pred njim sastavlja njegov lik za buduće naraštaje, da je to glavno i đa pred tim ustupa sve drugo. A šta je njegov pravi lik i šta sve treba da uđe u tu sliku kao neophodan sastavni deo? — Sve. I ovo, i ovo, i ovo! Sve, samo preobra- ženo i izmenjeno za večnost i za potomstvo. Uspomene i želje naviru, ukrštaju se, potiskuju, bore se za prvenstvo. Mnogo ih je u burnom i izuzetnom životu Omerpašinom. A taj drugi čovek, koji sada sedi kao model, poznaje Omerpašu Latasa, onog pre i posle seanse, i njegov život, javni i tajni, svesni i nesvesni. To je *onaj što se slika,* i taj zna sve što je bilo, predviđa što bi moglo biti, sagleda i razume i ono što Omerpaša Latas, *onaj što živi,* nikad ne vidi i ne sluti ni u mislima ni u noćnim snovima.

Čim sedne pred razapeto platno, on zaboravi i slikara i ostali svet. Još samo za trenutak-dva razmišlja o svom položaju, o slikanju uopšte, svaki put sa istim divljenjem. Nije običan posao — slikati, ni nevažna stvar — slikati se! To je čudo. Rađaš se ponovo, nastaješ, rasteš, uživaš, patiš, boluješ, stariš; sve — samo ne umireš nego, naprotiv, bivaš trajan u svojoj prolaznosti, gotovo večan, tvrd i stvaran kakvog te niko ne zna, a kakav si oduvek potajno želeo da budeš.

Sad tek vidi da je ovo njegov prirodni položaj, da je on, oduvek i u svemu, svojim umom, svojom snagom i voljom, svojim radom i svim svojim po- stupcima bio samo model za taj portret u budućnosti. Čudno!

Njegovo čuđenje raste neprestano, a uporedo sa njim počinju da se dižu misli i sećanja, davno zaboravljeni snovi i postupci dobivaju svoj pravi smisao i svoje puno objašnjenje. Iskrsava pred njim onaj nepoznati a pravi život Miće Latasa iz Janje Gore, a to je i život Omerpaše, silnog i slavnog seraskera koji se, evo, slika onakav kakav je i kakav je morao da bude.

Svi ljudi žive po urođenim nagonima, otimajući od života što više i što bolje mogu sve ono što im je potrebno za hranu, plođenje i održanje u što po- voljnijim uslovima i što većoj bezbednosti. Retko i izuzetno silazi pojedinac sa

te prirodne staze. Pred takvim pojedincem već sa prvim koracima svesnog života stane da se stvara, u dalekoj daljini, njegov zamišljeni lik. Taj lik postaje s vremenom njegov glavni i jedini cilj, njegova obetovana zemlja. I čovek sve više gubi iz vida sebe, onog koji je i onakvog kakav je, i svoju stvarnu okolinu, sve slabije oseća obaveze prema onima koji ga okružuju, a sa svakim danom sve bolje vidi sebe onakvog kakav treba da postane i kakav želi da bude i traje u očima savremenika i budućih naraštaja. Za takvog izuzetnog čoveka moglo bi se reći da stvarno i ne živi, jer njegov život i njegov rad samo su u službi toga budućeg lika, sve se tome liku potčinjava i prema njemu podešava, i ceo čovek ima samo jednu težnju: da se njemu što više i što brže približi. I to svim sredstvima i po svaku cenu, prelazeći, zaobilazeći, gazeći sve što mu je na putu, sve što je drugim ljudima potreba, zakon i svetinja.

Taj dečak je tek navršio devetu godinu. Vitak kao vretence, a crn, opaljen kao ugarak, leži u visokoj zreloj travi, poleđuške, i vidi samo plavo nebo nad sobom. Na platnu toga dubokog neba, gledanog tako iz neobičnog položaja, ižđikale travke oko njegove glave sačinjavaju čitavu prašumu od džinovski visokih, gusto isprepletenih stabala. Tako treba gledati, i jedino iz te perspektive on hoće da gleda, jer tada gubi iz vida rodnu kuću i okućnicu i zaboravlja svet koji ga okružuje. U tom svetu njegov otac je niži vojnoadministrativni službenik, u rangu feld- vebela, ćutljiv i povučen čovek kome nije mrska čašica, sa malom platom i kućom punom dece nad kojom bdi njegova nepismena ali pametna i otresita žena. Njihova kuća je po svemu seljačka, njihovo imanje neznatno. U tom svetu dečak Mićo čuva Zekulju, jedinu kravu koju njegova kuća ima, i u tome je sav život ovog trenutka. Ničeg drugog ni pre ni posle toga, ni sećanja ni nade. A to je malo, tužno malo i uvredljivo prosto i nedostojno. Tome se može pokoriti, jer tako mora da bude, ali s tim se ne može izmiriti. Zato se on brani i spašava ovim neobičnim vidikom koji mu se otvara dok leži zavaljen u travi, a topla zemlja koju oseća pod ošišanim temenom i vedro nebo kojeg su pune oči stvaraju široka područja za velike podvige i drugi neki život, jedini dostojan da se živi.

To je za dečaka najbolji način da beži od onog što jeste i da se približi onom što treba da bude, ali tu ima i najviše izgleda da krava ode u štetu i da on bude kriv i kažnjen za to. To se često i dešava. Ali i od osećanja krivice i od poniženja kazne on se spasava opet u tim dalekim predelima koje samo on zna, gde nema ni paše ni krave, ni krivice ni kazne, ih, bolje rečeno, gde drugi pasu krave, a on sudi krivice i kažnjava krivce. Spasava se, naravno, samo trenutno, jer oseća da će uvek biti i kriv i kažnjavan dok god ostane ovde gde je i ovako kako je. To se lako promeniti ne može. Stoga treba bežati iz ovog sveta u kome se rodio i koji ga okružuje, i tražiti onaj pravi koji njemu odgovara.

Zasada je bežanje mogućno samo u jednom smeru, kroz »prašumu« od trave i visokih vlati sa semenom na vrhovima, što se kao palme njišu nad

njegovim licem — u modra, daleka prostranstva neba.

Na tom nebu često u ove letnje dane može da se vidi tanak, beo pramičak, ostatak neke igre noćnih oblaka; jedva se nazire, ali dečak sluti u njemu nerazumljiv putokaz ili tajanstveno slovo. Možda se tu krije ključ koji otvara drukčiji život? Taj na nebu ispisani znak mora nešto đa kazuje. Teško je. teško i nemoguće pomiriti se sa mišlju da ta rećita a tajanstvena šara nije upućena, kao poruka, njemu lično, da ne znači uopšte ništa, da je njen oblik plod besciljne igre prirode, i da ona stoji tu slučajno, kao pramen vune što ostane od ovaca u prolazu, na grmu pored puta, ili kao tamna mrlja u beloj prašini od malo vode prosute iz prepunog krčaga. Ne, ne može biti! To mora nešto da znači, a ako znači, onda šta? Već u petoj godini on je znao da čita, a ovog leta završio je i nemački bukvar, ali izgleda da svi znakovi nisu sadržani u Abecedi koja se u školi uči, i to baš oni najvažniji i presudni. — Muči se tako i gubi u nagađanjima i maštanjima. Sve njegove misli i sva pažnja zaokupljeni su time. Sve to ne donosi rešenja, ali potpuno briše, bar za neko vreme, njihovu kuću na goleti, sa svim što živi u njoj, sa ono nekoliko poznatih i mršavih voćaka oko nje, i večno istim sivim i kamenim vidikom unaokolo. To mu omogućava da na sve što je njegovo misli kao u sećanju, da stvari koje ne može da ukloni — pretvara u prošlost, i da se tako oslobađa njihovog pritiska.

Ponekad opet ti nebeski čudni vidici nadahnjuju ga da se na drugi način oslobađa tereta. Počinje da svim živim stvorenjima i mrtvim stvarima oko sebe nadeva nova imena. Kad već ne može da im izmeni sadržinu, oblik ni mesto, on im menja ime; Zekulja, Šarov, Janja Gora, pa i njegov mali brat Nikola, oslobađaju se svojih jadnih, grubih naziva i dobijaju nova, zanosna imena koja ih, bar za trenutak, uzdižu, preobražavaju i čine dostojnim predela koje on sada gleda i velikog, slobodnog i sjajnog života kojim on u tim predelima živi. Ta imena nemaju veze sa otrcanim, poznatim rečima; ona su iz drugog jezika, sa drugog sveta. To su novi, fantastični sklopovi slogova koji neprestano menjaju svoja sazvučja, svoj blesak i svoje šare, a koje on, kao drago kamenje, krije u sebi i ne bi ih za živu glavu nikom pokazao, jer oseća da bi u dodiru sa ljudima iz sela odjednom ugasli i zanemeli, a da bi on ostao osramoćen i postiđen.

Sve su to za dečaka prilike i mogućnosti da se udalji od onog što jeste i približi onom što bi trebalo da bude, što pre ili posle mora biti, ali što još nije, i to tako nije kao da nikad neće biti. Na žalost, nesigurne prilike i slabe mogućnosti! Jer, ne može se večito ležati nauznak u travi, i nije nebo uvek vedro i modro, sa paučinastim oblacima kao neobičnim slovima i nejasnim a velikim porukama. Naoblači se dan ili padne mrak, ili te odjednom zovnu i pošalju na neki drugi posao.

I to te zovnu — bar tako izgleda — uvek u najtežem i najlepšem trenutku. Osvajaš neku tvrđavu. Kao u guslarskoj pesmi ili pričama koje se čitaju u kalendaru. Pucnjava, dim, jeka truba, dozivanje, jauci. Sve dobro napreduje. On zna slabo mesto na tvrđavi, jer mu je ranije jedan poverenik predao plan svih utvrđenja. Odupire se samo još najviši bastion, visok i dobro branjen, a

nepodesan za puno artiljerijsko gađanje. To su oni slučajevi kad moraš lično da preuzmeš vodstvo. Napuštaš sigurno i uzvišeno komandno mesto, spustiš se među pešadiju, postaješ za izvesno vreme malen i nevidljiv. Pomešaš se sa svojom vojskom tamo gde je opasnost najveća. Tu isučeš sablju i vikneš nešto što znači »napred!«, ali što zvuči lepše, drugačije i što se samo jednom u veku i svetu izgovara. I kreneš pred svima uz krš i kamenjar okrnjenog bastiona, kroz dim i prašinu i fijuk metaka.

Samo za trenutak ti si sam, ispred svih ostalih, a odmah zatim vojska koju si svojom rečju pokrenuo počinje da te stiže i prestiže. Sad ona tebe nosi, ostavlja te za sobom i, krilata, leti kao strela koju si odapeo i koja ide pravo put cilja.

I upravo u tom trenutku čuješ sve oštrije i sve jasnije majčin glas;

- Mićo, Mićo!

Vojska je već na vrh bastiona, čuje se kako vojnici kliču; on skače s kamena na kamen, sustiže ih. Pobedničko klicanje ga nosi, ali se sve jače i sve jasnije mesa sa njim i onaj glas:

- Mićo, Mićo, vidiš li ti, bog te ne vidio, gdje ti je krava!

I taj glas nadjačava sve, razara dokraja pobeđeni bastion, nadvikuje pobedničko klicanje njegove vojske i, najposle, razvejava i tu vojsku, zajedno sa njenom pobedom i njenom celokupnom opremom. Ništa se pred tim glasom ne može održati. Samo je nesrećni vojskovođa još tu.

Iznad sebe vidi malo neba sa belim znakom koji više ne znači ništa i oko sebe splet »prašume« koji je opet postao obična livadska trava. Ne ustaje mu se i ne ide u taj mrski život, ali glas jednako kime i doziva; da ga više ne bi slušao, dečak se diže.

Trepćući od sunčane jare mogao je da vidi majku kako sa najuzvišenijeg mesta njihove avlije viče i naziva ga lenjštinom i kukavicom. Njega! Zagrcnu se od neke vrele Ijutine, tako naglo da mu ona trgnu odjednom na usta, na nos, na oči. I stojeći u travi koja mu je dopirala do pasa, on diže desnu ruku sa stisnutom pesnicom u pravcu odakle je dolazio doziv, ali ne obzirući se na tu stranu, i ljuto, gorko, bez reči i glasa prokle taj život koji nije život, a koji njemu ne da da živi. Spustio je glavu i krenuo, kao slep, u pravcu u kom ga je vodila nemilosrdna vika iz dvorišta.

Prevaren je, izdan, uvređen, unižen. Ukraden mu je poslednji napor i uspon; trijumfalni pogled sa osvojenog bastiona na vojsku koja kliče sa svih nižih utvrđenja, maše rukama i puškama i baca kape uvis. (Kao na slici koju je video u Graničarskom kalendaru!) — Umesto toga, on ide da odbije Zekulju od livadice njihovog komšije Stojana. Ide oborene glave, i tako će ići celog dana.

Perspektiva je izmenjena odjednom i potpuno. Vidiš samo ono što ne želiš i ne voliš: svoju kuću ili školu, poznate ljude i obične stvari. I vidiš i — čuješ. Jer u dodiru sa kućom i selom nisu nestale samo bitke, tvrđave i pobede, nego i sve one raskošne i smele nove reči, izmišljene u srećnim trenucima, i one sada gube sjaj i moć, krnje se i osipaju, mešaju među sobom, i tonu u nesmislu i zaboravu.

Iza njih ostaje samo malo stida i gorčine, a na njihovo mesto dolaze opet imena i nazivi na koje su doživotno osuđeni ljudi i predmeti iz kuće i sela, sve te do gađenja znane i oveštale reči sa kojima se on nikad neće sroditi ni izmiriti, kao ni sa bićima i predmetima koje one označavaju.

I tako si opet tamo odakle si krenuo da bežiš uvis i u daljinu, opet onaj isti, na starom, poznatom i neizdržljivom poprištu svoga seoskog života.

Jedno vreme dečak to prima kao neminovnost, radi i govori što i ostali oko njega. To traje satima, danima. Ali za to vreme u njemu se kap po kap sakuplja volja za otporom. I sam ne zna kako ni kada, on odjednom nastavlja svoj uspon; kad ga primeti, vidi da je već odavno otpočeo. Mili ponovo kao buba uz travku. Ko zaista hoće da beži, taj od svega može da napravi sredstvo za bežanje. Ako ne postoji leto, ni trava od koje se u mašti stvara prašuma, ni nebeska vedrina sa nejasnim nagoveštajem njegovog pravog lika i buduće veličine, postoji noć. Noć, kad sve pokrije tama, kad se svi ljudi sklone sa očiju i, oboreni umorom, legnu, zažmure i predaju sebe i svoju svest i sve svoje težnje i poslove — snu. Tada se može bdeti i sklopljenih očiju graditi nove slike drukčijeg života.

Možda sudbina naroda i zemalja, uzroci mnogih ljudskih sreća i nesreća začinju se tu, iza spuštenih očnih kapaka ovakvih mališana, u noćima njihovih vrelih nesanica.

Kakvih sve podviga i uspona nije bilo u tim noćnim slikama! Kad bi ga najposle savladao san, te slike, kojima je njegova rođena krv davala glavnu boju, zlatnu i crvenu, pomešale bi se sa slikama iz snova, koje su opet bile sve od nekih letova i padova. A kad bi se najposle probudio od dnevne svetlosti i ugledao ukućane oko sebe, on dugo nije mogao da se snađe, da pozna ta lica, ni da shvati njihov govor, ni da izusti reč koju bi i oni razumeli.

Škola u koju je pošao na silu i koja mu je prve dve godine izgledala isto tako nemila, oveštala i pusta kao i rođena kuća, postala je docnije najbolje sredstvo za bežanje unapred i uvis.

Prosečan đak u pisanju i čitanju, dečak se odjednom pokazao odličan u računu. Upravo, i tu je učitelj bio u maloj neprilici sa njim. Sa brzinom i lakoćom rešavao je svaki zadatak i, ne puštajući kredu iz ruke, gledao učitelju pravo u oči, kao da očekuje prave teškoće koje tek imaju da dođu.

Učitelj ga je navodio kao primer, i dečacima sporog shvatanja govorio uvek:

- Sve će vas ovaj Mićo ostaviti iza sebe.

To je voleo da čuje i od toga mu je škola odjednom omililа. Samo zakratko, jer on je brzo rešavao zadatke svoje i svojih drugova, i dokon i nezadovoljan, osećao kako iza njega ostaju ne samo ti drugovi nego i škola zajedno sa učiteljem. I pošto bi izmakao daleko negde napred, valjalo se uvek vratiti i ponovo sesti u klupu i rešavati zadatke koji od samog početka izgledaju jasni i poznati i koji ne kazuju ništa o onom što je glavno, o njegovom izgledu i držanju i njegovom mestu među ljudima tamo gde će se o tome odlučivati, kad se bude konačno stvarao njegov lik i položaj.

Sve je to bilo gorko i suvoparno i stvaralo stalno osećanje ne samo dosade nego i dangubljenja, i lutanja, i nedostojnosti.

Pa ipak, tu je bilo nađeno zasad najbolje sredstvo kako se može između sebe i svojih vršnjaka i meštana stvoriti što više prostora i odstojanja. To su bile matematika i geometrija. Ne samo njegovom ocu nego i celom selu i svakom ko je hteo da čuje, učitelj je govorio da bi bilo bogu plakati kad bi ovaj Mićo, koji je čudo od deteta, ostao u selu i kad ga ne bi poslali na više škole.

- Kakav će biti inače, po karakteru i vladanju, to ne mogu još da kažem, u nedoumici sam, ali u računanju i geometrijskom crtanju ovaj će dečak daleko otići, samo ako ga ne spreče naše prilike.

Taj visoki i mršavi učitelj, koji govori dubokim glasom kroz crne guste brkove kao kroz sordinu, postoji za njega samo po svom povoljnom i visokom mišljenju o Mićinoj darovitosti; po tome i ni po čemu više. Inače, on ga prezire kao deo svega onog što treba ostaviti i poći dalje i naviše,

I ostavio ga je, ali tek druge godine posle završetka osnovne škole, kad je otac, najposle, mogao da ga pošalje u Gospić u srednju školu. Tu je ostao samo jednu godinu, dok nije dobio mesto besplatnog pitomca u kadetskoj školi u Zadru. Taj prelaz iz Gospića u Zadar, to je bila najviša stepenica u njegovom dotadašnjem usponu. Napustio je bezvodni krš svoje zemlje, koji bi ga uvek podsećao na nisku i ubogu polaznu tačku, i zamenio ga sa starim i važnim primorskim gradom u kome su upravni centar i vojna komanda cele Dalmacije, u kome živi visoka gospoštija.

I more, bogata i tajanstvena stihija, i dostojanstvena, velelepna arhitektura grada, i bledolike, gorde lepotice, kćerke zadarskih patricijskih porodica, i blagost podneblja i plavetnilo južnog neba — sve to nije imalo za njega značenja samo po sebi, sve su to bili samo simboli njegovog uspona, njegovog bežanja od nižeg ka višem.

I jezik kojim govori zadarska gospoštija, italijanski, on je savladao neverovatnom brzinom koja je izazivala divljenje kod nastavnika i zavist među školskim drugovima. (Zavist vršnjaka nije ga nikad plašila, nego je bila pokretna snaga, najpovoljniji vetar u njegova jedra.) Taj govor nije, kao kod drugih pitomaca, ulazio postepenom obukom u nj, nego je progovarao iz njega. Tako da je izgledalo kao da se crnoputi mladić, stariji i krupniji od svojih drugova, samo priseća nečeg što je nekad savršeno znao, a ne da iz osnova uči stran jezik.

Nastavnik matematike kapetan Kramer, mizantrop i neženja, sav zarastao u kratku crnu bradu, stajao je zadivljen pred svojim učenikom, kao pred otkrićem, i predviđao mu bleštavu karijeru na najvišim stepenima vojnoinženjerske struke.

Zbog svega toga nije mu mnogo smetalo čak ni to što je najsiromašniji među pitomcima, gotovo jedini koji ne prima od kuće nikakve pomoći, ni poklona o praznicima, nego se i hrani i odeva samo onim što mu carski internat pruža kao besplatnom pitomcu. Razume se da ta hrana nije dovoljna, jasno je da to »komisno« odelo, rublje i pribor nisu dostojni njega. Ali, on mirno gleda

svoje srećnije drugove kako kupuju kolače i voće, kako nose cipele i pantalone poručene kod gradskih krojača i obućara, kako se služe sopstvenim srebrnim priborom za jelo, kako se brišu batistanim maramicama i mekim peškirima koje im šalje gospođa mama, a ne grubim i jevtinim iz školskog magacina, kao on. Ne može da ih udostoji svoje zavisti, jer zna da je to samo privremeno i da će mu sve biti nadoknađeno, plaćeno i preplaćeno, kad dođe njegov dan obračuna sa životom, dan isto tako izvestan i siguran kao što su ovi dani rada i odricanja. Ima nečeg više prijatnog nego bolnog u odlaganju toga dana koji biva sve zreliji i slađi što se sporije približava. Pa ipak, i bolelo je to i često ogorčavalo mladića. Da ne bi u svemu i uvek izostajao iza drugova, morao je ponekad da se zadužuje, da traži od oca neku manju sumu, da se ponižava i zavisi od onih koje prezire.

Bio je već u četvrtoj godini svoga školovanja. Dobro razvijen mladić, sa asketski žarkim očima, orlovskim nosom, sa crnom naušnicom iznad čulnih usana. U isto vreme i samosvestan i umiljat, on je ne samo bio prvi u svom godištu nego je i o ljudima i njihovim odnosima znao više nego što bi se to od njegovog iskustva i njegovih godina moglo očekivati. Sa mirnom ravnodušnošću posmatrao je svoje drugove i njihovo rvanje sa svakojakim školskim mukama koje za njega nisu postojale, a kojih se oni neće, valjda, ni u docnijem životu osloboditi. Rasejano je slušao jednodušne i neprestane pohvale svojih nastavnika. Nije više, kao nekad, sa strahom i poštovanjem stajao ni pred arhitekturom primorskog grada, kao ni pred njegovom gospodom ni njegovim lepoticama. O svemu tome on je sada znao sve što treba da zna, i na sve je gledao kao na predeo koji ostaje iza okuke njegovog puta. Ni novčane teškoće, kojih je u poslednje vreme bilo sve više, nisu ga mnogo plašile. Čin *fenriha* stajao je već pred njim kao još jedna, poslednja, stepenica koju treba što brže preći.

I upravo tada je došao nepredvidljiv i neočekivan udarac koji ga je bacio unazad, do ispod polazne tačke njegovog uspona.

Jednog dana primio je očevo pismo. Nikad se nije mnogo radovao tim pismima u kojima je slabićka rezignacija slabo prikrivala vajkanje i kuknjavu na težak život malog, zapostavljenog čoveka. Neprijatan mu je bio i sam rukopis očev, tipičan rukopis graničarskog oficira, ali sa izveštačenim i nejakim slovima, čas isuviše tvrdim i uspravnim, čas nagnutim kao poleglo žito. Ovog puta pismo je bilo duže nego obično i, kad se odbije nevešto uvijanje, sadržavalo je tešku i neočekivanu vest. Otac je bio suspendovan od službe i stavljen pod istragu. Posluga državnim novcem? Utaja? Pronevera? To se nije moglo jasno razabrati. U pismu su se često ponavljale reči »poštenje-«, »bog« i »pravda«. Poznajući oca, mladić je po tome zaključivao da je stari zaista kriv. Svakako, bilo je jasno da je na put koji se pred njim upravo otvarao pala mračna i neprelazna zapreka. Ma kakav da bude ishod istrage, za njega je ovo strašan udarac koji dovodi sve u pitanje.

Toplo i mirno zadarsko leto. U velikoj bašti sa mnogo starih drveta i

bogatog južnog rastinja uče pitomci poslednje godine, koje od oficirskog čina deli svega nekoliko nedelja. Premeraju senovite staze ili sede na klupama utonulim u žbunove lovorike. Bruji starinska bašta kao košnica od njihovog učenja šapatom ili od poluglasnog preslišavanja. Na jednoj od tih klupa sedi i Mićo Latas, omršao i još crnji u licu; pred njim su raširena školska skripta sa geometrijskim zadacima koji za njega ne predstavljaju teškoću, ali on i ne rešava te zadatke nego druge, krupnije i teže.

Završne ispite položio je kao prvi među drugovima. Čestitanja je primao u groznici, odsutna pogleda i modrih, sasušenih usana. Dan ranije primio je pismo. Otac je bio penzionisan po kazni, zbog posluge državnim novcem. Za oca to je bilo najblaže rešenje i kakav-takav izlaz (jadan kao što je i on sam), ali za sina su se u tom trenutku svi izlazi potpuno i zauvek zatvorili. U njegovu oficirsku konduit-listu, koja nije bila još ni napisana, ulazila je teška karakteristika, tako teška da sa njom ne vredi ni otpočinjati veliku utakmicu što ga očekuje. Jer, to bi značilo imati bukagije na nogama u strašnoj, nemilosrdnoj trci za najviše položaje u austrijskom oficirskom koru. Siromaštvo, nisko poreklo, pripadništvo pravoslavnoj veri, sve su to bila teška opterećenja, a sada još i ovo! Ne, sa ocem koji je kažnjen zbog prljavog poslovanja državnim novcem ne pravi se karijera, velika karijera koja za njega jedino i dolazi u obzir, u velikoj vojsci Carevine ! A izvan vojske nema ni karijere ni života.

Našavši se u potpuno bezizlaznom položaju I videći da mu iskustvo, razum i sva stečena veština odjednom otkazuju svaku podršku, mladić je za trenutak preskočio granicu života. Potražiće rešenje tamo gde su sva rešenja izlišna. Uništiće sebe kad već ne može da zbriše i uništi ove jadne sitnice koje mu sav život čine besmislenim. I tako će se jednim udarcem osvetiti i ocu koji mu je dao netražen život, a sad mu oduzima mogućnost da živi, i toj vlasti i upravi koja ga svojim zakonima kao čeličnim lancima vezuje za očev leš. Ostaviće iza sebe, pored jastuka natopljenog svojom krvlju, parče hartije sa nekoliko reči kojima se mora verovati i koje će biti jače od svih zakona i propisa.

Sladostrasno je uživao u toj pomisli, ali se nagonski zaustavljao i okretao unazad, tražeći željnim mladim očima život i rešenja koja on daje, a kojih u ovom slučaju nije bilo.

U takvim trenucima, kad osetimo đa nam se tle izmiče ispod nogu i ruke uzalud pružaju uvis, mi se nagonski hvatamo za ono što dotad nismo znali da znamo i imamo. Pred nama iskrsavaju zatrpana iskustva i navike naših predaka za koje nismo slutili da žive u nama. U ovakvim časovima kad je trebalo bežati i od smrti i od sramote, a izlaza nije bilo nigde, njegovi stari nalazili su jedno rešenje: Turska. Izbeći i pobeći tamo kud niko ne ide i kud ne treba ići. To je pomalo i smrt i sramota, i gorče od obadvoga. To znači krenuti u punu neizvesnost u Tursku, a u Austriji biti žigosan i osuđen na smrt, s tim da ga svak može slobodno ubiti. Ali tu se naslućuje izlaz, mogućnost izlaza, beskrajno daleka i neverovatno malena, nesigurna, svetla tačka u tami. Pa ipak, u ovakvim

trenucima, čovek ponekad i kroz iglene uši prolazi i nalazi spasenje.

A kad je jednom ugledao tu prugu slabe svetlosti u tami, on je krenuo put nje bez razmišljanja, nagonski, kao ptica selica. I dok je kovao planove o bekstvu i spremao njihovo ostvarenje, osećao je da mu se vraća nešto od njegove snage i javlja volja za život. Istina, to je bila neka gluva i tamna snaga, bez traga radosti i svetle misli, ali glavno je da se kreće i živi.

Njegovi drugovi su se razilazili kućama na kratak odmor pre stupanja u garnizone. On je ostao poslednji. I tih dana je doneo konačnu odluku.

Opštu zabunu, koju je izazivalo naglo rasturanje pitomaca, iskoristio je da preko nekih zadarskih mladića uhvati vezu sa seljakom iz okoline koji često dolazi na pijacu, i da spremi sve što je potrebno za nestanak iz sveta koji je do sada smatrao svojim, za bežanje u bezizlaznost.

Jednog od prvih julskih dana dobio je »izlaz« do devet sati uveče i krenuo na dužu šetnju. To je i ranije činio ponekad, ali sa ove šetnje nije se vratio.

Prema ranijem dogovoru noćio je kod onog seljaka iz okoline. Iz opreza i nepoverenja nije spavao unutra nego pod otvorenim nebom, iznad kuće, na uskom, ravnom prostoru između dva velika kamena, kao u grobu.

Tu je skinuo znake i »zlatna« dugmeta sa uniforme, zamenio svoje kadetske cipele za nove dobre opanke koje je seljak ranije nabavio za njega. U kesu od voštanog platna, koju je nosio oko vrata, ispod košulje, stavio je generalštabnu kartu granice, svedočanstvo o položenom ispitu, trud i kresivo. U džepove je strpao pištolj, nož, mali kompas, i nešto vojničkog dvopeka. Razmahnuo je praznim rukama, a zatim u desnu uzeo tešku seljačku toljagu. Tako je krenuo puteljkom koji vodi u planinu. Tu ga je seljak, primivši ugovorene četiri srebrne forinte, ostavio samog.

Iduća noć, olujna i hladna, kao da je oktobar a ne početak jula meseca, zatekla ga je u blizini turske granice, u šumovitom predelu na jednom od teško prohodnih krijumčarskih prelaza.

To je bilo u stvari strmo točilo koje se na planinskom ponoćnom pljusku pretvorilo u bujicu nevidljive vode. Noge su se ispod mladića omicale i klizile. On se rukama hvatao za šiblje na strmim stranama, pa ipak je sporo napredovao. Sevale su munje i tukli bliski i daleki gromovi. Suma je hučala kao olujno more, Osetio je da gubi snagu i da mu vetar, kiša, tama i blesak munja koče i umrtvljuju sva čula. Ako ovako nastavi, izgubiće svest, i odneće ga ova bujica ispod njega kao kladu niz glibavo točilo.

U svetlosti dveju munja koje su se sustigle primetio je na desnoj strani malo ravna mesta pod uzvitlanim granama. Hvatajući se za šiblje i rijući zemlju prstima, otiskujući se i ponovo nasrćući na malu uzvisinu, uspeo je da se poslednjom snagom izbaci na tu travom obraslu policu zemlje. Napipao je jako deblo i naslonio se leđima na nj, teško dišući kao davljenik. Osetio je slast odmora. Tu ga je i kiša manje bila. Malo ravna zemljišta ispod sebe i tvrd oslonac pod leđima, sve je to velika blagodat. Neosetno, već je bio ušao u svet novih odnosa, s onu stranu onog što se dotle smatralo jedinim mogućnim

postojanjem. Ništa više nije imalo imena, sve je služilo samo neposrednom cilju trenutka. Ni svoje rođeno telo nije više osećao kao poznatu i neizmenljivu celinu, nego svaki deo za sebe, povremeno i nepovezano, i svaki na svoj način. Njegove izubijane i raskvašene noge na mokroj zemlji izgledale su mu ispružene do na kraj sveta, a kroz njih su u beskrajnim povorkama mileli trnci umora i sna, peli se uz zagrejanu kičmu, i gubili se, kao u ponoru, na nekom dalekom mračnom i nepoznatom mestu gde je trebalo da bude njegova glava, a gde je sada strujalo bezoblično more teškog zanosa.

Sve je više tonuo u neki beut. Grmelo je i sevalo, pljuštala je kiša sjedinjena s vetrom. Sve je on to slušao i gledao, ali samo kao deo svoga sna koji prerasta i zastire sve.

Pri pomisli da bi ga san mogao savladati na ovom opasnom mestu, on učini poslednji napor, sakupi usnule i rasturene snage, i skoči na noge, šireći ruke kao plivač koji izranja iz dubine. U tom trenu udari ga nešto po očima, nešto kao tanka, vlažna i zla ruka. Udarac nije bio toliko težak ni bolan koliko neprijatan i kao sračunato uvredljiv. Pljas! (U stvari, udarila ga je svojim lisnatim vrhom vitka grana koja se bila zadenula za drugu i koja se sada od njegovog pokreta naglo opustila.) Jedan trenutak ostade ošamućen, onako u tami, kao ošamaren i popljuvan u isto vreme. Eto, ovako dočekuje granica nevinog uskoka koji je prisiljen da je prelazi noću, bez pasoša i vodiča, i to na mestu na kome je pošteni putnici ne prelaze. Pribrao se polako.

- Sve ću ja ovo sprati i osvetiti! — govorio je sebi, prelazeći dlanom leve ruke preko mokrog, zažarenog lica, a stišćući teški štap u desnoj.

Kiša je popuštala, zamasi vetra postajali su ređi i slabiji. Mladić je nastavio put, pipajući oko sebe u tami i tražeći utrnulim nogama tvrdu ivicu staze. U njemu je kipteo hladan, nerazumljiv bes zbog podmuklog i neočekivanog udarca. Drhtao je. Ah, sve će mu ovo platiti neko, kad-tad, gde bilo na zemlji i ko bilo od ljudi. Patiće neko teško i dugo za svaki minut njegove patnje; od ovog njegovog drhtanja drhtaće stotine i hiljade, ne minutima i satima, nego danima i godinama.

Gnev mu je pomagao u hodu, određivao ritam koraka, i svetlio u tami kao putokaz.

Najposle, visoko iznad njega počela je da se nazire mutna ivica gorske kose i iza nje nešto kao slutnja svitanja. A to malo sjaja pretvaralo se sa svakim korakom sve više u hladnu sumporastu svetlost novog dana.

Kroz to svitanje, kao kroz ogromnu zavesu bledog modrožutog sjaja od neba do zemlje, Mićo Latas je stupio na tursko zemljište. Toga se živo seća. Ali tu odmah počinju godine strogog, teškog i tvrdog zaborava.U svakom poturčenjaku koji se uspne ovako visoko postoji takav uži ili širi, gluv i neprelazan pustinjski predeo koji rastavlja dva posve različita dela njegovog života, upija sve dozive, gasi sva življa sećanja. Bez toga izolacionog pojasa ne

bi se renegat mogao održati, ni živeti ni napredovati. Ogromna razlika između onog što je bio i onog što je sada smrvila bi ga u jednom trenu i pretvorila u mrtvu, bezimenu prašinu. (Docnije, posle više godina, kad se prebeg ispne na društvenoj lestvici i kad može sebi dozvoliti da se slobodno opusti i preda odmoru, biva da ta brana oslabi i da ponekad propušta nešto od davnašnjih sećanja. Ali tada to nije više opasno i ne može biti sudbonosno, jer se novi čovek već odavno učvrstio u turskoj sredini i stvrdnuo u svom novom liku, a te uspomene same, nestvarne i blede, nemaju ništa od svoje nekadašnje razorne snage.)

Taj predeo popaljenih mostova, umrtvljenih uspomena i pustih godina počinjao je za Omerpašu kod one sumporaste svetlosne zavese prvog svitanja na turskoj granici. Tu se i on, kao toliki stvarni i legendarni prebezi i poturčenjaci pre njega, napio one »vode zaboravne« koja čoveka održava u životu, oslobađajući ga za neko vreme nepodnošljivih sećanja. Tu je počelo vreme lutanja, poniženja, neizvesnosti, ali i očajničke rešenosti i sporog i teškog uspona, I nije malo trajalo. Sedam, gotovo osam godina. I kakvih godina !

U skraćenoj i maglovitoj perspektivi sve to danas izgleda bledo i nestvarno, kao udešeno samo za to da posluži dobrom svršetku teške priče. Prvih nekoliko dana po prelasku granice zaobilazio je sela i kasabe, a onda je jednog jutra sišao u Glamoč, noseći u sebi gotovu, smišljenu kažu o svom poreklu, o razlozima svoga prelaza iz kaura i svog putovanja po turskoj Bosni. Primili su ga na imanju begova Filipovića. Radio je oko stoke. To zvuči danas neverovatno i šaljivo. Ali ni onda to njemu nije izgledalo da je stvarno tako i da može trajati. I nije trajalo. Prešao je ubrzo u Banju Luku, vedru i bogatu varoš. Najmio se kod trgovca Aliage Bojića. U njegovoj kući naišao je na dobre i srdačne ljude. Posluživao je i u kući i u dućanu, čak je cepao drva i vukao vodu, ali sve kao privremeno i slučajno, ne verujući nijednog trenutka da je to posao za njega. Nisu to verovali ni njegovi gospodari. Aliaga mu je jednog dana predložio da pređe na islam. Učinio je to nekako očinski i nimalo uvredljivo. Mladić je pristao posle kraćeg razmišljanja. Izvršeno je i to kao sve ostalo. (Činilo mu se da i dalje polaže neke nove i neobične ispite u svojoj školi u Zadru.) Ničega se on ne seća pojedinačno, ali još nosi u ustima ukus toga vremena kad je živeo uzdržana daha i stupao banjalučkim ulicama kao da se, sa žeravicom u utrobi, penje nekim neljudski strmim basamacima, ne gledajući ni napred ni nazad, nego samo stepenicu na koju trenutno staje.

Tu je naučio prilično turski i sve o turskom načinu života što se u tim prilikama dalo naučiti. Posle izvesnog vremena, Aliaga mu je sam predložio da

ide dalje i traži svoju pravu sudbinu koja, očigledno, nije u Banjoj Luci ni u njegovom sadašnjem položaju.

Komandant banjalučkog garnizona, izuzetno prosvećen oficir, koji je video mladićevo znanje jezika i njegovu veštinu u crtanju, preporučio ga je vidinskom paši. U Vidinu je ostao neko vreme, poučavajući pašine sinove. Posle, prirodno, put ga je vodio i odveo u Carigrad. Tu je, došavši sa dobrim preporukama vidinskog paše postavljen za nastavnika crtanja i matematike na višoj vojnoj školi. (Posmatrani iz ove daljine, svi ti gradovi, ljudi i događaji izgledaju kao stepenice njegovog uspona.)

Tri godine je proveo u toj školi, poučavajući i sam učeći. Mnogo se družeći sa carigradskom ulemom, dokraja je upoznao naravi i navike toga sveta, život vojske i verske obrede i propise. Celim svojim vladanjem nastojao je da bude uzor mladog oficira i dobrog muslimana. Uzdržavao se od pića, izbegavao društvo razuzdanih i zaduženih oficira, išao redovno u džamiju. Nikad nije govorio o sebi, ni od koga nije ništa tražio, svakom je bio na usluzi. Izgledao je kao čovek lišen strasti i ambicija. Držao se daleko od hrišćana i poturčenjaka, ali je revnosno učio francuski jezik.

Jednog dana sultan Mahmud posetio je tu školu i tom prilikom predstavljen mu je i kapetan nastavnik Omer-efendija. Već idućeg dana postavljen je za učitelja matematike i geometrijskog crtanja prestolonasledniku Abdul Medžidu. I tu negde završava za Omerpašu područje zabranjenih sećanja, ali ne odjednom ni u odsečnoj crti. Prestolonaslednikov učitelj ostao je i dalje nastavnik na višoj vojnoj školi. Na dvoru, u razgovorima sa svojim živahnim i osetljivim učenikom, on je video (još više naslutio) sve napore sultana Mahmuda II da reformama i uvođenjem dobre administracije načini od Turske koliko-toliko savremenu državu. Ali u svojoj školi on je bio i ostao skroman nastavnik, oficir nepoznatog porekla i tamne prošlosti, čovek kome ne priliči da prednjači, da se ma u čemu ističe, a ponajmanje u propagiranju opasnih novina. Tu se družio sa starijim, starovreinskim ljudima od kojih je opet saznavao šta se misli i radi u konzervativnim krugovima koji su protivnici sultanovih planova.

Tek kad je dobronamerni i izmučeni sultan Mahmud umro i mladi Abdul Medžid zaseo na presto, za Omer-efendiju je nastupilo vreme brzog i punog razvitka i napredovanja. Napustio je nastavničko mesto i, preskačući brzo iz čina u čin, posvetio se radu na organizaciji vojske pod neposrednim nadzorom mladog sultana.

U seraskerovom sećanju sve biva jasnije i određenije. Sad već može slobodno da nazove svaku stvar njenim pravim imenom, da se sa punim samo-zadovoljstvom zadržava kod pojedinih događaja i prizora.

Bio je najmlađi brigadni general. Najposle, titula koja mu pripada i koja spušta novu svetlosnu zavesu i zatvara ceo pređeni, tamni prostor iza njega! Upućen je sa ekspedicijom u Siriju, gde je trebalo potisnuti egipatskog odmetnika Ibrahimpašu. Pred maloazijskom obalom nalazila se tada međunarodna ratna flota koja je vršila demonstraciju u korist Turske a protiv egipatskog buntovnika. U pregovorima sa komandantima tih pomorskih

jedinica, Omerpaša je odigrao ulogu oficira-diplomate, koristeći se svojim znanjem raznih jezika. U tim pregovorima, strancima je pao u oči taj mladi i stasiti viši oficir sa nečim evropskim i živahnim u ophođenju i držanju.

U Stambolu su ga dočekale pohvale i priznanja.

Rešen da ide očevim putem, Abdul Medžid je nastavio sa uvođenjem »srećnih i spasonosnih« reformi u Turskoj. Te reforme su izazivale u pojedinim zemljama, naročito na periferiji Carevine, otpor koji se nije dao savladati ubeđivanjem ni administrativnim merama. Za to je bila potrebna vojna sila predvođena sposobnim, odanim komandantom, a takvi su u tadašnjoj turskoj vojsci bili retki. Svirepo strog, ali i vest i dobar poznavalac prilika, bezličnih i porodičnih veza i obzira, Omerpaša je ubrzo postao neophodnim čovekom u izvršenju sultanovih planova. Slali su ga svuda gde je trebalo ugušiti neku bunu. U Albaniju, ponovo u Siriju, pa u Kurdistan. Bez pogovora su mu stavljali na raspolaganje potrebna sredstva, a on je svojom nevelikom ali dobro uređenom i vešto vođenom vojskom rešavao zadatak u najkraćem mogućem vremenu, i vraćao se kao pobednik u Carigrad.

U tim godinama rastao je i nastajao novi Omer. Čovek sultanovog poverenja, čije je ime ostajalo kao simbol straha u pokrajinama koje je smirivao svojim pohodima, ali još više krvavim odmazdama, prevarama i zastrašivanjem, mučenjima i ubijanjima pojedinaca. Sad je mogao da pusti slobodna maha svim svojim velikim strastima i sitnim prohtevima. Za koju godinu nije ostalo ništa od onog skromnog i povučenog, čednog i uzdržljivog oficira iz vojne škole. Nije se više ni sećao onih obrazovanih i pobožnih ljudi sa kojima se družio prvih godina u Carigradu i od kojih je mnogo naučio, a još manje onog što je tome prethodilo. Sve je on to svukao sa sebe kao zmija košuljicu. I sad je gazio okrvavljenom zemljom koja se, nepredviđeno i neočekivano, zove Turska, ali koja odgovara potpuno zemlji iz njegovih dečačkih snova, nošen slavom kakvu samo vojni uspesi donose.

Dočekivan svuda kao pobednički osvajač, on je stekao navike osmanlijskih moćnika i bogataša. I to nekako odjednom, kao da su do tada sve samo spavale u njemu, pa se sada naglo probudile. I kao što je nekad u njegovom životu sve bilo samo stepenica uspona, tako su sada sva živa bića, sva dobra, sve ljudske ustanove postojale samo kao sredstva njegove moći i ugleda ili izvori njegovog uživanja. A ta moć, u svim svojim vidovima, i ta uživanja svih vrsta mešaii su se, preplitali u jednu jedinstvenu, nerazdvojnu celinu gospodskog života kojim živi svega nekoliko desetina ljudi na najvišim vrhovima ove carevine u propadanju. U tom svetu krvi, sile, rizika i raskoša, pića, lova, bluda, igre, sujete i gramzljivosti, on se kretao slobodno i smelo kao da je rođen i odrastao u njemu, ali ne gubeći ništa od svoje sveže snage, odlučnosti i bistrine u vojnim i političkim poslovima, kao ni u odbrani svojih interesa i položaja.

A kad mu je, dve godine docnije, u Carigradu poverena misija da vojnom silom umiri Bosnu i Hercegovinu, kao što je umirio tolike druge pokrajine,

osetio je veliko i novo uzbuđenje. To je značilo potražiti polaznu tačku trijumfalnog kruga koji je učinio za ove dvadeset i četiri godine, i novim uspehom još jednom potvrditi svoju pobedu nad rođenom sudbinom i svoju veličinu koju mu niko više ne poriče. Pri toj pomisli zastalo je srce u njemu, i posle duže bolne stanke počelo da bije neprijatno ubrzanim i dotad nepoznatim ritmom.

Isto takvo nepravilno kucanje srca prenulo ga je i sada iz sećanja i pokrenulo iz položaja nepomičnog modela. Probuđen, serasker je čuo kako u susednoj sobi iskucava engleski brodski sat, i naglo se digao.

- Dosta!

Izgovorio je to krto, kao glasnu komandu, sa onom istočnjačkom bezobzirnošću koja na najkraći mogući način kazuje ono što hoće i drugima nameće ono što želi. Reč je bila upućena i navrelim uspomenama, jasnim i tamnim, i podmuklom divljanju rođenog srca, i iskucavanju metalnih sati; možda najmanje slikaru pred kojim je sedeo i kojeg je bio zaboravio. Ali, Karas se trgnuo kao od grubog udarca, Izbačen naglo iz zanosa u kome je hvatao vijuge linija i tonove boja na svom modelu, on je planuo, u sebi, gotovim odgovorom: »Ako je tebi dosta, slepa turska ćordo, dosta je, vala, i meni, i tebe i slikanja, i ovog sveta i svega u njemu. Dosta!«

Nije, naravno, izgovorio nijednu reč, ali je u tom trenu završio rad još jednim, poslednjim, oštrim i Ijutitim udarcem kičice, koji je tako, nepredviđeno utkan u tamnu čoju seraskerove uniforme, ostao zauvek u njoj kao izraz njegovog nemoćnog gneva i nemi odgovor na to uvredljivo »dosta!

SLIKA

Svega dva-tri puta je slikar imao prilike da ugleda u prolazu Hajrudinpašu, a samo jednom da ga vidi izbliza i da malo duže posmatra njegovo lice, ali mu se čini, kad zatvori oči, da bi ga bez teškoća, a verno i potpuno mogao naslikati. Slika iza spuštenih očnih kapaka je tu. Lice belo i bez određenog izraza, Shema ljudskog lica. A pokriva ga, i sa njim se svuda kreće, kao neka maska, satkana od tanke senke. Na toj maski može se naslutiti ponekad nešto od ljudskih osećanja — negodovanja, zadovoljstva, nestrpljenja — ali ona je tako nestvarno tanka da se kroz nju jasno vidi i pašino stvarno lice, nepokretno kao lica statua ili utopljenika koji leže u mirnoj, bistroj vodi, na mesečevoj svetlosti. Paša ima naviku da naročitim kratkim, spokojnim pokretom, s vremena na vreme, pređe dlanom leve ruke preko brade, preko čela ili preko celog lica, tako da izgleda kao da tada proverava ili namešta onu svoju vazdušastu masku. I to su jedini pokreti kod tog visokog, skladno razvijenog čoveka zelenih očiju i posve sede brade i brkova. Inače, sve je tu bez mnogo pokreta i govora. Samo kratke, krte odluke, naredbe ili presude; put do njihove primene ili izvršenja takođe što kraći, a iza njih opet ćutanje i zaborav. I nove naredbe. To je rođeno da zapoveda i sudi. Samo tako ume da živi, jedino tako i može da postoji, snagom volje i sposobnošću da je nametne drugima.

Takva vrsta ljudi — mislio je dalje slikar — susreće se kod Osmanlija valjda i inače na višim vojnim i upravnim položajima. Stoleća vojevanja i zapovedanja stvorila su takve ljude, ostavila im tu uprošćenost misli, brzinu suda, i munjevitost odluka, neopozivih i neporecivih. Kroz naraštaje u krv im je valjda prešla navika komandovanja i suđenja, i trajaće dok i oni traju. U sadašnjim vremenima i prilikama, sva ta britkost, tvrdoća i hladna gordost odavno ne odgovaraju više ni snazi vlasti koju predstavljaju ni opštim prilikama u Turskoj i u svetu. Sve to izgleda danas kao glomazna i zastarela nošnja koju su ovi ljudi osuđeni da nose, više kao znak teškog nasleđa nego kao dokaz stvarne snage i istinskog gospodstva. Pa ipak, sve to nije bez neke teške veličine sa kojom čovek

mora da se, u sebi, neprestano razračunava.
Mnogo takvih i još čudnijih stvari on uspeva da pročita sa Hajrudinpašina lica koje sada nosi u sebi i na kome vidi sve do najsitnijih pojedinosti i najskrivenijih crta, vidi tako jasno i razume tako dobro da to i nije više zapamćeno lice jednog čoveka, nego kao već gotova slika tog lica, samo ne na platnu nego u polusvetlosti iza sklopljenih očnih kapaka. Tu su već i svi oni čarobni i dragoceni elementi koji u danom trenu brišu razliku između jednog predmeta i njegove slike, i koji se inače samo izuzetno, dugim posmatranjem i velikim radom i naporom sabiru i ostvaruju. A to i jeste ono što ga plaši i zabrinjava. Poučen iskustvom, on zna dobro da je to rđav znak. Jer kad god se tako, već posle kraćeg posmatranja stvori u njemu »-gotova« slika predmeta, lika ili predela, prividno savršena, završena i dokraja izražena, rečita i živa, tako da i ne oseća više potrebu da na njoj radi, to znači da se prevario i zalutao, da je svaki pokušaj da tu sliku prenese na platno unapred osuđen kao uzaludan, i da neće biti ostvaren. Naprotiv, kad neki objekt ostavi u njemu dubok ali neodređen utisak, nepotpun i nedovršen, »-nemu« sliku koja traži još dosta rada da bi tek posle tuga oživela na platnu, tada ima nade da će od tog posla nešto biti i da će, možda, nastati slikarsko delo, vidljivo i razumljivo i za sve ostale ljude.

Na žalost, kako koja godina, sve je veći broj takvih portreta koji su nastali u njemu kao sami od sebe i sad ih on nosi negde u dnu svog vida, može da ih izazove i posmatra kad zaželi, da razmišlja o sudbini onih koje oni predstavljaju. Kratko, sve može, samo ne da ih vrati u ono stanje u kome su bili kad ih je prvi put gledao u prirodi. I što je najtragičnije: ne može od njih da načini običnu, pa ma i manje savršenu sliku koja bi bila pristupačna i Vidljiva svakom.

Čudna je ta njegova sposobnost munjevitog a prividnog stvaranja i prevremenog ostvarivanja, čudna i neprirodna, a štetna i kobna po njegov život i rad. To nisu rađanja, nego pobačaji. Nešto kao bezimena bolest. I to se neprestano ponavlja: čim bolje pogleda ili malo duže posmatra neko lice, on ga prozre do dna, do srži i porekla, i onda ga tako obuhvaćeno, shvaćeno i »pročitano«, žustro i nestrpljivo stavlja u svoju unutarnju galeriju slika koja neprestano raste. A nije lako živeti sa tom avetinj- skom zbirkom tako nastalih slika u sebi, vući na desetke i stotine lica, predela i predmeta, koji ga noću bude, ne daju mu da spava i nagone ga da vodi sa njima duge i zamršene razgovore o ljudima i njihovim radostima ili mukama, o prošlosti ili o sadašnjosti, ili o budućim danima i godinama, i oblicima života koje one nose sa sobom, Pa i danju iskrsavaju često pred njim i zbunjuju ga usred nekog razgovora, tako da u očima tih realnih ljudi sa kojima trenutno razgovara izgleda često sumanut i nastran, iako to uistini nije.

A u isto vreme njegov atelje je prazan, sa nešto započetih i nedovršenih slika, dok je daleko veći broj onih koje, kao već davno potpuno Izrađene a ljudskom oku nevidljive, ispunjavaju njegovu "unutarnju" galeriju.
Tako on nosi u sebi to nezdravo izobilje svog nestvarnog stvaranja, kao neko prokletstvo i veliku, neshvatljivu muku svog života.

SAIDA I KARAS

Kad je prvi put uveden u pašin harem, u Saida-hanumino odeljenje, slikar je bio iznenađen. Tu je preovladavao evropski nameštaj u kome su bakrene tepsije i orijentalne tkanine izgledale više kao uspomene sa nekog putovanja po Istoku.

Pošto je malo pričekao u predsoblju, uveli su ga u prostranu sobu, gde ga je čekalo još veće iznenađenje.

Za baroknim sekreterom sedela je Saida hanuma u bogatoj haljini bečkog kroja od bledozelene svile. Iz široke krinoline izdizala se gornja polovina njenog tela kao čudan buket sastavljen od voća i cveća; tanak struk, dekoltovane grudi, savršeno vajana ramena, prav vrat bez bore i prevoja, lice sa lakim rumenilom i malo zlatnog sjaja koji trepti kao osmejak; savremena frizura, sa razdeljkom po sredini, u koju su vešto spregnuti čvrsti pramenovi bujne kose u svima tonovima od svetloplavog do vatrenocrvenog. Na grudima i u kosi cveće.

Sve se to, kao oživela bista porcelanske figure, lagano okrenu prema njemu, i zaustavi ga na vratima. Ono što ga je stvarno zaustavilo, to je bio pogled ženinih očiju. Potpuno prekrivene širokim, bledim očnim kapcima, one su u prvi mah izgledale kao slepe, ali se ti kapci odjednom digoše, ne brzim i naviklim automatskim pokretom, nego sporo i svečano, nekim zasebnim i značajnim aktom volje, kao dve zavese iznad jednog jedinog prizora. Ukazaše se njene oči sa naizmeničnim bleskovima hladnog sjaja i žive vatre, sa bisernom vlagom na površini, i tvrdim suvim zlatom u mrkim dubinama. Ko zna da li te oči stvarno gledaju, da li vide ono što se pred njima dešava? Ali sigurno je da, kao neočekivan prizor, zbunjuju i zaustavljaju ono ko ih prvi put spazi.

Ponudila ga je da sedne na tanku stolicu i neobično mladim i treperavim glasom pozvala nekog iz druge sobe. Pojavila se mršava postarija devojka, i ona na evropski način odevena, vodeći za ruku devojčicu od dvanaestak godina, sitnu, bledu i neuglednu, a pretrpanu šarenim turskim odelom i nakitom.

Tako je počelo. Malokrvna, ćudljiva i mrka, devojčica je primala slikareve pouke sa ravnodušnošću, sa prezirom gotovo, ali nije rđavo precrtavala geometrijske modele od kartona koje je on stavljao pred nju. Čak je sama pokazivala težnju da pređe na slobodno crtanje. Ali je sve to radila sa nekim prezrivim mirom, kao da želi da pokaže tome strancu da sve to nije teško ni važno.

Dok bi devojčica crtala, Saida hanuma je razgovarala sa slikarem. Tražila je

da joj priča o Rimu i o galerijama slika po italijanskim gradovima. Karas je pričao živo, ne skidajući očiju sa njenog lica koje ga je zanosilo, a u isto vreme stalno je mislio na svoj beznačajan i jadan spoljašnji izgled. I ta dva tako suprotna stanja trajala su kod njega uporedo, razapinjala ga i pritiskivala kao nevidljiv i samo njemu znan teret. Sto je više strepeo i mučio se u sebi, to je više osećao potrebu da živo i slikovito priča. I obrnuto.

Govorio je oduševljeno i sigurno o pojedinim slikama i slikarima, o vajarima i muzici, o građevinama, parkovima i ulicama, iznosio pojedinosti kojih dotada nije bio svestan, ideje i ocene koje su tu, toga trena nicale. A kad bi posle došao u svoju vlažnu sobu, drhtao bi u pravoj groznici, i pitao se i sam kad je i kako je on to video taj Rim o kome je govorio lepoj ženi tako rečito i tečno kao da sve to čita iz njenih očiju.

Nikad, otkako zna za sebe, nije mogao pravo ni jasno ni pravovremeno da odredi svoj odnos prema ljudima oko sebe. Nije umeo da sagleda i utvrdi ni ono što ga vezuje sa njima ni ono što ga deli od njih. A ukoliko je i uspevao da to učini, nije nalazio snage ni odlučnosti da iz toga izvede zaključke i da se dosledno drži onog što je jednom uvideo i zaključio. Iz toga su proizlazila mnoga zla u njegovom životu.

I ovi časovi crtanja u prisustvu Saida-hanume postali su za njega pravi raj i — najveća muka njegovog života. Raj je bio u toploj i sigurnoj prostoriji u kojoj je sedela žena velike lepote i razgovarala sa njim. Neočekivano ostvarenje njegovog davnašnjeg sna! A muka je bila u nedoglednom odstojanju koje ga je delilo od te žene, i koje je veće i beznadnije nego odstojanje od jedne planete do druge, iako on neće da ga prizna i svaki čas ga zaboravlja.

Sve to za Karasa nije novo i nepoznato. Na nešto drukčiji način ponavlja se stara igra. Zna on dobro to pijanstvo od lepih gospodskih žena sa kojima je po svom zlosrećnom zanatu ostajao lice u lice, u zatvorenoj opojnoj prostoriji, sa štafelajem između sebe i žene. Ono nastupa kao neka vrsta epileptičnog napada i on mu unapred vidi tok i završetak. Nekoliko puta mu se to već dešavalo, i ta kobna samoobmana dovodila ga je uvek do bruke, razočaranja i gubitka, ponekad na granicu samo- ubistva.

To je uvek pravi splet od nesporazuma, obmana i samoobmana. Ceo njegov izgled, način pristupanja ljudima i ophođenja sa njima ima upravo za taj bogati i društveno viši svet nečeg privlačnog. Tako oni uglavnom i zamišljaju umetnika: bezazlen, nespretan, neugledan i siromah, a darovit, sposoban da im stvori nešto što im niko drugi stvoriti ne može, a što je njima potrebno. Njegovo prisustvo gotovo je neosetno, toliko je blag i ponizan, a ipak uđe sa njim u njihov život nešto strano i uzbudljivo. Njegov rad je savestan i jevtin, A na kraju svega, ceo taj jadni i zanimljivi umetnik iščezne kao dim, na vreme i bez traga, a iza njega ostane ono što za celu porodicu ima trajnu vrednost — dragoceno, umetničko delo, raskošna i zaista reprezentativna slika domaćice ili njene kćerke.
Ali sa ovim slikarom nije uvek bivalo tako.

Srećnim slučajem ili zauzimanjem nekog mecene dobije priliku da slika neku bogatašku ili gospodsku ženu ili kćerku. Zahvalan je sudbini, skromno i sabrano počinje svoj posao. Ali čim je malo duže nasamo sa svojim modelom, zameće se uvek ista igra. Najpre osećanje strašne i hladne udaljenosti i samoće od koje mu se prsti mrznu i pogled muti. To traje kratko. A zatim polako i postepeno počinje da se menja atmosfera, i on u njoj. Sa svakim potezom četkice stvara se i jača nevidljivo tanka ali snažna, čudna i prisna veza između njega i njegovog modela, a sa njom raste njegova iluzija, zavodi ga i zaluđuje. Kao pod dejstvom neke droge, nestaje utvrđenih, krutih odnosa koji dele ljude jedne od drugih. Slikar zaboravlja sve što jeste, a ono što nije i što ne može biti sve jasnije vidi i sve bolje oseća kao jedinu i zanosnu stvarnost. Zaboravi odjednom gde se nalazi, u kom kraju sveta, u kom delu grada, u čijoj kući; zaboravi sebe, i ko je, i kako se zove, i kako izgleda, a zna i vidi samo tu ženu pred sobom. Ona mu je ispunila celo vidno polje, jedina, neodoljiva. U jednom dahu i plamenu ostarele su, pomrle, iščezle sve žene ovog sveta, sanjane i stvarne, a ostala je samo ona, tu, na dohvat ruke, i sedi prema njemu i u isti mah tek nastaje na platnu; kako slika napreduje, njemu se čini da žena prekoputa biva sve lepša i sve bliža. Njena nepomičnost sad mu dolazi kao bezuslovna predanost. Ona postoji i diše samo zbog njega. Nema imena ni porodice, ni prošlosti ni budućnosti. Sve njene spoljne i unutrašnje draži nastaju, zru i rastu tu, pred njim, potpuno i jedino u vezi sa njegovim dugo skrivanim potrebama i očekivanjima. Kroz nju se može ići kao kroz vazduh i roniti u nju kao u vodu, Ostvaruje se neostvarljivo čudo: žena, slikar 1 slika koju radi — bivaju jedno, A sve je to on, i sve njegovo.

Sa poslednjim potezom, ponekad i pre njega, iluzija je potpuna. I obično tu negde nastupa i njen nagli i konačni slom, i sve ono strašno i stidno što zatim dolazi. Bezumni pokušaj da uzme ono što mu se pruža, neizbežni sudar sa stvarnošću, a zatim; skandal, svemoćni gospodski gnev i prezir, slikarcvo naglo otrežnjenje i bežanje od iscerenog lica stvarnosti koja se osvetnički vraća u sva svoja prava.

U ovom slučaju nije bilo u pitanju portretisanje lepe žene, niti je o tome moglo biti reči, ali znaci istog oboljenja javljali su se i ovde, u razgovorima sa seraskerovom ženom. Znana, divna i strašna, ta bolest čas se ukazivala, čas tobože nestajala, a on se očajnički branio poslednjim naporima nesrećne svesti, iako je i sam znao da je njegova odbrana samo deo njene neminovne pobede.

Saida hanuma nije prisustvovala svakom času crtanja i nije uvek ostajala od početka do kraja. Kad god bi se desilo da ona ne dođe, Karas je padao u takvu tugu i izgubljenost da se u čudu pitao šta radi tu i šta će mu društvo ove devojčice i njene do nemosti ćutljive dadilje. A kad bi se Saida hanuma pojavila, sve bi oživelo i razgovor bi krenuo neočekivanim putevima, pun smelih slika i maštania, i prećutanih, bolnih odricanja. A ona je dolazila i odlazila neredovno i ćudljivo. Sad više nije uvek bila ni obučena onako svečano kao prvog dana.

Dešavalo se da bane posve iznenada, u svetlosivoj kućnoj haljini dugačkih zavitlanih skutova i rukava, sa raspuštenom bujnom kosom kao pokajnica i stvorenje koje traži i ne nalazi sebi mesta, malo posedi oborenih očiju, sklopljenih ruku i grčevito stegnutih prsta, pa se odjednom digne i odlazi kao furija, bez reči i opraštanja, a iza nje i njenih nemirnih tkanina i velova ostaje hladan vetar i osećanje velike nelagodnosti.

Ali već sutradan sve se menja na neki poseban način. Čas crtanja je počeo bez Saida-hanume. Sivo je sve i prazno. Slikaru se oči sklapaju i usne suše od čamotinje i nekog umora u celom telu. Odjednom se, u neodređenom trenutku, sa neočekivane strane otvaraju vrata, i to polako i neodlučno kao da ih otvara bojažljiva šiparica. Smeškajući se i dajući rukom znak da se rad ne prekida, u sobu, kao lebdeći, ulazi Saida hanuma sa svojom posve novom atmosferom, mimo, bezazleno, gotovo veselo. Na njoj jednostavna haljina, nekako izvan vremena, od tanke narandžaste svile. Na grudima se ukrštaju krajevi bele marame od muslina, koja pokriva ivice dekoltea na ramenima i grudima, i stvara svuda toplu senku iz koje se diže ženin vrat i nad njim mala glava crvenih usana, sa ružičastim sjajem i finim nosnicama i ušnim školjkama, sa bujnom rusom kosom, za ceo ton tamnijom od haljine, sa očima sada u boji potamnelog, gotovo mrkog ćilibara i sa dugim trepavkama koje nemaju određene boje ni stalnog oblika nego izgledaju kao čudan, nepostojan blesak koji se čas gasi i tone u tami očiju, čas ih zaklanja svojim sjajem i, zajedno sa njima, stvara nemirnu, gotovo neprirodnu svetlost. A od toga se i njen pogled stalno menja i biva čas detinjski nasmejan, čas svestan, oštar i nemilosrdno tvrd, pa podrugljiv, pa sanjarski izgubljen, kao tužan zbog svega toga zajedno.

Lepota. Tajna, neuhvatljiva, raskošna lepota žene, koju bi trebalo naslikati. Srećan onaj kome to pođe za rukom, a još srećniji koji u toj slici ume da vidi ono što je, a ne zvezde i oblake i lude, opasne obmane! Lepota, najveća od svih varki čovekovih: ako je ne uzmeš — nema je, ako pokušaš da je uzmeš — prestaje da postoji. I ne znaš da li to ona privlači nas svojom snagom ili je to snaga koja izvire iz nas i lomi se, kao voda o kamen, tamo gde sretne lepotu.

Gledaš je tako i razmišljaš i pitaš se samo šta će biti sutra ili prekosutra, u kakvom će se novom liku pojaviti mnogoobrazna Saida hanuma i koji će od svojih svetova uneti u ovu sobu u kojoj se uče osnovi geometrijskog crtanja i, u isto vreme, igra ne jedna drama zamršenih ljudskih sudbina.

Razume se da to nije olakšavalo stvar nego još više zbunjivalo i inače zbunjenog slikara, i da je skrivena bolest u njemu rasla.

Tako je bilo i sa njihovim razgovorima. Ali dok su njegova pričanja bila uvek oduševljena, uzdignuta, o velikim temama umetnosti, njena su se, kao namerno, kretala na planu svakodnevnog života i bila puna nekih bizarnih zapažanja o ljudskoj nesavršenosti i nedoslednosti, o smešnim, nakaznim i jadnim stranama svega onog što ljudi govore ili čine. Sve što bi ona rekla, bilo je puno ironije, zameraka, žalbi i optužaba, sve nekako beznadno i osvetnički

gorko i nasrtljivo. Njoj, očigledno, nije bilo važno sa kim razgovara ni o čemu se trenutno govori, niti je mnogo razmišljala šta će da kaže. Iz nje je progovaralo njeno nezadovoljstvo kao treći, nevidljivi sabesednik kome ne vidiš lica i ne znaš porekla, a koji je ovde glavni i, na kraju, ima uvek i u svemu poslednju reč.

Za Karasa je to bilo čudo neshvatljivo da takva lepota i raskoš i tolika jetkost i nezadovoljstvo mogu da žive u jednom čoveku uporedo. A kad bi pokušao da promeni njenu temu razgovora, ili bar da ublaži i uzdigne ton, i stao da se zanosi, žena ga je prekidala.

- Ne vidim čega ima izuzetnog i velikog u tome.

Rekla bi to mirno, kao najprirodniju stvar na svetu, očigledno navikla da ne štedi nikog i ne ulepšava ništa, da svaku stvar razgolićuje i karikira, da svakom postupku traži niže razloge i pobude. I pri tom ga je gledala pravo, malo podsmešljivo, malo sažaljivo. A onda bi ga neočekivano opet molila da joj priča o Rimu i o Italiji.

Divni su bili ti časovi kad ga ne bi prekidala i kad je puštala da ono što je nekad video sad sve življe i smelije rečima slika; i to za nju, samo za nju. Slike i statue koje je nekad, ozebao, grozničav i slabo hranjen, gledao po hladnim crkvama ili polumračnim palatama, sad su postajale sama čista lepota okružena toplim sjajem i srećom. Predeli kojima je lutao, izgubljen, željan svega a najviše klete ženske ljubavi, sad su se pretvarali u neka svetla prostranstva, a skromne večernje svirke i pesme rimskih mladića i devojaka koje je usamljen slušao sa svog prozora — u muziku nezemaljskih horova.

A čim bi se vratio u svoju sobu, sve bi opet postajalo onakvo kakvo je i kakvo je oduvek bilo: oskudica, samoća, čamotinja, uzaludan napor i ne-snalaženje, dok bi lepa i bujna Saida hanuma, naprotiv, porasla u svojoj snazi i lepoti do takve veličine i tolikih visina da ne bi mogla ni da ga primeti, dole, u njegovoj bedi i usamljenosti.

Svoje kratko oduševljeno pričanje plaćao je tada satima i danima jada i kajanja, u kojima je mogao da meri beskrajni a stravično privlačni ponor koji ga deli od neshvatljive i veličanstvene crvenokose žene, seraskerove zakonite supruge. I u svakom trenutku dolazio je do zaključka da u toj lepoti koja je tu, pored njega, i koja mu, po svemu, potpuno pripada, on nikad neće imati svoga dela. Nikad, nikad!

I odmah bi ga napadao silan strah od sopstvenih želja i pomisli. Ležeći rasanjen u tami, ispitivao je do najsitnijih pojedinosti svoje držanje u prisustvu Saida-hanume, strepeo da se nije odao rečju, pokretom ili pogledom — tim prokletim, nezasitljivim pogledom! — i da nije primetila koliko žudi za njom. U isti mah su kao strašila nailazila sećanja. Sećao se svojih ranijih sličnih zabluda i grešaka sa "otmenim" modelima, a pri tom bi mu sva krv pojurila u glavu, i tanko ćebe na njemu pretvaralo se u ognjenu planinu.

Tada bi se, stisnutih zuba i stegnutih vilica, zaricao da se ovog puta to neće i ne sme desiti, da će biti razumniji i oprezniji, da neće više piljiti u nju kao mače u žižak, da neće ničim odati svoju ludu i nemoguću želju koja bi ga osramotila i

onemogućila u njenim i u svačijim očima.

I možda se zaista ne bi ni odao da je samo on pričao; možda bi se sve svršilo sa tim kratkim časovima zanosa i dugim satima grozničavog noćnog kajanja i ispaštanja. Ali sad je često govorila i ona. Očigledno da je i kod nje postojala nabujala i neodoljiva potreba za pričanjem, i da joj se ona sve više prepuštala.

Ljudski odnosi su takvi da u njima, pod raznim vidovima, svesno ili nesvesno, čovek biva iskorišćen i iskorišćava druge; i to od najnevinijih načina iskorišćavanja do najgrubljih zloupotreba. Tako je i slikar u odnosu sa Saida-hanumom krao sa nje sve što se očima ukrasti može, grejao se na njenoj lepoti, raspaljivao maštu za drske uzlete, i ne pomišljajući da bi i ona njega mogla u nečem iskoristiti, da je u njemu našla dovoljno slabog i bezopasnog sabesednika, «čoveka koji ne dolazi u obzir« i pred kojim, prema tome, može o svemu slobodno da se govori, sve da se kaže otvoreno i bezobzirno, i olakša srcu, a da to nema nikakvih posledica ni u kom pogledu. Ona sama nije bila toga svesna. Pa ipak, bilo je tako.

Od onih neočekivano i neshvatljivo oporih upadica i sudova o svemu i svačemu, žena je prelazila sve više na istrgana ali opširnija pričanja; sve je slobodnije i bezobzirnije iznosila svoje poglede i sudove ne samo o opštim stvarima nego i o ličnostima i prilikama iz Konaka, i sve je više pričala o sebi i svom životu, kao da se poverava zemlji ili vetru, a ne živom čoveku koji ima svoje ime i prezime i svoje strasti i potrebe.

Dok bi ona pričala, slikar je mogao slobodno da je posmatra. Njeno lice — malo suviše pun (i to je primećivao!) ali bogat i savršen oval — bilo je glatko, mramorno, cvetno, sveže i od prirode ružičasto. Samo u trenutku kad se žena zamisli i ukočeno zagleda u jednu tačku ispred sebe, među obrvama bi joj se stvarala kratka i mrka neočekivana bora. A ti trenuci javljali su se sve češće i trajali sve duže.

U jednom od takvih trenutaka desilo se ono čega se Karas toliko bojao i što je svim snagama nastojao da spreči.

Čas crtanja je bio prošao. Devojčica i njena pratilica otišle su. 2ena i slikar su još ostali u razgovoru. Ona je neočekivano otvoreno i opširno stala da priča o svojim studijama u Beču, zatim o teškim danima posle očeve smrti kad je napustila te studije, i to u trenutku kad je bila tako blizu vrhunca. Eto, jedino u muzici i u radu mogla je biti srećna, a napustila je i jedno i drugo i, poput deteta koje zaluta, otišla u protivnom pravcu.

Tu je naglo prekinula svoje pričanje, naslonila glavu na dlan desne ruke i utonula u teško ćutanje.

Karas je plamteo od sažaljenja koje je odjednom naišlo na njega i ponelo ga kao moćan, vatren talas. Da, ljubav za umetnost i nemoć da se u njoj nađe svoje mesto i svoj izraz, to on razume bolje nego iko. To je i njegov slučaj, i ovo je, sad više sumnje nema, njegova žena. Treba samo ruke da pruži put nje pa da postanu potpuno jedno i da se uvek, kroz sve mene i teškoće, do smrti podržavaju međusobno, u savršenoj Ijubavi i razumevanju. Ruke!

Njegova stara strast koja ga je toliko puta obmanula i zavela na lude postupke (svaki put na drugi način) prevarila ga je sada pod maskom sažaljenja. Ne znajući šta radi, on se digao i raširenih ruku pošao prema njoj.

U prvi mah žena ga nije ni primetila; njegove ispružene ruke bile su već pred njom, kad se trgnula iz svoje zamišljenosti.

- Ah! —- oteo joj se kratak, odmah prigušen uzvik.

Nije učinila naročit pokret ni promenila izraz lica; nije se udostojila, nije imala potrebe za tim. Kao da ga je samo lakim naporom svoje jake volje vratila na put sa kojeg je bio zakoračio da siđe, i hladno postavila tamo gde mu je mesto. Samo za trenutak bila je ustala, i samo napola, bez uzbuđenja i dramatičnih pokreta. Sad su opet sedeli jedno prema drugom, na uobičajenom odstojanju.

Karas je bio još bleđi nego obično; oči oborene, usne stegnute, da bi tako prikrio drhtanje. U stvari, on je bio smrtno udaren po najosetljivijem mestu u svojoj unutrašnjosti i ležao je na pesku, u areni svojih večitih, uvek istih poraza. Još jedna žena koja ga neće i koja je više iznenađena i zgranuta nego uvređena i ogorčena njegovim pokušajem da joj se približi. Zar je on, ovaj koji je i ovakav kakav je, zaista mogao doći na pomisao da bi to moglo... da bi ona mogla? ... Ah!

I to je bilo sve. Ali time je bila zapečaćena sudbina Karasovog rada i njegovog daljeg boravka u Bosni. Posle velikog zanosa i mučnog uspona, on se opet našao na tvrdoj zemlji kao nemoćan insekt koji je i po deseti, dvadeseti put pokušao da se uspne na svoju slamku. Opet bez lepe raskošne žene, a to znači bez radosti, bez smisla za rad, za život sam. Ne zna da li je više uplašen zbog smrtonosne pustinje koja se opet otvara pred njim, ili postiđen zbog toga što je još jednom u životu slepo posegnuo za onim što nije za njega i što, sad i sam jasno vidi, nikad neće biti njegovo.

Prividno se nije ništa izmenilo. On je dolazio još danima i nedeljama, poučavao devojčicu i sedeo posle u razgovoru sa Saida-hanumom, ali ugašenih čula i umrtvljena duha. Senka od čoveka. A na fotelji prema njemu veličanstvena žena je, utonula u svoja sećanja, na svoj način sabirala svoje poraze i merila dubine svojih nesporazuma sa ljudima, pričajući sve to nesrećnom slikaru, bez snebivanja, kao da se poverava zemlji ili oblacima. Među njenim očima sastavila bi se, s vremena na vreme, ona duboka bora njenih tamnih trenutaka. Zagledan u tu boru, kao da čita, zaboravljajući sebe. Karas je ćutke nastojao da u mislima dopuni i objasni ono što je maločas slušao, i da nasluti i pogodi ono što nije uopšte rečeno. A malo zatim, žena je nastavljala svoje pričanje.

Tako se pred njim razvijao kratki i do besmisla iskidani život Saida-hanumin.

ISTORIJA SAIDA-HANUME

Ko bi video prizemnu, ali dostojanstvenu i prostranu patricijsku kuću na glavnom trgu u Brašovu, iz koje je potekla, ne bi nikad pomislio da ta žena može da nosi toliko nemira i nereda u sebi.

Njen praded, lep i hrabar carski oficir, rodom negde iz Furlanije, došao je u Brašov slučajno, sa svojim pukom, a ostao je da živi tu, priženivši se u bogatu nemačku protestantsku kuću. Njen deda je bio čuven bankar i poslovan čovek, a otac — filosof i sanjalica. U njemu je preovladao uticaj germanske grane u porodici. Osim toga, iako kršten, po ocu, kao katolik, majčino vaspitanje razvilo je u njemu jako protestantsko osećanje odgovornosti i ozbiljnosti. Bio je bele kože, tamnoriđe kose, visok i vitak, jako kratkovid, zamišljen i povučen čovek, više sklon da o životu razmišlja nego da ga živi. Nasleđeno bogatstvo mu je omogućilo da nekoliko godina provede na studijama u Nemačkoj i Francuskoj, Kad se vratio u rodni grad, nastavio je da živi istim životom, među knjigama, prepuštajući braći upravu imanja. Dobroćudan i svakom prijatan neženja, on bi tako i završio svoj mirni i originalni život da se nije javila neočekivana, munjevita i silna ljubav na prvi pogled. Vrsta ludila. Već u četrdesetim godinama, on se oženio Mađaricom, mlađom, besnom i nastranom devojkom vrlo rđava glasa i vladanja, koja mu ni po čemu nije bila par ni prilika. Sa njom je imao u dve godine dvoje dece, ovu kćerku Idu i sina Karla.

Taj brak je bio već od prvih dana pakao svoje vrste u kom ni posle, kad su došla deca, nije bilo ništa bolje ni lakše. Naprotiv. Iz te crnooke, životinjski snažne, bezobzirne i svojeglave žene izbijala je svuda i svakim povodom neka zloća i širila se neka nasmejana, osiona i izazivačka prostota, zadovoljna sama sobom a puna prezira za sve i svakog. Svakim svojim pogledom i svakom rečju, ona je sve oko sebe ismejavala, nipodaštavala i svlačila naniže.

Umni i fini Eugen Defilipis rvao se sa svojom bedom šest godina, teško i jadno ali uporno, kao da je sve svoje prirodne darove i sve duge studije imao i stekao samo za to da bi ih utrošio u nerazumnoj i izlišnoj borbi sa ovom besnuljom i prostakušom.

Posle prvog porođaja žena se još i propila. To je život sa njom činilo još težim i ružnijim, ali to joj je prekinulo vek i skratilo nedostojne i nezaslužene muke Eugena Defilipisa.

Devojčici je bilo nepunih šest godina kad joj je umrla majka. Sećanje na nju može se sažeti u dve reči: zazor i strah. Devojčica se stidela što takvo stvorenje postoji i što je to njena majka, a bojala ***se*** svega što od te žene dolazi, strepeći i u snu od same pomisli na ono što bi ta žena mogla smisliti, kazati i učiniti. Po tom stidu i toj strepnji ona se jedino i sećala svoje majke. Po tom i po jednom razgovoru odraslih, kome je prisustvovala neprimećena. Tu je neko rekao za njenu majku da nije dostojna obuću da čisti njenom ocu. I to je bilo rečeno kao opštepoznata i priznata istina.

A ona je bezgranično i bezuslovno volela toga svoga oca, umnog i mirnog čoveka. Samo su stid i strah od majke trovali i tu kćerinsku Ijubav prema ocu, najčistiju i najlepšu stvar na svetu, i pretvarali je u bol

Kad je majka umrla, devojčica je videla oko sebe tužna lica, ali suve oči i stegnuta usta. Svi kao da su bili potreseni ne zbog ove smrti, nego zbog činjenice da je takav stvor mogao da postoji na svetu i da živi i umre i bude sahranjen kao i ostaU ljudi. Jedino je mala Ida ljuto ridala, ali zato što je ta žena koju niko ne oplakuje bila njena majka.

Posle je u kući nastao mir, neobičan mir, u kora se još osećalo prisustvo žene koja je neožaljena otišla nepovratno sa sveta. Svima se činilo kao da u udaljenim kutovima ovog doma ima još zapaljivog, eksplozivnog materijala, i da se valja kretati oprezno i polako. Tek posle godinu dana, otprilike, ukućani su se oslobodili i toga ostatka straha.

Tu je otpočeo pravi život za Idu i njenog oca. Oni su od tada živeli zaista jedno za drugo, kako je i po njenom i po njegovom shvatanju od samog početka trebalo da bude. Za nju je to bilo dvanaest godina nepomućene sreće u najlepše doba života, od sedme do devetnaeste.

Pomalo zanemarujući mlađeg sina, otac je sa njom učio školske predmete, otkrivao svet, sakupljao znanja, delio oduševljenja i sitna razočaranja đačkih godina.

Svakog raspusta putovali su zajedno po Austriji ili Nemačkoj. Već u prvim razredima gimnazije devojčica je pokazala veliki dar za muziku. (Majka joj je imala snažan alt a i neobično tanan sluh!) Svršila je muzičku školu, a zatim je otac poslao u Beč kod Cernija. U Beču je provela tri godine. Živela je u kući imućnih rođaka. Rasla je snagom i lepotom, napredovala u muzici. Vladala je svim oko sebe. Čuveni ženski krojači su se otimali da rade za nju. Čistači ulica su je pozdravljali u prolazu. Raspusni i bogati ljudi su zaustavljali svoja kola da bi mogli da je prate pogledom. Mladim trgovačkim pomoćnicima su drhtale ruke dok bi joj zamotavali kupljenu robu, ne odvajajući očiju od nje. I žene su, bez razlike, bile iskreno dobre i ljubazne sa njom. Sve živo je okretalo pogled put nje i bilo joj zahvalno što postoji, što se kreće i smeje, što gleda i govori, i muzicira. Da je nekim slučajem tada nestala sa sveta, umrla bi kao najsrećnije Ijudsko stvorenje koje i ne zna da je srećno, jer ne sluti šta je zlo i nesreća. Ali, jednog dana je naslutila i to.

Prva senka koja je pala u taj bezoblačni život došla je upravo od te njene izuzetne lepote. Ma koliko vedro i bezazleno gledala na svet, ona nije mogla da

ne primeti promene u držanju muškaraca oko sebe. Činilo joj se kao da ih biva sve više, da se njihov obruč steže oko nje i da im držanje postaje sve čudnije i nasrtljivije. A jednog dana je njena rođaka, melanhohčna ali trezvena i oštroumna žena, rekla pred njom:
- Da, da, dete moje! Velika lepota je uvek opasna i po sebe i po druge. Zla sudbina lepotica je upravo u tome. Svi ih žude, a niko ih ne voli!

Tada se u devojci prvi put javio glas stida i ogorčenja zbog ovog sveta ovakvog kakav počinje da joj se ukazuje.

Taj svet joj se na mahove činio kao beskrajni, gusti šiprag po kome mužjaci, kao pohotljivi zverovi, jure nemoćne ženke.

I dok se ona razračunavala sa tim prvim pomračenjima u sebi, naišla je prava i neslućena nesreća.

Usred leta, upravo kad se spremala da krene kući, na raspust, u Beču se neočekivano pojavio njen otac. Bio je izmenjen. Cutljiv i oronuo, on je malo govorio i čudno se ponašao. Devojka je to pripisivala umoru od puta, ali posmatrajući ga bolje, primetila je da mu naglo opada kosa, da pri govoru teško sastavlja slogove, i da ima čudnovate nastupe bezrazložnog, detinjastog gneva. To je bilo veliko iznenađenje, najpre neshvatljivo, pa teško, pa strašno. Bolesnik je išao od lekara do lekara; oni su ga, uz dobar honorar, dodavali jedan drugom. A na kraju je bio zatvoren u jedno privatno lečilište za duševno obolele, u zelenom predgrađu Beča. Tu se iz dana u dan topio i gubio. Devojka je prekinula studije. Pod kraj iduće zime, nesrećni otac koji je za nju značio sve, umro je iznenada od zapaljenja pluća. To je bio spas od dugog i ružnog umiranja. Sahranjen je na malom groblju koje je, zatrpano snegom, izgledalo kao božićna bajka na slikama. Beč je u to vreme tutnjao i odjekivao od balova i ma- skarada.

Sad je sve pošlo kuda ne treba i kako ne valja. Kao da se odjednom našla naga i nezaštićena medu ljudima i saznala da nije dovoljno obožavati muziku i voleti sve ljude, nego da svet drugo traži od tebe.

Napustila je Beč, koji je postao nepodnošljiv, i vratila se kući. Tu su je čekali teški dani. Brat je bio na studijama u Budimu. Pusta kuća, nemili i suhoparni rođaci trgovci, skučena sredina — sve je to oživelo njenu žalost i dovodilo je do očajanja. Omršala je od nesna i nejela. Spavala je malo i ne- redovito, i to u jarko osvetljenoj sobi, zajedno sa starom dadiljom. Hranila se toplim mlekom i konjakom, jer joj se činilo da će se od svakog zalogaja tvrde hrane ugušiti, a da konjak kao čudom diže ispred nje olovnu zavesu koja joj zatvara vidik u svet i deli je od svake životne radosti.

Trebalo je da ode u Beč samo još na koji mesec i da završi studije. Njen profesor i svi bečki prijatelji koji su tolike nade polagali u njen dar navaljivali su na nju da to učini, ali ona nije imala hrabrosti da se vrati u grad u kome je doživela očevu smrt. Tako je propadala bez pomoći.

Spasenje je došlo iznenada i izdaleka.

U kući svojih bogatih rođaka u Beču, devojka se još pre očeve smrti upoznala sa knezom Gikom iz Bukurešta. Nikolae Gika bio je bogat, i još više

rasipan nego bogat šezdesetogodišnjak, neženja, Ijubitelj muzike i slikarstva. Bečki saloni i umetnički krugovi poznavali su dobro toga mecenu. Tanak, sa sedom bujnom kosom i glatkim rumenim licem, on je imao nešto od stidljivog, darovitog dečaka. Vrskao je u govoru i vukao ukrućenu levu nogu za sobom. Gika je bio vatren i nezainteresovan obožavalac devojke iz Brašova, njene svirke i njene lepote. Zvala ga je »Onkl Niki«. On joj je omogućavao pristup po aristokratskim bečkim kućama, i očinski brinuo 0 njenom razvitku i napretku.

Sad se knez Gika javio Iz Bukurešta i poslao joj poziv, koji je formalno uputila njegova sestra, udata za jednog Kantakuzena. Pozivali su je da dođe bar na nekoliko nedelja u goste, da se malo razonodi i odmori.

Otišla je i u Bukureštu provela celu zimu. Izvodili su je u društva, posle dugog oklevanja vratila se i muzici. Svirala je po salonima. Fanariotski snobovi i besposlenjaci lomili su se i otimali oko lepe riđokose pijanistkinje. Njihova udvaranja bila su joj smešna a njihova teško obuzdavana pohotljivost gadna, i ona ih je odbijala odlučno, ali je primala njihove igranke i izlete u sankama, i njihov šampanjac koji je izazivao brzu veselost i izgledao kao pravi lek za njenu nesanicu.

Kad se, na proleće, vratila u rodni grad, bila je prezdravila od teške žalosti za ocem. Živela je povučeno, ali normalno. Jedino navika na konjak ili jako vino nije iščezla; naprotiv, doze pića, potrebne da se održi spoljna sigurnost i unutrašnja ravnoteža, bivale su sve veće. Osećala je da se nekadašnji mir i snaga vraćaju polako. I već je pomišlala da se vrati u Beč i okonča studije, ali tada su u Austriji nastala nemirna vremena. To joj je bio dobrodošao povod, i ona je svoj put odlagala, iz nedelje u nedelju. A kad su u Mađarskoj nastali revolucionarni neredi, njen očinski prijatelj poslao je naročitog čoveka i ponudio joj da se privremeno skloni kod njih, u Bukurešt. Otputovala je, posle dužeg razmišljanja i oklevanja, sa čudnim osećanjem da se nikad više neće vratiti u pustu očinsku kuću.

U Bukureštu su tada bile okupacione ruske i turske trupe. Bilo je parada, balova i prijema. Ida je bila već uvedena u sva društva. Nikolae Gika starao se da njen veliki muzički dar osete svi. A njena lepota i mladost činile su svoje same po sebi.

Jedne večeri bio je veliki zvanični prijem kod vrhovnog komandanta turske armije u Vlaškoj, Omerpaše. Palata porodice Kuza, pašina rezidencija, bila je osvetljena spolja i iznutra. Pred svečano odevenom i bleštavom publikom od bukureštanske gospoštije, turskih i ruskih viših oficira, austrijskih i engleskih diplomata i vojnih posmatrača, u svetlosti bezbrojnih sveca i kristala, Ida je svirala Mocartov *C-dur* koncert.

Domaćin, stasit Turčin kratke ome, tek malo prosede brade i vatrenih očiju, u sjajnoj muširskoj uniformi, sa krivom sabljom, pokovanom zlatom i dijamantima, za koju su svi znali da je sultanov lični poklon pobedniku, prišao je

klaviru, posle koncerta, pružio pijanistkinji ruku, i lično je odveo na njeno mesto.

Svojom svirkom i još više svojom pojavom, ona je bila stvarno središte te svečanosti. U dugoj haljini od belog muslina, sa bezbroj talasa i nabora, sjajnih i velikih ćilibarskih očiju, sa teškim spletom bujne vatrenozlatne kose na zatiljku, ona je, uz mladog pobedničkog mušira, izgledala kao izuzetno stvorenje iz sveta lepote i muzike, i sama velikodušna pobednica kojoj do pobede nije stalo.

Ni do čega njoj tada stvarno nije bilo stalo. Osećala je samo da raste, da lebdi slobodnim letom u visinama, da sve može, da ništa neće. Zaboravila je sve što je iza nje i nije mislila ni za dan unapred. Svi su joj ljudi izgledali jednaki i jednako nezanimljivi; ođ svakog je mogla tražiti što god hoće, dobiti sve što zatraži, a — nije želela ništa i niko joj nije bio potreban.

Kratko je trajalo to neobično starije iznad svake sreće. Pa je i ono počelo da se menja, nekako samo od sebe.

Najpre je osetila odvratnost prema visokom bu- kureštanskom društvu u kome je živela. A kad je jednom otkrila prve mrlje i pukotine, dalje je išlo samo od sebe. Brzo je uvidela da su ti bogati ljudi spremni da sve učine za novac, da ničeg svetog ni stalnog nema u njihovom životu. Jedino je još njen zaštitnik i prijatelj Nikolae Gika vezivao za tu sredinu. Ah sa njim je bila druga nezgoda.

U poslednje vreme on je sve češće ostajao sa njom nasamo, milovao je življe i drukčije nego ranije i gledao često nekim novim pogledom. Noću, posle sedeljki u društvu, uz muziku i šampanjac, stao da je prati do u spavaću sobu. Tu joj je pomagao da se svuče, ljubio joj nage ruke do ramena. U početku je to primala veselo i bezbrižno kao i sve ostalo oko sebe. Prisan i drag joj je bio taj stari čovek sa finim mladim rukama, sa velikim crnim očima koje su iz rumenog lica, ispod bele kovrdžave kose gledale neobično umnim i toplim pogledom. Ali kad je počeo da biva sve slobodniji, da seda na njen krevet, u njoj se spustila neka zavesa na sav njen dosadašnji svet od sjaja i bezrige, činilo joj se da je odjednom sišla sa onih visina na kojima je do tada bez straha lebdela, i sa obe noge stala na tvrdu, nemilosnu zemlju.

Devojka se otimala i branila kratkim i nestrpljivim pokretima, popravljala odelo i otklanjala starčeve ruke dalje od sebe. Sve to kao u šali. Mnogo joj je bilo stalo da ničim ne pokaže da shvata njegove namere onakve kakve su; ni sama sebi nije smela da prizna ovo što se već dešava, ni da to nazove pravim imenom. Sve joj se činilo da će tako nekako, praveći se nevešta, vratiti stvari na svoje mesto i uspostaviti prvobitni odnos sa očinskim prijateljem. Neki plemeniti i teški stid (stid zbog sebe, zbog njega, zbog sveta i ljudskog života!) nije joj dopuštao da ičim pokaže da tačno razume ovo što on sa njom pokušava da učini. Izgledalo joj je da bi na svaku reč koju bi rekla, svet zbacio i poslednju masku čestitog, skladnog i veselog života i pokazao pravo lice koje se ne može gledati ni podneti. Zato je velikim naporima krila osećanja teške nelagodnosti, stida i užasa koji su u njoj vreli i kipteli. Samo su plameni talasi krvi u njenim

obrazima i sitne kapljice znoja na čelu odavali ono što se dešavalo u njoj. Ali čovek je upravo to tumačio pogrešno i u tome nalazio podstrek za više smelosti. On, očigledno, nije više vladao sobom ni mogao da sagleda stvari oko sebe onakve kakve jesu i kakve, po svemu, treba da budu.

Već od ranog jutra devojka je sa strepnjom pomišljala na ono što bi veče moglo da donese. Sjaj i širina bukureštanskog života su još tu, ali ona ne može više da ih oseti, jer kud god se kreće, sad nosi oko sebe neki svoj sumračan i teskoban prostor. Žalost za ocem, koju su nove prilike i bezbrižan život bili potisnuli i ućutkali, počinje opet da se javlja. Nerazumljiva očeva bolest i teška smrt sad staju opet pred nju, zaklanjaju joj ceo svet i traže objašnjenje koje ona ne ume da nađe.

Rešavala se dosta dugo da učini kraj ovoj muci i dvosmislenom položaju u kome se nalazi, ali su je neobjašnjivi obziri, neki prokleti stid kojeg se stidela, i pažnja prema prijatelju zadržavali da to ostvari. A rešila se odjednom nepredviđeno i neočekivano.

Jedne februarske noći vratili su se dockan sa nekog prijema na kome se dosta pilo. I ona je popila čašu šampanjca više. Bilo je teško jugovo vreme. Kapele su strehe, zvonili oluci, i posrtali konji na debeloj ledenoj kori ispod snega koji se topio.Gika je opet ušao za njom u kuću. Ali kad su došli do uskog hodnika koji vodi u njene sobe, devojka je odjednom stala i, položivši mu ruku na rame, rekla naivno svečano:

- Nemojte večeras ulaziti kod mene.

Čovek se zbunio za trenutak, a onda je obuhvatio oko pasa i blago povukao za sobom u hodnik. Govorio je pri tom tiho i molećivo nešto nejasno i nerazumljivo. I opet je popustila. Ćutke. U spavaćoj sobi ponovio se prizor iz prošlih noći, njegovo uzbuđeno i smešno »pomaganje« oko večernje toalete. Uvek isti pokušaji da joj otkopča steznik, da joj zadigne suknju do iznad kolena. Ta igra joj je ovog puta bila naročito dosadna i teška. Sela je na raspremljen krevet. On se spustio pored nje i, po navici, povećavao i širio njen i inače veliki dekolte. Povlačila se i otimala još malo, a u jednom trenutku glava joj je sama od sebe klonula na jastuke. Tada je osetila kako se ohrabren čovek sa naporom penje na postelju, mučeći se sa svojom ukrućenom levom nogom. Umorna i sanjiva, nije se ni tome opirala koliko je htela. Ali on nije mogao da miruje. Osećala je njegove dlanove kako kao krtice kopaju i riju među uštirkanim žiponima, kako gužvaju i cepaju platno, organdin i svilu.

U tom trenu suknu u njoj kao plamen jasno saznanje da to i na njoj počinje da se vrši drevna igra: da zver što živi u čoveku traži, evo, i nju. Ustostručenim brojem svojih šapa razgrće i lomi gusto granje u kome je ona sakrivena, i besni od želje da je, onako nagu i bez odbrane, dokopa, raščereči i proždere.

U sjaju te kratke 1 plamene eksplozije koja je buknula u njoj, sagore odjednom šiprag kroz koji je bežala, i ona ugleda pust beskrajan drum i na njemu, sasvim blizu, svoga oca iz dana njegove propasti, a u dnu te slike i svoju

nedostojnu majku, pogruženu, u crnini.

Odjednom otrežnjena i budna, devojka nađe i svoju volju i svoju snagu, razmahnu čilo i silovito i nogama i rukama, odbaci kao lutku čoveka sa sebe, i stade da hoda po prostranoj poluosvetljenoj sobi.

Gika je sedeo na ćilimu, u položaju dečaka koji je izbačen iz igre, i zbunjen i ustrašen gledao visoku devojku kako gnevno seva iz jednog ugla u drugi. Sve je na njoj pokidano i poremećeno. Levo rame je potpuno obnaženo kao i leva dojka koja je, prava i čvrsta, štrcala malo u stranu. Razmahivala je rukama, stegnutih pesnica. Od njenih teških koraka poigravao je plamen na jednoj sveci; vijorila se njena crvena kosa i mrkim sjajem bleštale krupne oči koje su sada, pune zadržanih suza, došle potpuno crne i osvetnički gnevne.

Sve se odjednom izmenilo u njima i među njima. Čovek, koji se najposle teško digao, stajao je sada prislonjen uza zid i, kao probuđen, bojažljivo i zadivljeno posmatrao usplahirenu, polunagu ženu, U njegovoj mašti strasnog ljubitelja slikarstva, neodoljivo se javljalo sećanje na Juditu sa slika starih slikara i činilo mu se da bi svakog trena mogao u njenoj desnoj ruci ugledati tešku kratku i oštru sablju, a u levoj okrvavljenu Holofernovu glavu. A žena, koja ga nije više ni primećivala, hodala je i dalje prostranom sobom, uzduž i popreko. Uporedo sa krupnim nervoznim koracima ona je mahala rukama kao da zaista traži i nevidljivi mač i nedostižnu glavu koju treba odseči. U isto vreme je, zagledana u daljinu, govorila glasno i zadihano, kao da nekom daleko izvan zidova ove kuće dobacuje ogorčene prekore.

Ujka Niki je slušao njene iskidane rečenice, ali nije upevao da ih poveže ni potpuno shvati. Te reči bile su upućene nekud iznad njegove glave, nekom drugom, većem i važnijem od njega; zbog toga se osećao i poniženim i uplašenim; u taj razgovor on nije smeo, nije mogao da se umeša. A ona je gotovo sladostrasno, u iskidanim rečenicama, sa samo njoj razumljivim smislom, govorila sama sebi o svom jadu koji se samo nje tiče i za koji ona ne traži ničije razumevanje ili sažaljenje.

Nije to od noćas ili od juče. Davno je to počelo. Seća se dobro, jedne noći u Beču. Davao se Hajdnov Koncert u G-duru za violončelo i orkestar. Ce- lista je bio jedan Italijan, čuveno ime; prosed, prav i otmen čovek; dok je svirao lice mu je vidno sjalo nekim finim belim sjajem. Savijala se pod teretom tolike lepote, dolazilo joj je da klekne pred tolikim savršenstvom. Posle koncerta njen profesor joj je omogućio da se nađe u grupi odabranih ljubitelja muzike koji su mogli da čestitaju maestru. Sva zanesena, ona je sa obe ruke stegla njegovu tanku i glatku desnicu. Tada se na njenom licu zaustavio pogled kadifastih maestrovih očiju. Nije verovala svojim ušima kad je zamolio da dođe na večeru u njegov hotel, sa još nekim ljubiteljima muzike. Na večeri se našla kao jedina zvanica. Razgovarali su o muzici, ali ona se svaki čas osvrtala tražeći oko sebe još kojeg gosta. Maestro se isprva pravio kao da i sam očekuje još nekog, a onda je sa nekim novim i nelepim osmejkom rekao da je možda i bolje tako, i da će biti lepše ako budu sami. Bili su u separeu, tapeciranom svilom i zastrtom

orijentalskim ćilimima. Ona je govorila o njegovoj svirci, a on o njenoj lepoti. Govoreći o svojoj samoći i svom potucanju od grada do grada, on je jeo i pio, a ona je štrpkala mrvice od jela i odlučno odbijala svako piće. Kad se završila ta mučna večera, kelner se povukao, a separe je dobio izgled klopke bez izlaza.

Maestro je pušio dugu i mirišljavu havansku cigaru. Seli su na malo kanabe u uglu. On je odmah pokušao da je zagrli. U tom trenu javila se u njoj čudna pomisao. Da mu kaže kako je ostala bez oca, sa dobrim profesorima i dosta prijatelja, ali bez prave Ijubavi i zaštite. Da ga tako dirne i odvrati od onog što je naumio. Ali maestro je navaljivao sve otvorenije i žešće, i ona je odbacila tu misao i tu nadu, i stala da se brani. Branila se odlučno. Skočila je, dohvatila iz ugla svoj somotski večernji ogrtač i uvila se u njega kao da je na najvećoj studeni. Ne mogući da je savlada, on je raskopčao svoju svilenu, belu košulju i privukao njeno lice na gole grudi, nudeći joj iskidanim rečima svoje srce, a ona je osećala samo odvratnu vrelinu tih rutavih prsiju i — odupirala se svom snagom. Najposle je izgubio svaki obzir. Napadao je kao zver, uz ružno mumlanje i mljaskanje, sa licem nekog zlog dečaka iz njenog detinjstva. Zatim se opet smirivao i obletao oko nje, praveći se da ne uzima ozbiljno njen otpor, tepajući joj na italijanskom i na nemačkom, sladunjavim rečima koje su bile u čudnoj suprotnosti sa njegovim postupkom, upinjao se jednako da je uhvati i savlada. U tome nije uspevao i sve je manje bilo izgleda da će uspeti. Pošto se oslobodila prvog straha i zbunjenosti, sad joj je bilo samo neprijatno, pomalo i smešno. Uvijena čvrsto u svoj dugi ogrtač od somota, glatka i hladna kao statua, bila je jača od njega, veštija i pribranija; lakim pokretima izbegavala je njegove zagrljaje, tako da je hvatao prazninu. A kad bi ipak uspeo da joj se približi, ona ga je odbijala snažno, kao u gruboj igri, ramenima, grudima, ili kolenom. Na njenom licu stegnutih usana i sastavljenih obrva video se izraz lake zlovolje, ali i neke prezrivo nasmejane rešenosti.

Dugo je tako navaljivao maestro, na dosadu i sebi i njoj, menjajući taktiku ali ne odustajući od cilja. A onda, upravo kad je bio na vrhuncu novoga paroksizma, odjednom je klonuo. Prekrio je za trenutak lice rukama, a onda se ispravio, star i umoran, ali krut i miran, i povukao za zeleni gajtan hotelskog zvona. Ugojenom kelneru, koji se pojavio, rekao je hladno da isprati damu do izlaza gde čekaju kola.

Posle toga bila je tako razočarana i potištena da se poverila svojoj rođaci. Ona joj je očitala dugu pridiku, prebacila joj da je suviše lakoverna i preporučila više uzdržljivosti i manje poverenja u muškarce, bez razlike, jer svi oni misle samo na jedno: kako da zavedu i upropaste mlado i ludo žensko stvorenje.

Tebi, govorila je rođaka prekorno, tebi nedostaje ono karakteristično žensko osećanje opreznosti i lukavstva koje ima i poslednja seoska devojka. A za ženu nema ništa opasnije od toga. Ti se ponašaš kao da su sva ljudska bića istog pola. A kad ti se desi ovako nešto kao ovo sa italijanskim muzičarem, ti se iščuđavaš i padaš u očajanje, ali posle nekoliko dana zaboravljaš sve i opet si spremna da sa

punim poverenjem primiš sve što ti neki muškarac govori kao svetu i nesebičnu istinu. Da bar nisi tako lepa i privlačna! Ali ovako, ovako će te jednog dana zaista odneti đavo, i to na najgluplji i najgrublji način. Slomiće te i upropastiti, glupo i slučajno, neki belosvetski prolaznik koji nije vredan tvoga malog prsta. A posle, posle možeš oči da isplačeš, neće ti pomoći ništa. Jer ti ni onda nećeš moći shvatiti pravi razlog tvoga stradanja. Zato ti kažem: kad ti već priroda nije dala nagon lukavstva i samoodbrane, koji svaka normalna žena ima, dala ti je zdrav razum, pa nek ti bar razum kaže gde je opasnost. Otvori te tvoje velike lepe oči i dobro gledaj gde staješ, šta radiš, 1 s kim se družiš. Nije ovaj svet sačinjen od smeha i muzike, kao što to tebi izgleda. Ne!

Nije shvatila, jer nije mogla da shvati, to što je čula, ali je dugo posle toga živela u nekom neodređenom strahu koji je teško podnosila, jer je bio u suprotnosti sa celom njenom prirodom. Pa bi opet naišla prilika da je morala da se grubo i opipljivo uveri o onom što nije umela da nasluti, predoseti, i predupredi.

I sve je to do sada išlo nekako. Otimala se kako je mogla i umela. Branila se tom istom svojom lepotom zbog koje su i nasrtali na nju. Jer ta lepota je bila takva i tolika da je i najvećem ciniku i ženskaru ulivala nešto straha i poštovanja. I sama njena naivna poverljivost i bezbrižnost bile su joj kao neka zaštita. Ali otkako je u Bukureštu, odbrana biva sve teža, a napadaji su sve češći, sve više podmukli, neočekivani i nepredvidljivi.

(Da može da se vrati u svoj grad, gde žive još uspomene na njenog oca i njeno detinjstvo, možda bi našla više poštovanja kod ljudi, možda bi joj ipak drukčije pristupali. Možda bi i Ijubav srela negde. Ali o povratku nema za sada govora, a ovaj svet sve više odbacuje masku pristojnosti i obzira.)

I sad, evo, na čelo toga čopora izbio je i sam ujka Niki, fini, hromi, jadni ujka Niki. To je zaista neočekivano razočaranje, vrhunac sramote koja oko nje sklapa sve čvršći krug. Otac joj je još kao devojčici govorio često o tome kako čovek ima u sebi i oko sebe mnogo raznovrsnih neprijatelja i kako se valja boriti i otklanjati zapreke sa svog puta. Ali o ovome nije bilo nikad reči, a ovo je najgore i najcrnje. Sa svih strana navaljuju na nju ljudožderi željni mladog mesa; ima ih toliko kao da je ona jedina ženka na svetu. Ne, nikad ti ljudi neće uvideti prostu istinu da žensko stvorenje, koje sedi prema njima i koje ih neodoljivo privlači, nije radi njih tu, i da se ne sastoji samo od onog što oni na njemu vide i žele, nego da je potpun i složen čovek koji ima i svojih drugih osobina i potreba, i svoju dušu, najposle! Niko je ne pita šta misli i oseća, šta veruje, šta očekuje od života, samo pružaju ruke put njenog grla i struka, kao davljenici. Jedni se prave da ih zanima njena svirka, drugi šapuću stihove, jedni joj nude novac i imanje, drugi prevrću očima i uzdišu govoreći o Ijubavi koja je jača od smrti. Ali svi su oni jednaki; ni onom najsmirenijem i najpristojnijem ne može se verovati; niko ne želi ništa od nje ni zbog nje, nego svi hoće jedno isto — nju, nju samu, nagu, prostrtu kao ćilim, da je gaze i prljaju. Svi bi hteli da joj se približe nepodnošljivo blisko, da je načnu i iskoriste kao planinu bogatu rudama, da je

prevrnu i proseju kao peščano dno zlatonosne reke.

Još prvih godina, u Beču, ona je i bez stvarnog povoda, sama i slobodna, nasred ulice imala to isto osećanje da je sa svih strana vrebaju i opsedaju muškarci, ali sve je to bilo više smešno i čudno, kao neka vesela igra, pa i tada bi zadrhtala u sebi i ubrzala hod, u želji da se negde skloni, da se nečim pokrije i zaštiti. Od očeve smrti to osećanje je sve više raslo ...

Da, odavno ona o tome sve više misli, ne usuđujući se da izvuče pun i jasan zaključak iz svojih razmišljanja, izbegavajući da o tome i sa kim razgovara. Ali zato je večeras u ovoj svojoj prostranoj spavaćoj sobi pustila srcu na volju i prvi put dala jeziku slobodu i glasno progovorila o tome, ne ovom ubogom degeneriku kojeg i ne primećuje, nego sama sebi i toj odvratnoj muškoj hajci što joj zatvara sve puteve. Na čast im ta smešna i nedostojna slast koju joj svi nude u toj svojoj »Ijubavi«, u stvari u fizičkom dodiru i gužvanju; ona je ne razume i ne želi da je shvati i upozna, ali je večeras, ovde, u ovom prvom velikom i spasonosnom nastupu gneva otkrila drugu, svoju slast: da se brani od nasrtaja, i sveti za uvrede, da bar rečima, kad ne može drukčije, podseca ruke koje se pružaju prema njoj; da neštedimice, surovo i bolno iskreno nazove pravim imenom sve te ljude oko sebe, zajedno sa njihovim »strastima« i »zanosima«, pretvaranjima, varkama i podvalama; da im pokaže da ih je prozrela, da ih se ne boji, da joj se gade.

Eto, sve do ovog trenutka ni slutila nije da je u toj meri sposobna za to, da raspolaže sa toliko reči, sa takvim pokretima i izrazima prezira, da može da bude tako slobodna do bestidnosti i hrabra do bezumlja, da je sva njena snaga u tome.
- Da — nastavljala je jakim glasom već promuklim od vike - da, svi se vi izdižete i kočoperite kao gospodari sveta, a treba samo za trenutak da ostanete nasamo sa ženom, i već se ponašate ne kao ljudi nego kao pohotljivi majmuni. Ah, kad biste mogli da se vidite onakvi kakve vas ja tada vidim! Ništa ne bi ostalo od vaše snage i gordosti. Ali vi to, naravno, ne možete, i zato i dalje stvarate oko svake iole lepe žene vaš ljigavi krug "obožavalaca". Phu, đavo da vas nosi, majmuni! Phu, phu, phu!

U tom trenutku došla je sebi i izronila iz svog gneva. U prvi mah nije mogla da se pribere ni da shvati zašto ona to stoji, raščupana i polunaga, nasred sobe i pljuje na sve četiri strane oko sebe. Ali, tada je odjednom ogrnu takav hladan drhat da je trkom poletela u postelju, pokrila se preko glave zelenim perjanim jorganom, i grčevito zaplakala od unutarnje studeni, od samoće i straha.

Još pre toga onkl Niki je uspeo da se dokopa vrata i nečujno nestane iza njih.

Sutradan se probudila sva hladna, mirna i tuđa samoj sebi. U podne je došao onkl Niki. Trudeći se da bude veseo kao uvek, pogledom tužnih očiju molio je oproštenje. I ona je prema njemu bila dobra i prirodno srdačna. Pozvao je da se izvezu u okolinu. Odbila je. Pre jednog sata ona je poslala momka u Omerpašinu rezidenciju i zatražila da joj se posle podne pošalju kola.

Za vreme onog sjajnog prijema i koncerta Omerpaša joj je rekao na rastanku da se nada da će još imati prilike da je vidi. On ima kćerku jedinicu koja pokazuje neke sklonosti za muziku i bio bi veoma zahvalan kad bi jednog dana gospođica Defilipis došla kod njega na čaj da tom prilikom ispita sluh i muzikalnost devojčice. Onog dana kad bude mogla i htela da navrati do male, neka javi po nekom, i odmah će poslati kola po nju. Sva uzbuđena od svečanosti i muzike, i ne saslušavši ga do kraja, ona je obećala da će to učiniti — jednog dana.

Pustila je da prođe dosta dana, ali je to učinila danas, i to tako odlučno i prirodno kao da je ovo zaista bio utvrđeni dan.

Dočekao je i ispratio Omerpaša, svečan i uparađen kao da je i to neki prijem. Devojčica je bila plava, ćutljiva i slabačka. Pokazivala je i dovoljan stepen muzikalnosti, ali i veliku rasejanost, tako čestu kod bolešljive dece. Nije mogla pogleda da odvoji od svilenog riša na Idinim rukavima.

Pri ispraćaju general je ostao sa njom nekoliko trenutaka u predsoblju; dok je ona navlačila rukavice, on joj je rekao neočekivano, ali nekako toplo i srodnički, da devojčica nema majke, a da joj "haremska čeljad" ne mogu u tome biti zamena. Zažalio je što uz to jedino dete nema neku otmenu, blagorodnu ženu koja bi je vodila i vaspitavala. Stisnuo joj je ruku, posmatrajući je užarenim očima. Bila je i dirnuta i zbunjena. Nije joj bilo jasno šta se to od nje traži i zato nije ni odgovorila ništa određeno. Obećala je samo da će pokušati da radi sa devojčicom. I radila je. I uvek bi se pri početku ili pri svršetku časa našao tu i general u crnoj konjičkoj uniformi sa crnim brandenburzima na grudima, mrka, kao opaljena lica uokvirenog crnom bradicom i malo progrušanom, gustom kosom, dugom i podsečenom kao u đakona. Njegov nemački govor, sa jedva primetnim austrijskim, slovenskim izgovorom samoglasnika, njegov izgled i držanje — sve je to bilo oficirski jednostavno i korektno. Ali ceo čovek zajedno imao je nečeg zagonetnog i neizvesnog. I taj se utisak nije mogao zaboraviti. Samo za nju je sada bilo glavno da je drukčiji, uzdržljiviji i pristojniji od bukureštanskih dokonih i maznih bojara među kojima se inače kretala. I to je bilo kao trenutak odmora i sigurnosti, parče tvrdog, relativno mirnog tla pod nogama.

Još jednom prilikom rekao je, uzgred, kako je njegova kćerkica, u ovom njegovom vojničkom nomadskom životu prepuštena sama sebi, i kako bi obavezan i zahvalan bio ženi koja bi joj posvetila malo pažnje i vremena.

To je bilo sve. A muškarci iz njenog društva, mladi gospodičići, pa i stara gospoda u očinskim ili čak dedinskim godinama, postajali su sve nasrtljiviji, kao da su znali ili osećali da je ta zalutala devojka nesiguran gost, da nema mnogo izgleda da se vrati u svoju pobunjenu zemlju i rodni grad u kome ima mnogo rođaka, ali nikog bliskog, prilično nepokretnog imetka, ali u današnjim prilikama bez prihoda. Njena velika lepota izgledala im je prepuštena sama sebi, ostavljena slučaju i prolazniku, suviše lak i privlačan plen. I to ih je varalo i zavodilo na bezobzirne i uvredljive postupke.

To je bilo presudno za njezinu naglu i neočekivanu odluku. Istina, i Omerpaša je učinio svoje. Bez prenemaganja i uvredljivih nasrtaja, on joj je jednog dana ponudio da pođe za njega. Predlog je bio vojnički jasan i gotovo grubo neposredan. Rekao je da oseća za nju «ljubav i poštovanje«; ako misli da bi mogla imati slična osećanja prema njemu, onda je stvar u redu. (Govorio je mirno, bez promene u glasu i osmejka na licu.) Venčaće se pred kadijom, naravno, i ona će morati na ulici nositi feredžu. To je sve. Inače, može da zadrži svoju veru i da odlazi ako hoće u crkvu, i kod kuće može da se odeva i živi po svom evropskom načinu. Živeće u Carigradu u njegovoj kući, na imanju izvan grada, ili u onom mestu gde se on duže zadrži sa garnizonom. Imaće sve što joj treba. Pomenuo je i razliku u godinama, ali sa sigurnošću u glasu i prvim osmejkom na licu. On je moli da o svemu razmisli dan-dva i da mu iskreno i otvoreno kaže svoje mišljenje. Sastavio je pete lakovanih cipela, na kojima su jedva čujno zvecnule minijaturne tanke mamuze, i ceremoniozno joj poljubio ruku.

Iznenađenje je bilo i suviše veliko. Cele noći nije trenula. Htela je da misli a nije mogla, tražila odluku i nije uspevala da je nađe. U trenucima zamora plakala je obilnim, tihim suzama. Sama ne zna zašto, kad je inače tako tvrda na suzi. A kad se razdanilo i kad je sa prozora ugledala crveno sunce nad baštama, sela je i bez razmišljanja i oklevanja napisala generalu kratko pismo: misli da će moći deliti njegova osećanja, i prima ponudu.

U toku cele njene mladosti pred njom je, kao putovođa, išao lik njenog oca, ali na presudnim raskrsnicama javljala se odjednom njena majka i neumoljivo joj označavala pravac.

I ovoga puta je bilo tako. Ja sam u tako čudnom i teškom položaju, mislila je devojka, da mi se samo na izuzetan način može pomoći. Od izvesnosti koja je strašna, i biva sve nepodnošljivija, može se spasti samo skokom u neizvesnost. Nepoznati turski general jake ruke i mirna pogleda, haremski brak, sigurnost, i feredža pod kojom će naći mira i zaštite. Sve to izgleda neverovatno, a sve ide ka tome. Pa kad je tako, neka ide!

A onda je sve zaista i svršeno, bez teškoća i oklevanja, odjednom. Tada je videla kako je takav čovek koji se zove glavonokomandujući general stvarno moćan i kako se sve njegove želje i zapovesti ostvaruju i izvršavaju u celosti i do sitnica, ne samo u službenim nego i u njegovim ličnim poslovima. Ostalo će saznati i videti docnije.

I videla je i saznala. Šta i kako, to samo ona zna.

Već posle prve godine braka, Saida hanuma počela je naglo da se menja. Te promene, koje su isprva mogli da primete samo oni koji su živeli u njenoj blizini, bile su neočekivane i neshvatljive. Počela je da pije. Iz početka je pila samo slatka, ženska pića, u društvu, u šali i smehu, a zatim je sve brže prelazila na jače i ljuće tečnosti. Pila je u svako doba dana, sama i mrgodna, krijući se po tamnim ćoškovima, salivala je u sebe, brzim pokretima, vino ili konjak,

zakrećući se zidu kao što čine potajne i okorele pijanice. Pila je, a piće je naglo i primetno menjalo nju; možda tačnije rečeno: iznosilo na površinu neke posve nove osobine, koje su u suprotnosti sa njenim dotadanjim izgledom, držanjem i postupcima. Okrupnjala je i kao porasla; njeni pokreti postali su teški i spori; pogled njenih lepih velikih očiju, koji je doskora širio čisti sjaj i svežinu mesečine, sad je sve više bivao uporan, tvrd, podsmešljiv i izazivački. Tim pogledom je volela da prikuje sabesednika, da se isprsi pred njim i da mu neočekivano oštro, krto i promuklo kaže šta misli o nekoj stvari ili o njemu lično. Ponekad je to činila tako grubim i skarednim rečima da se svak, u čudu, pitao gde ih je mogla čuti i naučiti. Posle toga padala je obično u mračno ćutanje i sedela nepomična, sa nekim nelepim izrazom dosade i gađenja na licu. Očigledno, imala je potrebu da se s vremena na vreme ispraska na nekog od posluge, ma i najsitnijim povodom, a kad povoda nije bilo, ona ga je izmišljala. Krug toga njenog gneva i besa širio se. On se već odavno ne zaustavlja kod nižih i potčinjenih; sada obuhvata i Omera, koga ona ne zove drukčije nego »mein Herr und Gebieter«, a te reči izgovara sa nekom nervoznom ironijom i lakim smehom koji liči na grcanje.

Čudan je, čudan i ne srećan, bio taj odnos između Omerpaše i njegove žene Austrijanke. U prvi mah, cela ta žena, takva kakva je, po svom izgledu i načinu, i po svemu što je bila i umela, izgledala mu je kao neslućena lovina, izuzetan dar njegove nepogrešno srećne sudbine. Ona mu je donosila tačno ono bezbrižno i umiljato i vedro, a snažno i sigurno u sebe, ono *austrijsko* što je nekad, na početku svoje karijere, naslućivao da bi mogao postići, a što je već odavno ostalo iza njega, i što u Turskoj ne može nikad imati. Ta njena muzika, njeno otmeno i prirodno držanje i onda kad je sama, njen siguran dobar ukus u svemu i svuda, njena sposobnost da u svakom trenutku, u svim poslovima zna šta treba kazati ili učiniti, i da to uvek čini ili kazuje sa nekom prirodnom Ijupkošću, bez sumnje i oklevanja, bez senke od pomisli da bi uopšte moglo drukčije biti.

Odnos između Omera i njegove žene Austrijanke bio je onakav kakav je mogao i morao da bude: čudan, i svakakav samo ne srećan, a sreću ne bi ni trebalo pominjati u slučaju kao što je ovaj. Možda samo utoliko što je paša uzimao ovu devojku zato što je smatrao da samo još *to* nedostaje njegovoj sreći, a ona je polazila za njega zato što je i onako bila već krenula u susret novoj nesreći; ovo je bio samo kraći i neobičniji put, ali to nije ništa menjalo na stvari, jer bi je i svaki drugi doveo, pre ili posle, do istog cilja.

KOSTAKE NENIŠANU

Zajedno sa Saida-hanumom i haremom stigao je, pored mnogobrojne posluge, i jedan naročit službenik. To je bio Kostake Nenišanu, pašin *maitre d'hotel* ili *majordom,* kako je sam voleo da se naziva. On je bio glavni kuvar, nadzornik svih kuhinja i starešina posluge, neka vrsta šefa protokola za ručkove i večere. Postojeći propisi ni tradicija nisu predviđali to zvanje, bar ne u tom obliku. Njega je paša uzeo u službu za vreme svoga boravka u Bukureštu, gde je imao više posla sa diplomatijom nego sa Turcima.

U velikom Omerpašinom kućanstvu jelo se, spavalo i odevalo i na turski i na zapadnjački način. Sam paša bio je više sklon turskoj kuhinji i turskom načinu spavanja. Ali otkako je gospođica Ida postala Saidahanuma, zakonita žena i domaćica, uvedene su mnoge promene i novine u korist zapadnjačkog uređenja kuće. Jedna od tih promena bila je i uvođenje ove nove službe u Konaku.

Kostake je od samog početka bio pod ličnom zaštitom Saida-hanume. Njegovo zvanično ime bilo je *Antoine,* ali ono je važilo samo u prisustvu stranaca i stranih gosta. Ljudi u Konaku zvali su ga njegovim pravim imenom, a i svet u Sarajevu zvao ga je tako, i to prema bosanskom izgovoru — Koštac.

Mali je broj ljudi u ovom Konaku koji imaju svoju jasnu i priznavanu biografiju, pa ipak o svakome se zna dosta, i to ponajčešće ono što dotični najmanje voli da se zna. Znalo bi se i više kad među poslugom i nameštenicima Konaka ne bi vladale neprestane svađe, zavisti i omraze, tako da je iz čitavog spleta izmišljanja, kleveta i podmetanja vrlo teško izlučiti istinu o čoveku. U stvari tu se za svakog čoveka može kazati da ima tri vida i da svak izgleda: prvo, onakav kakav bi hteo da je; to jest, kakvim se sam izdaje i pokazuje; zatim onakav kakvim ga drugi prikazuju; i najposle, onakav kakav je zaista.

Kostake je bio jedan od onih kod kojih je samo druga polovina života osvetljena, i to samo delimično. O njemu su ljudi malo znali, a još manje se moglo saznati od njega samog. Znao je nekoliko jezika. Pored rumunskog govorio je i grčki i turski, zatim francuski koliko mu treba u poslu, pa i više od toga, a svojim makedonskim govorom sporazumevao se dobro sa našim svetom. To znanje jezika moglo je da mu posluži za sve poslove i prilike, samo ne za razgovor o sebi. O svom poreklu on nije ni sam znao mnogo.

Otac mu je bio odnekud iz Makedonije, došao je mlad u Rumuniju, u pečalbu, i služio kao baštovan kod jednog bojara, pored Ploeštija. Tu se oženio bojarskom služavkom čiji su roditelji bili takođe doseljenici, pečalbari. Umro je rano. Kostake ga se i ne seča. Majku je tada jedan od bojarskih momaka odveo, na prevaru, sa sobom u Bukurešt, a posle dve godine strašnog života izdao je, prodao, i ostavio njenoj sudbini.

Bila je lepotica. (To je ona sirotinjska lepota koja, kao zalutala odnekud, neočekivano procvate i zaplamti usred bede, bolesti, neznanja, svake rugobe, i kratko traje i obično žalosno svršava.) Vešta ručnom radu, pored žive mašte, imala je razvijen dar oponašanja, bila rečita i umela lepo da priča. Kostake se nejasno seća da su je druge žene slušale sa velikom pažnjom i često se do suza smejale njenom kazivanju. Seća se da on to nije voleo da gleda i sluša, i da ga je mučilo pomešano osećanje stida i ljubomore; stida, što to njegova majka izvodi pred tim svetom; i ljubomore, što se tako daje drugima, a ne samo njemu.

Da, bila je lepotica, ali od onih slabih i bespomoćnih koje muškarci, posle prvog nepromišljenog koraka i pada, grabe, gaze i satiru kako ko stigne, kao neograđeno baštensko zemljište. I ljudi su bezdušno iskorišćavali i zloupotrebljavali ne samo nju nego i njenog dečaka.

Od rada, sirotinje i neurednog života o kome on tada nije mogao mnogo da zna, a docnije nije smeo ni hteo da misli, ona je rano uvela i mlada umrla

Posle majčine smrti mali je ostao kod nekih Makedonaca, kolačara i bozadžija. Radio je za hranu i odelo, oskudnu hranu i sirotinjsko odelo. Ali u crnokosom, plavookom i pre vremena izduženom dečaku ostala je neka težnja da se vrati u "gospodski svet« u kome su u početku služili njegov otac i majka. Nekako je dospeo u kuhinje kneza Gike, gde je pomagao sudoperama. Njegov smisao za čistoću, neka urođena potreba za redom, izveli su ga iz polumračnog mutvaka. Počeo je da pomaže momcima koji su služili u trpezariji, najpre samo pri služenju pića, a zatim i jela.

Tadašnji svemoćni majordomus kneževske kuće, stari Tanase Nenišanu, zapazio je odmah toga vitkog, ćutljivog mladića, njegovu vrednoću i urednost.

Tanase je bio mrk i ugojen čovek, ostareo u svom poslu kao majstor bez takmaca, iznuren radom, a još više možda svojim priznatim i nepriznavanim, dopuštenim i nedopuštenim strastima. Stari neženja i samac, on je mladića i formalno usvojio 1 dao mu svoje porodično ime.

Nisu bila nimalo lepa ni čista tumačenja kojima je mnogobrojna posluga pratila ovo usvojenje, iako je to bio možda jedini zaista plemenit i potpuno nesebičan postupak u životu raspusnog starca. Ali pod zaštitom poočima, koji se na svom položaju dobro obogatio, Kostake je zauzeo mesto prvog momka. Kad je mladi knez otišao na šest meseci u Francusku, poveo je i njega sa sobom. Posle kneževog povratka u Bukurešt, Kostake je ostao još pola godine u inostranstvu, obilazeći velike hotele po Švajcarskoj, Italiji i Austriji. A kad se vratio i kad je Tanase napustio posao i zatim ubrzo umro, on je zauzeo njegov položaj, iako

nije bio navršio ni punu tridesetu godinu. Tu je i ostao sve dok ga nije mlada Omerpašina žena zatražila od kneginje za sebe.

Sam Kostake pristao je odmah na takvu promenu. Napustiti rad i život u toj gospodskoj kući, i Bukurešt u kome je proveo veći deo svoga veka, krenuti sa novim ljudima u nepoznate zemlje, i menjati mesta prema kretanju novih gospodara — sve mu je to izgledalo kao dobronamerni mig sudbine, kao čudesno spasenje kome se uvek potajno nadao.

Tada je Kostake Nenišanu bio već potpun tip osobenjaka. Neženja kao i njegov pokojni poočim, on je živeo za svoj posao u kome je važio kao veštak, a pratio ga je isti, neproveren i nedokazan ali uporan glas da je neprijatelj ženskog pola, ali ne i uljudnih i lepih mladića. U stvari, on je živeo čedno i povučeno, sa malim brojem poznanika i još manje prijatelja, ali ta bojarska posluga bila je takva, sklona naopakim i skarednim shvatanjima svega oko sebe. U isto vreme, život u kneževskoj kući i naročito boravak u inostranstvu naučili su ga mnogo čemu. A možda bi bolje bilo da nisu, jer mu je to samo omogućilo da dublje zagleda u sebe i iza sebe. Uzalud se trudio da gleda jedino napred. Što se više uzdizao, to je više morao da se okreće za onim što je bilo i ostalo iza njega, a to mu je opet sve više otkrivalo svu bedu njegovog porekla i sav nerazumljivi jad koji nosi u sebi. Sve više ga je mučila potreba za velikim i teškim obračunima sa samim sobom i svojom okolinom. A to je teško za svakog, pogotovo za čoveka koga su još u majci tukli i koji je ostao potpuno sam u životu, sa crnim sećanjima iz detinjstva i mutnim i zamršenim sklonostima u sebi.

Uto su naišle godine, one kritične godine posle četrdesete, kad se u osetljivom muškarcu stanu da ukrštavaju krize prve starosti na pomolu sa zadocnelim krizama neiživljene mladosti, i kad čovek zadrhti u korenu od želje za promenom svega što se zove on i što je njegovo.

Takav, Kostake je došao u Omerpašino dotle neuredno kućanstvo kao u željenu i dobrodošlu promenu; takav je posle izvesnog vremena stigao sa pašinim haremom i u Sarajevo.

I u Konaku, i u celoj varoši Kostake je padao u oči svojim izgledom kao i svojim naročitim načinom odevanja.

Bio je od onih visokih ljudi kod kojih postoji neka nesrazmera između gornje i donje polovine tela. Teško bi bilo kazati da li su mu noge suviše dugačke ili trup suviše kratak, tek pri svakom pokretu primećivalo se da je nekako drukčije prepolovljen nego drugi ljudi. Na širokim mršavim ramenima sitna glava sa bledim licem. I brada i brkovi obrijani, što izaziva najviše čuđenje sarajevske čaršije. Crte tog lica su različite i neskladne, kao da su vetrom snesene tu. Naročito se ističu velika usta i krupne, malko svedene oči sa dugim trepavicama ispod crnih i povijenih obrva. Ta usta su najčešće stegnuta kao kod čoveka koji podiže neki teret ili kod bolesnika koji oseća jak bol, a ne bi hteo da ga oda. Oči su modre, ali modrinom bilja, i ponajviše liče na dva plava cveta, maločas otkinuta, i ne sasvim jednaka po veličini, pa ni po boji potpuno.

Takvo je njegovo lice kad je Kostake sam, brižan i zamišljen, a brižan je i zamišljen kad god je sam. Ali čim je sa ljudima i u razgovoru, to lice se menja, i može da se menja na više načina, već prema tome da li Kostake razgovara sa višim od sebe, sa nižim, ili sa sebi ravnim. Tanke usne se tada oslobađaju onog stalnog grča i mogu da sipaju reči, laskave i ljubazne, ili odsečne i hladne, ili ljutite i oštre. Pogled plavih očiju postaje zavodljivo mek i prijazan, ili ravnodušan, ili čak tvrd i ubojit, sa modrinom čelika. Uopšte, njegovo lice je sposobno za velike promene, i to naglo i bez prelaza. Ono može da izgleda dečačko i bojažljivo, i staro, iskusno, samouvereno i gordeljivo do nadmenosti. Biva ponekad, ako to prilike traže, da i osmejak mine preko tog lica i poveže sve njegove raznorodne crte u jednu gotovo lepu celinu; ali sjaj toga osmejka ne uspeva nikad da obuhvati i potpuno prožme oči koje ostaju uvek malko brižne. A i taj osmejak sam ne dolazi iznutra nego izgleda kao kratkotrajan blesak nevidljivog reflektora, koji se neočekivano pojavljuje odnekud, i isto tako brzo i ćudljivo iščezava, bez mnogo veze sa onim o čemu se razgovara.

Vitko telo toga čoveka kreće se od ranog jutra do kasne noći po Konaku. Uvija se i uvlači svuda, meko, bez šuma i napora, ali snažno i odlučno. Pri tom se njegovo neobično lice menja neprestano, a te promene zavise od ličnosti koju sretne i od posla koji je u pitanju. Sa mirom i sigurnošću evnuha on ulazi u žensku stranu Konaka, gde Saida hanuma ima uvek ponešto da mu naredi ili o nečem da se sa njim posavetuje.

I odelo je na Kostaku neobično i mimo sve ostalo osoblje Konaka. Sive ili mrke uske pantalone zapadnjačkog kroja, snežnobela košulja sa malo uštirkane čipke na grudima i rukavima. Kućni kaputić bez postave, od lake materije na žute i crne pruge. Oko vrata bela marama prikopčana zlatnom iglom. Gologlav kao niko u Konaku, a proređena, samo malo proseda kosa utvrđena pomadom u nekoliko talasa nejednakih po obliku i veličini. Na nogama plitke, meke cipele od safijana tamnozelene ili višnjeve boje.

Tako odeven, on svojim lakim talasastim hodom klizi i dopire svuda, i neprimetno gotovo svršava sve svoje poslove. A ti poslovi su mnogobrojni i složeni. Za sve što se u Konaku pojede i popije, Kostake brine i odgovara. Ništa se ne poručuje, ne nabavlja, ne bira, ne plaća, ne sprema i ne služi bez njegova nadzora i učešća. Slatkiši i voće za harem, razna pića za seraskera i njegove goste, obični i svečani ručkovi i večere *de la turca ili a la franca*
- sve je to na njegovoj brizi. Sve što se nalazi u podrumu, u ostavama, u kuhinji ili u trpezarijama
- sve je to pod njegovim strogim okom. Kod njega su ključevi od svega. Neumoran je i neumoljiv u stalnoj borbi protiv rasipanja, kvara, nereda i krađe. Od njega zavise red, čistoća i tačnost, pa i mir, zadovoljstvo i ugled velike Omerpašine kuće.

Onima koji u Konaku služe pod Kostaćem nije život lak. On bira žene i muškarce koji rade u kuhinji ili poslužuju za trpezom, i lično nadzire stanje

njihovog zdravlja, njihovu čistoću i njihovo ponašanje. Kad se služi za stolom, na evropski način, on naročitim parčetom gajtana meri odstojanje jednog tanjira od drugog, razmešta svećnjake, bira i raspoređuje cveće i druge ukrase. Mnogo muke imaju sa njim ne samo kuvari i posluga nego i trgovci, bakali i svi vezirski nabavljači. Iz sepeta krompira on palcem i kažiprstom izdvoji jedan jedini — i to je uvek onaj najgori — prinese ga nosu, a zatim uz grimasu gađenja baci širokim pokretom natrag. Znači: to nije roba za ovu kuću. I dalje nema razgovora. I ne vredi dokazivati ni braniti se. Tako ih po tri puta vraća, dok ne nabave krompir kakav treba da je.

Svuda i na svim poslovima Kostake je isti, fanatik reda, čistoće i tačnosti, strog i nepokolebljiv u sprovođenju svojih zamisli.

Takvim svojim radom taj čudnovati majordomus brzo je postao jedno od seraskeroviii čuda o kojima je Sarajevo pričalo. Ali sumnje nema da njemu, njegovom radu i njegovoj manijačkoj upornosti treba zahvaliti da je Omerpašina kuhinja čuvena i da mu carigradski veziri mogu na njoj pozavideti. A u tu kuhinju živ se uzidao i zarobio Kostake Nenišanu. Niko ne zna i niko se ne pita šta on radi osim svoga posla, kako živi, i da li živi. A taj tanki i slabi čovek, koji ume i u ovoj ogoleloj i zapuštenoj zemlji da stvori odnekud sve što treba za raznovrsnu i prefinjenu kuhinju, izgleda po svemu kao da nema nikakve veze sa jelom i pićem, i kao da nije on taj koji hrani čitav buljuk izelica ili izbirljivih i razmaženih sladokusaca u Konaku. Niko se ne seća da ga je video da ruča i večera kao čovek i starešina. Jede što stigne i gde stigne, uzgred, dok proba jela sa vatre; upravo, on i ne jede, nego samo prezalogaji, onako stojeći, pregoreo krajičak džigerice ili polovinu tvrdo kuvanog jajeta. I to je sve. Samo što poneki kolač odnese u svoju sobu, i to kao kriomice, i gricka ga noću kad se probudi. A njegova soba, sa prostranim predsobljem, još nekim sobičcima, ćoškovima i sa velikim doksatom, sačinjava čitav mali stan. To je njegov svet u koji niko nema pristupa. Tu on provodi svoje slobodno vreme. Te prostorije, koje čisti uvek ista žena, zastrte su, kako se priča, naročitim tkaninama raznih boja i ukrašene slikama i gravirama o kojima se u Konaku šapuće kao o čudnoj i sramotnoj stvari.

Taj mali stan i uz to gospodska 1 birana nošnja, to su njegove jedine nastranosti i sav njegov trošak i raskoš. Inače, on nema ni prijatelja ni ženskih poznanstva. Retko izlazi, i to na kratke samotničke šetnje pored vode, a o većim praznicima ode u crkvu i odstoji bar polovinu liturgije. I za to ima naročito odobrenje seraskerovo.

To je sve, sve što se zna. Uzalud su se mučili besposlenjaci i ogovarači da otkriju neke "skrivene" osobine ovog za njih zagonetnog čoveka; i kako nisu nalazili ni mogli da nađu ono čega nema, upuštali su se u proizvoljna nagađanja i izmišljanja, pri čemu je svak nesvesno pripisivao Kostaću ponešto od sop-stvenih želja, sklonosti i strahovanja koje je krio u sebi i nosio kroz život. To su

činili utoliko lakše i utoliko više što su naišli na čoveka koji se ne brani od kleveta, ne sveti zbog njih, i živi daleko od svih razgovora, spletaka i ogovaranja.

Kad bi neko svesno hteo i naročito smišljao kako da izazove i rasrdi ovu natmurenu, nepoverljivu i neverovatno konzervativnu bosansku sredinu, kako da otuđi i odbije od sebe sve živo u Konaku
- on to ne bi mogao bolje učiniti nego što je svuda i u svemu činio Kostake sam.

Prema posluzi i raznim nameštenicima u Konaku, Kostake je od samog početka i dosledno imao svoj naročit stav. Nikada ga niko nije čuo da viče ili psuje, ali je strog i neumoljiv u kažnjavanju. Ne unižavajući nikog, ume da se izdigne iznad svih. Oni za njega kao da i ne postoje izvan službenih i poslovnih odnosa. Izuzetak je donekle Ahmetaga kavedžibaša; prema njemu je Koštac pažljiv i uslužan i šalje mu često najbolja jela iz kuhinje, a mrki i teški kavedžibaša izuzetno je obazriv prema Kostaću. Inače, njih dvojica su od samog početka prečutno ali strogo razgraničili područje svoga rada i svojih interesa; i tako, u prijateljstvu a bez prisnosti, dobro žive i čuvajući svaki sebe, čuvaju jedan drugog. Biva ponekad da izmenjaju posete, da Kostake navrati u kaveodžak, a još češće da se Ahmetaga dovalja u mutvak, da bi primirisao jela još na vatri.

Prilikom takve jedne posete Ahmetagi, Kostake je zatekao u odžaku dve žene kršćanke; jedna je bila stara a druga stasita i mlada. Starica je, malo po strani, šaputala nešto sa Ahmetagom, a mlada je stajala nasred sobe, uzdignute glave i oborenih očiju, kao kip.

Kostake je već hteo da se vrati, ali se odjednom predomislio i ostao; čak je, na kavedžibašino čuđenje, pokušao da se umeša u razgovor. Video je da su žene donele neko sašiveno rublje, da je starijoj ime Ivka, a mlađoj Anđa. Mlađa je zvala stariju ujnom.

Kavedžibaša je poznavao ovu Ivku kao dobru švalju koja se pored toga bavi podvođenjem i na njemu zarađuje bolje i lakše nego na švu, i već je ranije imao sa njom posla, jer ona stalno drži kod sebe poneku zalutalu devojku, odbeglu ženu ili udovicu, i čim jednu negde smesti, nabavlja drugu. I svaka joj je tobože neki rod. Ahmetagi je i sada bilo jasno da je Ivka dovela ovu stasitu »rođaku« da bi je on video i progovorio možda o njoj tamo gde treba.

To je vređalo njegovu gordost čoveka iz Konaka i njegovo profesionalno samoljublje. Bio je ljut. Znači — mislio je u sebi — da svaka peza u Sarajevu zna za seraskerovu slabost prema devojačkom mesu i, što je još gore, svaka drsko misli da može što god hoće dovesti u Konak i ponuditi, i zarada joj ne gine. A zatim, on je znao unapred da ova razvijena i snažna devojka sa čistim, otvorenim licem, ali sa nečim drskim, izazivačkim u očima, nije imala izgleda da se svidi Omerpaši koji nikad nije voleo tu vrstu devojaka-atleta i muškobana, a otkako je stariji, još više naginje mekom i podatljivom tipu žene krhkih dečačkih oblika.

Ahmetaga je to odmah i rekao Ivki, i to, bez obzira na njen diskretan šapat, grubo i prilično glasno, ne pominjući, naravno, seraskera ni njegovo ime. Žene su otišle, starija sa mnogo slatkih reči i izvinjavanja, a mlađa uzdignute glave i oborenih očiju, mirna i hladna u svom tupom i mrgodnom ćutanju. I kavedžibaša bi i zaboravio tu posetu da ga na nju nije podsetio Kostać. Još istog dana, on je došao ponovo u kaveodžak i raspitivao, zaobilazno i nevešto, o ženama. Ahmetaga je gledao u njega svojim velikim, malo zakrvavljenim i kao čađavim očima pred kojima se ništa nije dalo sakriti, i pitao ga sa čuđenjem ***»šta*** će mu to?^ A onda je dodao dobroćudnije da ovde, ako mu je baš stalo do «toga« treba požuriti, jer ovakva roba ne stoji dugo na ćepenku i ne čeka mušteriju koja okleva.

Kostake je oklevao. Obilazio je češće Ahmetagu, kao bojažljiv dečak, očekujući od njega saveta i uputstva. Poručivao je kod Ivke košulje. I ona je dolazila zbog toga kod njega, ali uvek sama. A on je plaćao dobro i davao sve nove porudžbine. Počeo je i da odlazi Ivkinoj kući na Bistrik, da čini najpre male, pa sve krupnije poklone. Starica je primala Kostaća i njegove darove, ali devojka je očigledno izbegavala da se sretne s njim. Ivka je nagovarala svoju štićenicu da bude pažljivija prema ovom darežljivom strancu iz koga se može izvući još mnogo darova i novca, grdila je i govorila joj da je luda i besna što odbija ovako imućnog i finog vezirskog službenika. Ali sva njena nastojanja, pa ni posredovanje Ahmetagino, nisu pomagali ništa kod svojeglave devojke koja je ćutke sve odbijala.

Ona je uopšte govorila malo, a i te svoje retke reči izgovarala je otežalim jezikom, kao preko šećerleme, nemarno i nejasno, ne brinući o tome da li je ko čuje i razume, više kao za sebe, i ne gledajući u oči onom sa kim govori. (Mlado i snažno stvorenje, dovoljno samo sebi, koje ne ume i neće da objašnjava svoje odluke i postupke!) A kad bi je Ivka pritisla svojim grdnjama i navaljivanjima, procedila bi samo jogunasto i nejasno kroz zube: da ona zna što zna i da živa tome čoveku neće.

Prolazile su nedelje, a u toj stvari nije bilo promene. Ali zato se menjao Kostake, i to duboko i primetno. Oseća da mu se pod kožu uvukla misao o plavoj, ćutljivoj devojci. Najpre je to bio neki prijatan i golicav drhtaj, a zatim kao tanak plamičak, pa kao vatra koja ne da čoveku da miruje i stvara mu pred očima magličastu viziju koja se kreće zajedno sa njegovim pogledom. Devojka sa Bistrika.

Činilo mu se da je to žena sa kojom bi nešto moglo biti. On to vidi po njenoj krupnoj jakoj ruci, po čvrstom hodu moćnih nogu, po svakom pokretu, pa čak i po njenom ćutanju. Ne da mu se čini, nego je siguran u to. Već predoseća trenutak kad će sav planuti kako nikad nije mogao, vidi pokrete, svoje i njene, likuje od sreće. To je ta jedina žena sa kojom bi, najposle, mogao osetiti onaj žar o kojem je uvek uzalud maštao.

On se nije pitao otkud mu to, ni otkad je počelo. Isprva je sve bilo novo i jednostavno; izgledalo je razumljivo i prirodno da za željom ide i ostvarenje. Istina je da devojka neće da čuje ni za šta, izbegava i da ga vidi, ali na tome neće valjda ostati. Jer, ne može biti da se ozbiljno odupre ta sirota kršćanska devojka koju je njena »ujna« nudila po Konaku; u svakom slučaju, ne može otpor trajati dugo. U to ga uverava i Ahmetaga. I sam se teši da je tako. Ali, evo, vreme prolazi, a ona neće. Neverovatno je, ali neće! Nudile su se imućnom Koštacu druge i bolje žene, i nikad mu do njih nije bilo stalo, a ova niti se nudi niti prima ponude. Prosto neće! Neće njega.

-Neće!

To u njemu odjekuje sve češće, i toliko je sav pun toga nerazgovetnog i jednoličnog jauka da mu izbija iz usta i protiv njegove volje. Ponekad odjednom zastane nasred sobe i kaže sebi i mukloj tišini oko sebe:

- Neće!

Najpre je to govorio samo šapatom, ali taj njegov uzvik postajao je sve glasniji, pun bolnog iznenađenja i nekog slepog gneva, i sve češći. Bivalo je da se pri nekom poslu ili na ulici, u hodu, zaustavi sa tim uzvikom na ustima, a dešavalo se da ga noću iz najboljeg sna probudi neko ko mu nemilosrdnim glasom dovikuje:" -Neeeće!"

Kad se malo sabere i jednim trzajem bar za trenutak oslobodi te vatre u sebi i te magle pred očima, on vidi vrlo jasno. Nije njemu do te devojke kao takve. Ni imena joj se u ovom trenutku ne seća. U stvari, i ne treba mu ona, nego njen pristanak. (Tu vatra opet plane i vradžbina proradi i stvara mu pred očima neki svet o kome još maločas nije ni slutio da postoji.) Samo da savlada i obori to njeno "neću". Samo da je vidi kako leži do njegovih nogu, onako plava, stamena i tvrda, a povaljena i predana i sve bi bilo dobro. Samo toliko. Ali ona ne pristaje.

Njemu je jasno da se u ovoj neobičnoj igri, kad je jednom otpočeta, ne može zaustaviti, i spreman je da povećava ulog, da ide do kraja, da učini sve. Ali ništa, izgleda, ne pomaže! I to je ono što ga izvodi iz pameti i dovodi do neočekivanih i nerazumljivih pomisli i postupaka.

Niko nije znao tačno i potpuno šta se dešava u njemu, samo je bilo jasno da se nalazi u nekoj neočekivanoj i za njega samog neshvatljivoj pometenosti. Svi su primećivali da je čovek zbunjen, potišten i rasejan i da počinje da zanemaruje i sebe i svoje navike, pa čak i svoj posao. Gubeći se naglo, on je gubio sve više u očima svoje okoline. Izgledalo je da se odjednom spustio do svih onih u Konaku koje je dotle držao na odstojanju, ispod sebe. Sad je svak mogao da mu priđe. I mnogi su i prilazili, zlurado i grubo, iskorišćavali ovu pometnju, sveteći se tako za njegovo ranije oholo držanje. Podbadali su ga indiskretnim aluzijama, davali mu netražene savete, nudili usluge, dostavljali neka svoja tobože dobronamerna saznanja. I on, koji nikad nije hteo da razgovara sa "poslugom", ponajmanje o sebi i svojim ličnim stvarima, sad je primao njihove primedbe, čak i odgovarao ponekad na njih, a pri tom je osećao kako ga to unižava i spusta u njegovim

rođenim očima. Sad je izgledalo da je od svakog zavisan, a on sam sve manje potreban drugima, na putu da postane igračka svačijih ćudi i ludog slučaja. I u licu se vidno izmenio.

A za tih pet-šest nedelja desilo se ono što je predviđao iskusni Ahmetaga: za devojku se našao kupac i gospodar. To je bio Đorđije Grk.

U Fadilbega Sehovića, jednog od najbogatijih i najuticajnijih ljudi u Sarajevu, koji je pored velikog imanja u zemljištu i u kućama bio i zakupac državnih poreza, taj Đorđe Kalistrat, zvani Đorđije Grk, bio je blagajnik i poverljiv čovek u svima novčanim poslovima.

Mesto Fadilbegovog haznadara zauzimao je neki Salihaga, dostojanstven starac duge i sede brade, ali stvarni savetnik njegov bio je Đorđije Grk. Poreklom iz južne Albanije, stasit i lep čovek četrdesetih godina, učtiv i diskretan, razmažen, sladokusac i prijatelj kratkotrajnih i prolaznih veza sa ženama, koje je uvek pažljivo birao i dobro plaćao. On je pronašao i dobio snažnu lepoticu Anđu. Živela je kao i dotad kod svoje "ujne" na Bistriku, a odlazila njegovoj kući kad bi po nju poručio. Kostake je to znao (za to su se pobrinuli ljudi iz Konaka), ali je i dalje dolazio kod Ivke, koja je primala njegove poklone, održavajući ga jednako u nadi. I ona je zaista više volela njemu nego Đorđiju, ali je bila nemoćna pred devojčinim uporstvom. Anđa je odlazila od kuće kad god bi znala da će gospodin Kostać doći.

Tada se ponavljao uvek isti prizor. Na samim vratima Ivka je zaustavljala devojku, hvatajući je
grubo svojim mršavim prstima za mišicu i sikćući:
- Kuda ćeš, luda glavo? &ta bi ti bilo da malo posjediš sa čovjekom? Neće te pojesti. Za tvoje dobro ti govorim. Onakav gospodin!

A devojka se sa malo reći ali nestrpljivo i odlučno branila i otimala, govoreći da taj ćovek ima čudne, lude oči i da ga se ona boji.

Ivka se bunila, dokazujući da je Kostake u svemu pravi gospodin, čovek pitoma izgleda i finog držanja, čak i prema njoj ovako staroj.
- Jedno on misli tebi, a drugo meni — odgovarala je devojka svojim teškim polujasnim izgovorom, i svaki put uspavala da odgurne »ujnu« od vrata i na vreme pobegne.

A Kostaću nije ostajalo drugo nego da sedi sa Ivkom u vlažnoj prizemnoj sobi u kojoj su po minderluku bila rasturena parčad platna, tragovi šva na kome su dve žene do malopre radile. Ta vlaga, polumrak, i taj skučen i ubog vidik podsećali su ga na sirotinjsko detinjstvo u Bukureštu. A razgovor sa Ivkom bio je bez mnogo veze i smisla, kao neka naročita beda u ovoj velikoj bedi u koju je tako neočekivano upao i u koju sve dublje grezne. Tek toliko da se ne ćuti, Jer čim oboje umuknu, njemu se čini da se svet okreće naopako, da se već izokrenuo, da se sve na njemu pomerilo i promenilo svoje mesto. Tako se i on našao opet negde u detinjsivu iz kojeg se celog života teško i sporo bio izvlačio. Oseća svu težinu svoga poniženja i neko stidno smrtonosno sažaljenje prema

samom sebi, i žalost zbog gubitka svega onog što je on, kao Kostake Nenišanu, sve do nedavno bio, a što je sada svakim danom sve manje i manje.

Trgne se i učini napor da se pribere, i vidi da pred njim sedi Ivka, sa prstima kao kandžama, opuštenim obrazima i jadnim, lažljivim očima stare podvodačice. Razgovara sa njom ljubazno i ravnodušno, i upravo u tim trenucima stvara u sebi nejasne ali tvrđe i strašne odluke kako da iziđe iz ovog vrtloga, u koji ga je bacio susret sa tom devojkom na koju je slučajno nagazio i u koji ga sve dublje uvlači ovo što se dešava u njemu i oko njega.

Skoči naglo, kratko i zbunjeno se oprosti, i izleti kao gonjen.

Vraćajući se niz strmi i izlokani Bistrik, on korača neobično brzo; poslednjim naporom usiljava se da ne ide još brže, da ne potrči kao čovek koji beži i bežeći spasava život. Gde god bio i što god radio, a naročito ovako na ulici, on oseća ovaj grad kao klopku u koju je ludo ušao i na kojoj se svi izlazi zatvaraju u trenutku kad im se on približi. Tada mu postaje jasno da devojka i besmislena potreba za njom nisu ono glavno što ga nagoni da se muči i da čini sve ovo što čini, nego da je to Sarajevo celo, takvo kakvo je, sa svojim brdima, ljudima i prilikama koje u njemu vladaju. Nikad njemu u drugoj nekoj varoši ne bi ta žena sa kojom nije čestito reči progovorio mogla tako zakrčiti put. Ali ovde, ovde je sve kao ukleto, zatvoreno, tuđe, zloćudno i bezizlazno; i sve liči na grdan, neverovatan nesporazum od kojeg se guši i koji će ga ugušiti pre nego što se sve razbistri i razjasni i pre nego što mu se vrati njegov pravi život sa svojim stvarnim odnosima i razmerama.

Tražeći olakšanja, podigne oboren pogled sa kamenitog druma put svetlog neba na severozapadu, ali i tu mu vidik zatvara golo pljosnato brdo koje liči na zavaljeno, džinovsko žensko telo, sa obnaženim stegnima, trbuhom i dojkama.

A kad se vrati kući, prava muka kao da tek počinje. Sada mu njegov stan, koji je nekad sa pažnjom i ljubavlju nameštao i toliko voleo, izgleda pust, kao poharan. Padne noć, vreme sna i odmora, za onog koji može da spava. Ali on ili ne zaspi ili se budi svakog sata, a čim se probudi odmah stavlja preda se »slučaj« sa devojkom sa Bistrika, kao zamršeno klupko konca, i počinje po pedeseti put da ga pretura i raspetljava, a uistinu da ga sve više i sve beznadnije mrsi i zapliće.

Najpre hladno i pribrano postavlja sebi pitanje, svaki put isto? Ko je i šta je ta devojka sa Bistrika i kakve veze ima on sa njom?^ Zatim nastoji da na njega nađe tačan i stvaran odgovor, ali još dok se tako pita, u njemu počinju da se ukrštaju druga pitanja, neke nedoumice, gnevne misli i ružna sećanja praćena velikom odvratnošću prema ljudima i mržnjom na samog sebe. I sve to dobiva svoje oličenje u živim ličnostima, u stvarnim prizorima u kojima on mora da učestvuje glasnim govorom i živahnim pokretima. A kroz celu tu vrevu i mešavinu prolazi s vremena na vreme ta devojka, onakva kakvu je prvi put ugledao kod Ahmetage, u kaveodžaku. Visoka, snažna i gorda, pravilnih crta lica, blede kože i plave tvrde kose, sa belim jakim rukama i noktima bez sjaja i

nege, sa zelenkastim krupnim očima čiji se pogled ni pred kim ne obara, ni na čemu ne zaustavlja, ali sve vidi, i tvrd je i leden, nemio i nemilosrdan, kao da dolazi odnekud gde milost i milosrđe i ne postoje.

Takva, bez reči i osmeha, mirna i hladna, a zla i opasna, ona stane pred njega, i to tako blizu da mu jedno vreme zaklanja sve ostalo što se dešava pred njim, a zatim se, isto tako sporo i neprimetno, raspline i izgubi u toj gužvi. Ali je i dalje vidi pred sobom, samo nju, i sa njom se objašnjava i razgovara bez i najmanjeg njenog učešća, tako da izgleda da to i nije stvarna devojka nego bolest koju on odavno nosi u sebi, kao deo sebe, i koja se u ovakvim časovima odvaja i ustremljuje na njega kao zverka koja ga je u zao čas neočekivano presrela na putu.

I ponovo počinje sam sebi da priča svoj susret sa devojkom i da traži objašnjenje položaja u koji je došao.

Nisu retki slučajevi da se ljudi duboko mrze, da žele jedan drugom sve najgore i najstrašnije, i da provedu tako godine i dočekaju starost i smrt, viđajući se svakog dana, izmenjujući reči i pozdrave, a da nikad ne dođe do sudara ni objašnjenja. A dešava se opet i ovako kao ovo sada njemu, da slučajno sretneš stvorenje bez naročitog značenja i vrednosti, a spotakneš se na njega kao na kamen u mraku; i to je dovoljno da propadneš potpuno i zauvek.

Eto, izgleda mu: sve do neki dan bio je srećan i miran, i mogao bi opet biti, samo da mu se ovo čudo skloni ispred očiju, da se iseli iz njegovih zbunjenih misli, da ne postoji. Ali ne. Ta devojka je uvek tu. Taknuti je neće niti će se ona njega dotaći, ali i tako, bez i najmanjeg dodira, ona mu nagoveštava sigurnu propast, jer će ga ovaj susret sa njom razneti na komade i satrti u prašinu. Imena joj dobro ne zna, a ne prestaje da joj, ovako u kasnoj noći, daje pogrdne nazive i nadimke (sve neke ružne i skaredne reči) i ponavlja ih, čas nečujno čas na sav glas, sve dok se ne izmešaju, dok ne izmene potpuno svoje značenje, i pređu u tepanje i žudno dozivanje.

Uopšte, sve što se dešava u toku noći i nesanice menja, i po nekoliko puta, ime, izgled i značenje. Nailaze, na mahove, i drukčija raspoloženja. To su neka iznenadna i potpuna, gotovo neprirodna olakšanja, koja ne traju dugo. U takvim trenucima on može da sebe i svoj položaj, i to što ga rastrza i muči, posmatra tuđim očima, i tada vidi da sve to nije ništa novo, ni teško, ni neobično. Potrebno je samo da učini mali napor volje: da zastane za trenutak, da se pribere, da trepne očima, i svega bi nestalo. To teško žensko telo razišlo bi se kao oblačak na letnjem nebu. Ali, to on ne može. Upravo to! Pre bi, čini mu se, obigrao sve ove sure planine oko Saraieva nego što bi našao snage za taj spasonosni treptaj. I tako to gorostasno telo — telo krupnih životinja, koje su na izgled trome, ali sposobne za iznenadne I ubilački brze pokrete — stoji pred njim i zaklanja mu svet i pritište dah, i živom mu ne da da živi.

A i kad, izmučen nesanicom i tim beskrajnim obračunima, zaspi od umora i studeni, on ne nalazi mira ni odmora. U tom snu, koji je najposle naišao kao

izbavljenje ali koji malo liči na spavanje u srećnim danima, pre ovoga, nije njegov dnevni život ugašen ni odsutan, nego samo pomeren i iznakažen, a to znači da je dvostruko mučan i težak. Ne zna pravo ni da li je to život, ili ružan san, ili nagla i neprirodna smrt. U tom životu koji sniva, pred njim se stalno pruža beskrajan niz izukrštanih poslova i dužnosti, teških obaveza i kratkih rokova, niko mu ne pomaže, mnogi ga ometaju, a sve se od njega traži i sve su odgovornosti samo na njemu.

Tako mučen, on leži kao da lebdi negde u tami. U prostoru je, ali bez svoga mesta ni položaja. Glave nema, ili ne zna gde mu je, ali neko još misli negde u njemu, jer se nešto kao misao vuče i kovitla oko njega, iako je ta misao mutnija i niža od magle koja se drži zemlje. A još do neki dan, do juče gotovo, on je znao mnoge stvari, mogao da ih sagleda, da ima mišljenje o njima, da želi da ih izmeni, usavrši ili ukloni. A sad ništa. I svoje rođeno ime je zagubio negde, a već sve ostalo oko njega potpuno je izgubilo naziv i suštinu, oblik i značenje. Ništa više neće i ništa ne želi do neku sitnicu, svaki put drugu, a ta sitnica ima osobinu da je nedostižna, i da od nje zavisi ceo život. Napor da se ona ipak postigne samo zadaje bol. Sve je u tome, jer sve je drugo prestalo do postoji.

Tako Kostake sniva, a stvarna i velika muka tih snova i jeste u tome što ni oni ni mučenje koje donose i nisu iz sveta običnih dnevnih misli i osećanja, težnji i postupaka, gde sve ima svoje ime, pa prema tome i neko svoje mesto, smisao i opravdanje, jer se već tim imenom naslanja na ono Što se ljudima dešavalo, dešava ili se može desiti. A zar su ovo snovi dostojni čoveka?

Sanja, na primer, da se muci oko nekog prozora koji se ne da potpuno zatvoriti. Ma koliko pritiskivao i udešavao, ostaje uvek mali otvor od bar dva-tri milimetra svega, ali glavno je da nije potpuno zatvoren, a trebalo bi da jeste, jer od toga zavisi mnogo, možda i sve. I kroz taj nevidljivi otvor struji tanak ali oštar mlaz hladnog vazduha, koji seče kao nož. Pati jedno vreme i od studeni i od mučne misli da stvar nije kako treba i da je on taj koji ne ume da je popravi i uredi, jer je nevešt i nesposoban. Zatim opet navaljuje na prozor, čas svom snagom, čas pažljivo i polako, kao da bi hteo da ga nadmudri i prevari, ali ništa ne pomaže. Krv mu udara u glavu i dah staje, počinje da se guši, ali neposlušni prozor, koji je zastrt studenom tamom, ostaje nesavladljiv.

Drugi put sanja kako obilazi kuhinju, hodnike i sve sporedne prostorije po Konaku, onako kao što to svakog dana obično radi. Sve je u redu i na svom mestu. Sve su peći naložene, ručak se kuva, sva je posluga tu i radi svoj posao, samo jedno je neobično i izuzetno: niko ne čiti i ne iznosi pepeo, i to već nekoliko dana. Zbog toga ima svuda po kući pepela koji posluga, kao da je šlepa, raznosi na obući, a promaja ga prenosi iz jedne prostorije u drugu. Kostake je zgranut tom nepažnjom i tim neredom. Momci, koji se inače trude da pročitaju na njegovom licu i najmanje neraspoloženje, i prate svaki njegov mig, gluvi su za sve opomene i psovke; sve drugo slušaju i izvršavaju, samo ne to; i to još drskim 1 podsmešljivim izrazima lica pokazuju svom svemoćnom starešini da postoji nešto u vezi sa pepelom što on ne zna. Svi znaju, samo on ne. Stoga i

traži od njih tako smešnu i nemogućnu stvar. Obuzima ga bes, sam počinje da čisti i mete, ali pepeo raste, miče se i beži, kao živ. Počinje da ga hvata strah. To je čitava Sahara pepela koju, kao za pakost, niko ne primećuje, a pred kojom on stoji sam i očajan iznemoglih nogu i klonulih ruku. A sve bi to trebalo očistiti, i to što pre, jer od toga zavisi mnogo, sve.

Treći put sanja sam bog zna šta, nešto sasvim ludo i neodređeno, ali je osnova svih tih njegovih snova uvek ista: bezizgledna borba sa nepoznatim i svemoćnim zakonima materije i očajanje zbog nesposobnosti i nemogućnosti da se oni savladaju i pokore.

A kad se probudi, to buđenje dolazi kao spas. Prođe dosta vremena dok se nekako isplete iz takvog nekog sna i koliko-toliko pribere i smiri. Tada sedi dugo na postelji i rasanjen, zapaljene iznutrice, sabira i sastavlja brodolomne komade svoga minulog dana i, kao i malopre u snu, teško nalazi sebe. Ne može da veruje da je to zaista on odlazio u onaj strmi sirotinjski deo varoši sa razrovanom kaldrmom, nagnutim i oronulim kućicama, da je prolazio pored mucave divlje dečurlije u igri, između dva reda prozora sa Ijubopitljivim, drskim licima koja prate svaki njegov pokret kao da će sutra morati o tome negde svedočiti. Ne može da shvati da je zatim čučao kao kukumavka u onoj prokletoj sobi, u društvu podle i odvratne starice. I cepteći vas, zaklinje se da će se koliko sutra obračunati sam sa sobom i sa tom džinovskom devojkom što se isprečila pred njim kao planina koju, po cenu života, valja ili preći ili zaobići.

Sutra, taj dan dođe i prođe kao svaki drugi. A već prekosutra, on odlazi sa darovima na Bistrik, opet nalazi Ivku samu, opet ona laže da je devojka »sad baš negde izišla«, i opet on pije njenu kafu, kao otrov, i smeška se, a iznutra ga razdiru sram 1 poniženje i kao vatra peče strašna potreba za velikim, prekim odlukama.

Izgledalo je kao da će sve to tako trajati i dalje, i da će ovaj mršavi, otmeni i učtivi stranac doveka ostati u ulozi nesrećnog zaljubljenika u kojoj se tako neočekivano i tako pozno našao. Ali nije trajalo.

čovek koji se na ovaj način i u ovim godinama ovako poremetio i izgubio izložen je svima uticajima i može u svakom trenutku da krene u neočekivanom pravcu i da učini ono što niko od njega, ni on sam, nije mogao očekivati.

U Konaku se stalno plete, mrsi, kida i ponovo plete nevidljiva mreža spletaka, klevetanja, došaptavanja i, naročito, ogovaranja. Jer i onaj najmanji, koga se niko ne boji i koji nikom ništa ne može, može da ogovara. Po pravilu tako i biva: što je ko niži po svom stvarnom položaju, po svojim sposobnostima i obrazovanju, prihodima i ugledu, to je revnosniji i žučniji u ogovaranju. Tu, kao što je davno rečeno, stolica stolici dobra ne misli, a kamoli čovek čoveku. Zaista, teško bi bilo naći na užem prostoru i medu manjim brojem ljudi toliko ogovaranja, i u tako ružnim i neočekivanim oblicima, koliko ga ima u Konaku. Tu se ogovara ne uzgred i šaljivo, nego mračno, strastveno, Ijudožderski;

pedantno, sračunato, sa predumišljajem, iz mržnje i koristoljublja, ali isto tako i slučajno, lakomisleno i neuračunljivo, bez cilja i smisla, iz navike ili obesti ili urođene zloće. Čim se dvojica sastanu, oni počinju da ogovaraju odsutnog trećeg, zloreko i gnusno. A to je isto kao da čoveka vezana, gola i nemoćna, bez odbrane i mogućnosti da se zaštiti, iznose pred krvnike. A onda, svi zajedno udare na njega. Bez obzira da li ga poznaju ili da li su do maločas delili s njim zalogaj, ili su u večitom neprijateljstvu, stanu da ga bodu, seckaju, čereče, sve dok ne zaborave i povod i cilj svojih ogovaranja i žrtvu samu. Jer za njih je glavno to uživanje koje nalaze u ismevanju 1 blaćenju odsutnog čoveka. A kad docnije sretnu negde žrtvu svoga ogovaranja, oni i ne gledaju u njemu onog kog su pre jednog sata možda, u drugoj sobi, iskasapili i sahranili; pozdravljaju ga, smeškaju se, i sa njim zajedno počinju da ogovaraju nekog drugog od odsutnih.

Na taj način se u Konaku stvara gust i nerazmrsiv splet ogovaranja koja se međusobno drže u ravnoteži i na kraju potiru, tako da niko više pravo i ne zna, i ne pita se, šta je istina, a šta laž i kleveta. Ljudi se naviknu da dišu otrovan vazduh, da ogovarani od svih svakog ogovaraju. I žive u tom svetu, imuni, zadovoljni i dugovečni. Samo izuzetno i samo za onog ko u tom ogovaranju ne učestvuje, može ponekad neka ogovaračka reč da bude preteška i kobna i da čoveka, u zao čas, pogodi na zlo mesto.

Slučajno i neprimećen, Kostake je jutros u dvorištu čuo razgovor nekih dokonjaka koji su podrugljivo i bezočno govorili o tome kako se u Koštacu neočekivano, kad mu vreme nije, probudilo muško, i kako sada luduje za nekom krščankom sa Bistrika, ali je, eto, udario na devojku koja neće da čuje za njega ni za njegove pare. Postala je milosnica lepog Đorđija Grka.

- Pa dabogme, ne treba njoj drugarica. Našla žena muško! — kaže neko kikoćući se.

Dalje reči izgubile su se u opštem gromkom smehu.

Može čoveku biti zaista svejedno šta o njemu misle i govore ljudi, pogotovu ovakvi ljudi. Pa ipak, ako mu se desi da, skriven i neviđen, ovako slučajno, neposredno iz poganih, nemilosrdno ravnodušnih usta čuje takvu laž-istinu o sebi, to može da bude težak, u nekim prilikama i presudan udarac.

Kostake ionako prošle noći nije spavao od čudnih misli i vatrenog nemira kakav nikad ranije nije poznavao. Sad je bio dotučen. Činilo mu se da je ceo svet njegova rana i sramota. Jedino pristanak te tupe i zle devojke mogao bi ga, posle svega, spasti i u tuđim i u njegovim rođenim očima. Ludo i neverovatno, ali je tako.

Posvršavao je sve što je trebalo za ručak, izdao naređenja i za večeru, a onda se povukao u svoj stan, ne okusivši ništa. Tu se okupao, a zatim je obukao crno svečano odelo činovničkog kroja, sa širokim pantalonama i dugačkim kaputom zvanim «setra«. Retko se tako oblačio i u stvari nije ni imao pravo da nosi takvo odelo, ali svi su znali za njegovu slabost prema lepom i otmenom odevanju i gledali mu kroz prste. Obuo je praznične, duboke, carigradske cipele.

A kad je bio gotov, izvadio je iz sanduka sa dve brave kožnu kutiju i u njoj veliki amerikanski pištolj koji je šest puta palio i bio novina u puškarstvu. Za vreme rusko-austrijske okupacije, on ga je kupio u Bukureštu od austrijskog narednika, ispod ruke, sam ne znajući zašto, i držao ga kao neku vradžbinu i zalog protiv nesreće kojoj ne zna imena, ne nazire lika. koja nikad ne udara, ali uvek preti, kao neku krajnju, ni on sam ne zna kakvu, garantuju protiv života u kome ništa nije sigurno. Sad mu se činilo da je došlo vreme da se i ta skupo plaćena, čudna metalna stvar pozove u pomoć, digne sa svog tamnog ležaja među rubljem i iznese na svetlost dana.

Sam ne zna kako je i kada došao na tu misao. Nije imao određene namere. Nije mislio da preti upornoj devojci, još manje da puca na nju. Ne. Ali se osećao tako nesrećnim i nemoćnim da mu je ta sprava, hladna i crna sa modrikastim prelivima čelika, izgledala kao opipljiv izraz njegovog položaja i, u isto vreme, kao neophodan drug i neka mala pomoć, nešto kao amajlija nepoznate snage i vrednosti, kao jedini verodostojan dokaz za stvorenje koje se pred njim isprečilo, neosetljivo za sve ostalo.

Bilo je jedno od onih glavoboljnih popodneva kad je zemlja još gola, a sunce jako. Kostake se uputio na Bistrik. U crnom odelu, sa svilenom maramom oko vrata, još bleđi nego obično, izgledao je pogrebno svečan.

Sa vrata je osetio miris tamjana, jer je cela kuća, kao uvek uoči nedelje, bila oprana, zastrta i okađena. Ivku je zatekao i ovog puta samu. Sa njom je do maločas bila i Anđa, ali čim ga je iza zavese ugledala kako ide preko avlije, skolnila se u drugu sobu.

Tu se jedno vreme pritajila, a onda je nečujno otvorila prizemni prozor sa kojeg je bilo lako skočiti u avliju. Skočila je, ali je pri tom oborila saksiju sa cvećem. Kostake, koji je čutke pio kafu sa Ivkom, digao se kao od udarca, protrčao uzak i posve mračan hodnik i našao se u avliji. Tu je samo čuo kako je lupnula kapija. Istrčao je na ulicu i video Anđu kako brzim koracima odmiče niz Bistrik, držeći se kućnih i avlijskih zidova, i obazirući se s vremena na vreme. Pohitao je za njom. I ona je pošla još brže. Nekoliko puta je viknuo devojku po imenu, pojačavajući svaki put glas, ali se ona nije obazirala, samo su prolaznici stali da obraćaju pažnju na čoveka koji žuri za nekim i viče. To ga zabole, oseti stid i ljutnju, i više od toga nego od brza hoda krv stade da mu udara u glavu. Prestao je da je doziva i počeo još više da brza. Ali čim bi se razmak između njih smanjio, ona je još više pružala korak i tako mu opet izmicala.

Nije znao kad je ni kako je prešao u trk, jer kad je to primetio, oboje su već odavno trčali. Svi ih gledaju. Sve je izbilo na videlo. Sad povratka nema. Može se samo trčati još brže.

Ljudi su zastajali u prolazu, skakali sa ćepenaka, neki su i vikali nešto, ali on nije više ništa razabirao, a prolaznici su mu se činili kao senke koje brzo jure i promiču pored njega.

Ispred Velike kasarne poskakaše vojnici, neki su i trčali za njima, ali samo malo, tek koliko da bolje vide. Tu on prvi put pomisli da bi neko od tih prolaznika mogao da uzme ženu u odbranu i da ga zaustavi. I tek tada se seti da je to što oseća kao teret na levoj strani grudi, u stvari, amerikanski pištolj. Onako u trku, izvadi ga iz levog unutarnjeg džepa.

Niko, međutim, nije ni pokušavao da pomogne ženi koju goni rasrđen muškarac, niti je ona pomišljala da traži zaštitu kod nepoznatih.

Zakrenula je u Mjedenicu i pojačala brzinu. Izgubila je već odavno obe papuče i ostala u čarapama, zato je bat njenih nogu bio nečujan, dok je od udaraca njegovih cipela tupo odjekivao kamenit i suv drum. Njoj su smetale i dimije, široke i bogate naborima, od krutog atlasa mrke boje; da bi oslobodila noge, ona je desnom rukom zadigla i pridržavala prednje pole dimija. Ispod malog tamnocrvenog fesa odrešile su se njene dve svetle, teške pletenice i pale joj niz leđa.

Trčali su kako se trči za život, i za više od života. Njeno veliko i teško, ali mlado i jako telo nosilo je samo sebe ćelom snagom za koju je bilo sposobno u divljem naporu samoodbrane. A on je, visok, povijen i mršav, jurio kao da snagu dobiva odnekud spolja, izvan svoga ubogog tela, i bacao se u prostor ispred sebe kao da prvi put u životu zaista trči; kao da se i sam pomalo tome čudi, ali mu druge biti ne može. On, koji nikad, ni kao dečak s decom ni kao mladić u punoj snazi, nije voleo ni grubu igru, ni jurnjavu, ni nagle pokrete uopšte, trči sada, mora da trči, i to ovako u gospodskom odelu, pred stotinama zluradih očiju, sa pištoljem u ruci, kao razbojnik. Osuđen na tu trku ovom neočekivanom nesrećom i svima prošlim i zaboravljenim nesrećama, on je znao jasno i dobro da je to trka koja se ne gubi, i kad se već krenuo i upustio u to, pod otvorenim nebom, na očigled sveta, da je mora dobiti.

Trčim — mislio je jednako — u po bela dana, kroz sred grada, izbezumljen, za raspasanom ženom ispred sebe. To bi i u snu bilo neverovatno! Pa šta? Pa šta ako trčim? Na hiljadu raznih načina ljudi žive svoj život, ali svaki jednom u životu trči svoju trku, pa bilo to skrovito i tajno, bez svedoka i skandala u svojoj sobi možda, možda samo u mislima, u snovima, bilo javno, svečano, uz svirku i klicanje i os- mehe gledalaca, bilo ovako — ludo, sramotno, prestupnički. To zavisi od mnogo koječega, svakako više od čovekovog porekla, vaspitanja, nametnutog mu načina života, i raznih okolnosti, a manje od njega samog i njegovih želja i namera. Kako se kome zalomi, Ali kako bilo da bilo, trčati valja svakome.

Da, trčati, ali žena, evo, opet zakreče, sada udesno. Jasno je da ona to hvata najkraći put za Fadilbegov konak, pored kojeg je Đorđijeva kuća, gde jedino može računati na zaštitu. Ah! podiže pištolj i jednako trčeći — opali. Kao grom. Možda bi je ovo moglo prepasti i zaustaviti. (Toga se žene obično plaše.) Ali ne, neće ta stati. Ni pristati. — Još jednom opali. Odjeknu uska ulica. Zapahnu ga miris baruta i odmah iščeznu. Pred njima je trčao krupan pas zeljov, mršav i

olinjao, kao pravo bosansko ničije pseto koje svaki pokret i svaki šum oko sebe prima kao njemu namenjen udarac. Negde su kakotale uzbuđene kokoši. Čuli su se glasovi i dozivanja ljudi i žena. Jedni su otvarali avlijska vrata da vide šta je, a drugi su ih, uplašeni, bučno zatvarali za sobom. U tišini koja je trenutno zavladala, čuo se jasan i veseo dečiji glas iz neke avlije:
- Evo svatova!
Svatovi, da! Sad se i on seća.
To je bilo jedne nedelje posle podne. U nekoj bašti, u predgrađu, bilo je živo i veselo, svirala je muzika, igralo se. Njegova majka, udovica, sedela je na travi i držala njega na krilu. Moglo mu je biti pet godina. 2ene su je nagovarale da se i ona uhvati u kolo i da igra, a ona ga je strasno pritiskivala uza se i nekako svečano, pomalo osvetnički odgovarala:
- Ovo je sva moja igra. Kad mi odraste i kad ga oženim, u njegovim svatovima ću poigrati.

I cupkala ga je živo na krilu, kao da već sada sa njim igra. A on je obarao glavu i ljutio se i stideo, jer nije voleo da majka govori takve stvari, ni o sebi ni o njemu. Ali reči nije zaboravio.

Opalio je još jednom, nišaneći bolje. Žena, kako se njemu činilo, trgnu levim ramenom i odmahnu rukom. Izgledalo je da će zastati. On oseti radost od pogotka, ali samo za trenutak, jer žena produži da trči nesmanjenom brzinom.

Tako su prolazili sokacima Kostaćevi svatovi, uz viku, pucanje i šenlučenje. Slušali su ih i gledali sa užasom ljudi, žene i deca. I tako bi, valjda, prošli celu varoš, s kraja na kraj, da se nije u kosoj perspektivi ukazao beo, dugačak zid oko Fadilbegovog konaka, sa velikom kapijom u sredini. Tu oboje pojačaše brzinu.

Bilo je očigledno da će devojka tu skrenuti. I sve je zavisilo od toga da li je glavna kapija koja vodi u veliku avliju otvorena ili nije. Ako jeste, ona će utrčati pre njega, i spasena je; ako nije, onda može da trči samo još do Đorđijeve kuće koja je iza ugla; u tom slučaju, stići će je sigurno.

Kao šlepa udarila je na velika vrata i stala da trese drvenom ručicom koja diže prečagu. Ništa nije pomagalo. Vrata su bila iznutra zatvorena mandalom. Žena se tada okrenu brzo nekim mačjim pokretom, da bi dočekala ubicu licem. Za dalje bežanje bilo je dockan. Raširenih ruku, kao da sad ona njemu brani ulaz, oduprta leđima o visoka vrata, nije morala da čeka. On je već bio tu, sasvim uz nju. Potražila mu je pogled, ali on nije nikud gledao, ništa video. Lice zbrisano. Pokušala je reč jednu da mu izmami. Uzalud. Ništa ljudsko više nije moglo doći od njega.

Ispružene ruke i zabačene glave, on opali još dva puta, sasvim izbliza, gađajući pravo u grudi. Činilo mu se da je sa ta dva metka prikovao to telo uz vrata, ali je samo izgledalo tako. Već idućeg trenutka žena poče da pada. Spuštala se polagano, ne odvajajući dlanove od kapije, kao da je miluje. Prvo se savi u kolenima, pa u struku, a zatim joj klonu glava. Tako pade tiho, nekako

pažljivo i postepeno, i sva utonu u onaj mrki veliki krug u koji se složiše njene teške atlasne dimije od osam pola.

Kostake je ustuknuo za jedan korak. Pištolj je prineo grudima kao da hoće da ga vrati u onaj levi unutarnji džep od kaputa, odakle ga je izvadio. Ali umesto toga, pritisne cev među rebra, i opali još jednom.

Prolaznici su se razbežali što dalje od tog mesta. A kad su prišli momci koji su istrčali iz Fadilbegova konaka, i Kostać je već ležao nepomičan, savijen, na samoj ivici onog kruga što su ga stvarale ženine dimije, ali ne dotičući ih nigde i ničim.

POSLE

Posle, sve je drukčije.

I ono što ostaje da se preduzme i uradi kad protutnje ovako neobični, strašni i nerazumljivi događaji, začudo je prosto i obično, ili bar izgleda tako. Komisija sastavljena od lekara, gradskog službenika i jednog oficira iz Konaka, i njen zapisnik koji ne kazuje ništa što nije i svaki prolaznik mogao da vidi. Dva vedra vođe da bi se saprala sa kaldrme pomešana krv muškarca ubice i samoubice, i ubijene žene koja ga nije htela. Zatim sahrana po mraku, u dva razna groblja, bez pratnje, u neposvećenoj zemlji, na ivici grobljanskog prostora, gde se sahranjuju javni grešnici i samoubice. I svega je nestalo, kao da je sa dva beskrvna leša, u dva groba bez imena, sve zauvek pokopano.

Ali odmah zatim, već sutradan, sve je uskrslo i oživelo i, u novom obliku, izmenjeno, uveličano, ulepšano ili iznakaženo do bezobličja i besmisla, stalo da raste, da se kreće među ljudima, najpre u Konaku i u gradu, pa zatim po celoj Bosni i Hercegovini. Od Kostaćeve jadne drame sa nepoznatom devojkom svak je sad krojio sebi priču po svojoj meri i prema svojim potrebama i čudima,

(Tako mi, u sećanju, iskorišćujemo zlosrećne pokojnike bez odbrane i snage, za koje smo možda samo po imenu čuli, naslanjamo se i na one kojih više nema, da bismo se lakše kretali kroz svet živih.)

Počelo je još isto posle podne u Konaku. Vest je doneo jedan od Ahmetaginih momaka, prema čuvenju. Natrčao je pravo na kavedžibašu lično, ali nisu mogli nikako da se razumeju ni objasne. Teško hvatajući vazduh, momak je mucao i petljao; »Kažu, kažu Kostake efendi ubio ... ubijen ... ubijeni«, a Ahmetaga, koji je zazirao od nepovoljnih vesti i mrzeo užurbane i zadihane ljude, nije mu dao da kaže ni ono što zna, nego ga je obasipao grdnjama.

- Ubijen si ti u glavu!
- Ama, ubijen, kad ti kažem, ubijen ...
- Magarče!

I nikako nije moglo da se razabere ko je ubio, ni koga, ni zbog čega. Ali tada je došao oficir iz zgrade preko puta u kojoj su kancelarije Štaba. Bez uzbuđenja,

stvarno i suvo, on je ispričao kavedžibaši šta se desilo sa njegovim prijateljem Koštacem. Debeli čovek se nije maknuo s mesta, reči jedne nije izgovorio, samo je nekoliko puta lako obliznuo gornju usnu, kao da proba neko nepoznato, sumnjivo jelo i isptituje mu ukus. Pogled mu je ostao čudno zabrinut i ukočen.

U samoj zaradi Štaba, Kostaćeva sudbina već je postala »predmet«, koji je imao svoj broj i svoju oznaku »poverljivo«. Istragu je vodio lično šef seraskerove službe bezbednosti major Sabit, a na osnovu raporta dežurnog oficira.

Od haljadu ljudi koji se posvete nekom određenom zvanju, samo je desetak njih, a možda ni toliko, koji imaju istinsku sklonost i stvarne sposobnosti za tu vrstu posla. Jedan od tih je svakako bio major Sabit.

Onizak, snažan čovek, uredan i čist, u crnoj konjičkoj uniformi savršenog kroja. Lice uvek osmaglo, kao da je juče negde preplanulo od jakog planinskog sunca, kosa i kratki brkovi bakrene crvene boje, ispod tih brkova retko su se javljali beli pravilni zubi, ali jako bi se prevario ko bi pomislio da je to osmejak. (Zbog tog uvek kao zažarenog majorovog lica i zbog živog sjaja u očima, neupućeni su govorili da on voli da pije; u stvari, on nije pio ništa do vode i voćnih sokova, pa i to umereno.) Pokreti retki i spori, a njegove jake bele ruke najviše su počivale nepomično, uvek sa težištem u sebi. Učtiv i pažljiv čovek, ali nekom hladnom učtivošću i nekom tihom bezličnom pažnjom, jednakom prema svakom, živeo je i poslovao bez određenog ličnog odnosa prema pojedincima, miran na reči, ali odlučan i strog u suštini.

U njegovom kućanstvu vidi se red i oseća blagostanje. U haremu dve žene. Jedna starija, iz dobre i imućne carigradske porodice, ali nerotkinja; druga, mlada, lepotica na glasu, sa kojom ima već treće zdravo dete. Čovek Omerpašinog poverenja, sam bez potreba, a neophodan svima i uvek siguran u sebe, on je po svojoj dužnosti, a i po sklonosti, imao oko za ono što drugi ne vide ili namerno neće da vide. Na ljude oko sebe i na njihove živote gledao je mirno i ravnodušno, sve dok se u njima ne pojavi i u njihovim postupcima ne objavi neka protivrečnost, nesklad ili pukotina, odstupanje od zakona i propisa i postojećeg reda stvari. U tom trenutku postajao je taj pojedinac za Sabita zanimljiv, na tom mestu automatski se otvaralo područje njegovog delanja. Sa nagonom rođenog čuvara reda usredsredio bi svu svoju pažnju na to naprslo mesto, produbljivao ga i ispitivao do dna, revnosno, ali bez strasti i ličnog računa, bez izlišne surovosti, sa onoliko lukavstva i nasilja koliko je neophodno. U tom poslu, on je bio i savestan i hrabar, i neumoljivo strog i dosledan. Svaki svoj posao, i onaj najsitniji kao i najteži i najkrvaviji, radio je sa istim spokojstvom, kao da je krajnji i uzvišeni cilj svega što on radi daleko, daleko izvan ovog života, a sve ono što on u ovom trenu čini, i mora da čini, samo beznačajna sitnica, jedna od stotinu sitnica koje tome cilju služe.

Major je mirno saslušao oficira o nesreći koja se malopre desila u gradu. Bez oklevanja i premišljanja, poslao ga je odmah civilnom guverneru Hajrudinpaši, sa oštrim traženjem da građanska vlast prepusti vojsci dalju

istragu, jer je u pitanju seraskerov lični službenik.

Ne čekajući Hajrudinpašin odgovor, siguran u seraskerovu podršku, major je naredio da se obiju vrata na Kostaćevom stanu i da se izvrši pretres kome je lično prisustvovao.

Na licima podoficira koji su pretres vršili mogli su se čitati svi stepeni iznenađenja i čuđenja pred svim onim što su nalazili u ostavama i sanducima. I da tu nije bio sam major Sabit, oni bi svakako i glasno izražavali šalama, smehom ili psovkama svoja mišljenja o luksuznim haljinama i svakojakim toaletnim spravama i sitnicama za koje nisu ni slutili da postoje. Ovako su morali da se uzdržavaju i da oborene glave, ćutke slažu i popisuju nakit, odelo, slike i knjige.

Čim je popis završen, major je naredio da se vrata na sobi zapečate. Sam je poneo nekoliko listova hartije koji su pored mastionice i posipača stajali na toaletnom stolu. Vrativši se u svoju kancelariju, pregledao je te većim delom neispisane hartije. Samo na dva lista bili su počeci nekih pisama na rumunskom jeziku. Kad su prevedena, videlo se da je prvo bilo za nekog prijatelja u Bukureštu, ali je nedovršeno zgužvano. Drugo je bilo očigledno namenjeno Saidahanumi.

»Kolenopriklono Vas molim, dubokopoštovana gospodarice moja, da mi ne uzmete odveć za zlo.. .«

Tu je pisanje prekinuto i tekst precrtan sa dva jaka poteza perom.

Major je sve te hartije poravnao, izgladio i stavio u svoju crnu kožnu mapu, sa bravom i ključićem od srebra.

Dok je vršio taj posao, vratio se i onaj oficir sa Hajrudinpašinim odgovorom. Odgovor je potpisao pašin ađutant, takođe major po činu, ali se po nabusitom tonu videlo da ga je diktirao Hajrudin. Paša smatra da istragu treba da vodi njegov činovnik, jer se zločin desio u gradu, na javnom mestu, i jer zakon tako propisuje, ali nema ništa protiv učešća i jednog oficira u tom poslu. Bilo je jasno da se iznenada pružila prilika za još jedan sukob između vojne i civilne vlasti, i da će to za obe zavađene strane biti, vrlo verovatno, zanimljivije i važnije od događaja samog. A videlo se takođe da će paša, i pored jetkog tona odgovora, i ovog puta popustiti pred vojnom vlasti i ostaviti njoj da stvarno vodi istragu.

Još za videla, serasker je pozvao majora Sabita na referisanje. Sporazumeli su se brzo, jer je bilo očigledno da neočekivano Kostaćevo zlodelo nema veze sa vojskom ni sa politikom. Treba svakako otvoriti istragu, ali rezultat istrage je unapred siguran: »U nastupu umne poremećenosti... itd.« I drugo, što je važnije, treba odmah preduzeti nešto protiv pričanja i ogovaranja koja će svakako poteći ovim gradom u kome se i neznatnij im povodom grdi i kleveće Konak i sve što dolazi iz njega.

Time je za seraskera i njegovog šefa policije čudni i neprijatni događaj sa Kostaćem bio uglavnom okončan. Major je pozvao za sutradan ujutro Junusefendiju, zvanog Demirbaš, i Idris-efendiju Ruščukliju, svog pomoćnika i

najbližeg saradnika. Prvi će voditi sudsku istragu, a drugi izvršiti potrebna hapšenja i proveravati raspoloženje građanstva u vezi sa ubistvom.

Tako su iz senke i pozadine izvučena još dva lica seraskerove mnogobroine pratnje. Sabitov pomoćnik Idris-efendija Ruščuklija i sudija Junus-efendija. I o jednom i o drugom treba kazati nešto, počinjući sa poslednjim.

Glavni vojni sudija u Omerpašinoj vojsci bio je Zejnil-efendija, darovit i pronicjiv pravnik, koji bi svakako mogao da zauzme i neki važniji i viši položaj da nije bio lišen ambicija, veseljak i bekrija-čovek. Bio je pre vremena posedeo, a razgovoran i pokretljiv, sa živim i pametnim očima ispod sedih obrva, poznat zbog svoje smele pravičnosti i nepodmitljivosti. Pratio je Omerpašu i na njegovim ranijim pohodima. U Štabu su ga voleli i poštovali i zbog toga je izgledalo da je neophodan. U stvari, nije imao mnogo posla. Slučajevi krađe, tuča i sukoba u jedinicama rešavani su po disciplinskom postupku. Samo najkrupnije stvari dolazile su pred Zejnil-efendiju, a i te je on svojom oštroumnošću i svojom pomirljivom naravi uprošćavao, svodio na najmanju moguću meru i oduzimao im od oštrice koliko god je mogao. Bio je sušta protivnost onih sudija koji vole da naduvaju i zapletu neki »slučaj«, da bi posle, kad stvar reše, izgledali naročito vešti i pametni.

Polazeći u Bosnu, Omerpaša je znao da će tamo morati biti prekih suđenja i brzih i strogih osuda i zaplena imetka, sa postupcima i obrazloženjima za koje Zejnil-efendija nije najpodesniji sudija. Stoga je — po dogovoru sa Sabitom i sa Zejnilovim pristankom — poveo, kao mlađeg kadiju, Junus-efendiju, zvanog Demirbaš.

Čovek je visok, nekako pogrešno sklopljen i sav raskliman, bela pravilna lica, crnih, tužno opuštenih brkova; pokreti su mu ceremoniozni, a pogled krupnih hladnih očiju ukočen. Ne razume i ne prihvata šalu. Ne smeje se nikad i sa čuđenjem vas gleda kad se osmehnete, kao nekog koji ne zna šta radi ni kakvim se sve opasnostima izlaže. A kad, iz učtivosti, pokuša i sam da se osmehne, lice mu dođe kao u čoveka koji se sprema da kihne, i želeo bi to, ali ne može. Ćuti mnogo i uporno, a kad se javi, onda govori glasno i svečano, kao da čita obrazloženje presude ili citira zakonske odredbe.

Za njega su govorili da je "dubok pravnik", a on je i ostavljao utisak čoveka koji ume često da zaroni duboko u tu nauku, sve tamo negde do njenog dna, gde se kriju koreni ljudskih odnosa. Ono što bi sagledao dok se zadržavao u tim dubinama mora da je bilo strašno. Izgleda kao da mu se od toga lice zgrčilo u grimasu hladnog užasa, koju nije mogao docnije, kad se vratio na površinu, medu ljude, nikad potpuno da razagna i zbriše. Ono što je tamo video i saznao, ubilo je u njemu veru u sve drugo osim u golo i tvrdo slovo zakona. Izgubio je svako razumevanje za čoveka i poslednji trag Ijubavi ili sažaljenja prema ljudima, koje je u svojim shvatanjima i sudovima stavljao niže od svih živih bića. S vremenom, ljudi su za njega postali samo predmet za slobodnu igru i bezobzirnu primenu zakona; umeo je samo da im sudi, a sudio im je kao da su neživa priroda, pusti pesak ili mrtvi kamen.

Bio je još vrlo mlad kad se u Stambolu pročuo kao vešt pravnik, odličan poznavalac zakonskih propisa, prekaljen činovnik i branilac državnih interesa.

Od svoje profesije — tumačenja zakona i njihove primene na složene i nepredvidljive pojave života
- izgradio je sebi visok životni poziv, a ta profesija načinila je od njega stvorenje naročite vrste.

To je Čovek-sudija koji na svet oko sebe gleda samo kao na područje svoga rada i poziva, i pri tome je uvek u miru sa samim sobom i svojom savešću. A, kao što je poznato, nema toga dobra, kao ni toga zla, koje ovakav ugledan pravnik mirne savesti nije sposoban da počini. On ima samo jednu ambiciju: da svojim izuzetnim oštroumljem nadmudri i belo- danu životnu istinu i život sam, i da ih utera u laž, samo da bi mogao da zaustavi, izobliči i preda »zasluženoj kazni« ljudsko biće koje je, u svojoj bez obzirnoj težnji za srećom, ili onim što smatra srećom, skrenulo sa puta zakona.

To je čovek-pravnik, i to onakav kakav je vladi i državnoj vlasti potreban, sa izuzetnom sposobnošću da u svakom sukobu između države, s jedne strane, i neke manje ustanove ili nekog pojedinca, s druge strane, ume brzo da nađe u nekom tekstu zakona ono mesto koje govori u korist države, i to jasno i ubedljivo. Često viša vlast želi da ima takvog čoveka i da joj bude tu, na dohvat ruke. Naročito u ovakvim nemirnim i izuzetnim prilikama. Takvi ljudi su »korisni«, uživaju naklonost starešina, imaju dobru platu, iako ponekad mesecima nemaju šta da rade. Jer kad nastupi trenutak da nekoj državnoj potrebi i odluci vladajućih, ma kakva ona bila, treba dati neophodnu pravnu podlogu, onda stvar može da izvede samo ovakav znalac i tumač zakona i propisa kao što je Junus-efendija. I tako se ostvaruje i provodi i ono što gola sila i obična naredba ne bi mogle provesti ni ostvariti, bar ne lako ni brzo.

Inače, taj Junus-efendija, koji je strašan i kao sablja oštar u ulozi sudije i državnog pravobranioca, obična je šeprtlja i veliko ništavilo u svom ličnom i porodičnom životu. To se može najbolje saznati od kavedžibaše, koji oduvek daje karakteristike i ocene svih ljudi u seraskerovoj službi, a ovog krutog pravnika, zbog nečeg, i mrzi i prezire. Za njega je to opasan glupak koga smatraju pametnim samo zato što su mu tri prsta desne ruke uvek crna od mastila, veliki bezdušnik koji tim svojim otrovnim pravničkim mastilom može da upropasti i najboljeg čoveka ili iskoreni celu jednu porodicu, možda i čitave gradove i pokrajine.

Istina je da je Junus-efendiia mrgodan, siv čovek bez svog života, bez ikakvih ličnih radosti ni strasti, osuđen da sudi i kažnjava umesto da živi i uživa. Osim toga, on vuče za sobom mnogobrojnu porodicu u kojoj se ne zna pravo ko je kome rod.
Uz bolesnu ženu i petoro dece, sve ženske, sa isto toliko, i više, nekih svastika, ženinih i svojih tetaka i rodica, i velikim brojem njihove dece. To treba odeti i nahraniti, a sve to troši, jede i rasipa bez reda i računa, i sve to prazni domaćinove džepove, a kuću puni samo dečijom piskom i prigušenim, ludim ženskim svađama u kojima je ovaj inače strašni i nemilosrdni pravnik samo bedan svedok i nemoćna žrtva. On izdržava sve, a njega niko u kući ne voli i ne

poštuje. Zbog toga Junus-efendija, i pored svoga visokog položaja i dobre plate, hoda mrk i nevoljan, u otrcanom mintanu i izgaženim mestvama, i duguje svakom i svuda pomalo.

To je bio Junus-efendija, zvani Demirbaš, čovek koji će sutra ujutro dobiti zadatak da u pravnoj proceduri što brže i što dublje pokopa »nesrećni« slučaj Kostake Nenišanu, i koji će taj zadatak nesumnjivo izvršiti kako treba.

Drugi seraskerov službenik koji će imati posla sa ovim slučajem, Idris-efendija, bio je Sabitov prvi pomoćnik, a to je vrlo važan položaj. Sabit je imao svoj naročit način vođenja poslova. Svaki »-slučaj« on je vodio i svršavao preko saradnika, naročito preko ovog Idris-efendije. On sam nije se, osim posve izuzetnih slučajeva, nigde pojavljivao lično. U svakom poslu držao se po strani, i to tako kao da je miljama udaljen od onog što se dešava tu pored njega, sakriven negde pod zemljom ili pod vodom. U tom svom skloništu, on je preko saradnika sakupljao podatke, merio i računao, kao da radi sa neživim predmetima, zatim prebirao svoje teftere i spiskove, pa tek posle dužeg ispitivanja, poređenja i procenjivanja, donosio odluku o onom što treba učiniti. Zatim bi upoznao sa ćelom stvari seraskera i, pošto bi dobio njegovu saglasnost, izvršenje odluke prepuštao opet saradnicima ili, ako je bilo potrebno, dalje sudskim vlastima.

Tako je sve poslove vodio on i o svemu odlučivao u suštini, ali je odgovornost i sva omraza padala ne na njega nego na njegove saradnike koji su se lično pojavljivali pred svetom. Njegovi ljudi su to podnosili, kao i sve druge nezgode i teškoće, mirno i strpljivo, i svaki je bio spreman da podnese i više od toga. Sabit je bio starešina koji ume da izabere saradnike i da ih veže za sebe, kao što ume da ih zaposli i opterети, pokudi i pohvali, požali i nagradi. I svi su oni ulagali sve svoje sile da što bolje izvrše njegova naređenja, kao da su svoju najveću nagradu nalazili u tom da služe majoru Sabitu; bolje rečeno: onom čemu on služi.

Taj Sabitov pomoćnik Idris-efendija bio je rodom iz Ruščuka, dete sitnog trgovca. Tu je svršio nešto škole i, još mlad, počeo da radi kao pismen i priležan mali činovnik u civilnoj upravi. Pomoću uticajnih rođaka prebačen je u vojnu službu i prešao u Carigrad. Tu je brzo napredovao i najposle se našao kao pomoćnik majora Sabita.

Uporedo sa njegovim društvenim usponom, rasla je u njemu i njegova bolest, velika nesreća za njega i njegove. Taj na prvi pogled normalan i trezven činovnik bio je duševno bolestan, poremećen i opterećen čovek; ukorak ga je pratila teška manija, strah od gladi i siromaštva, i nezdrava pohlepa koju sva blaga i imanja ovog sveta ne bi mogla zajaziti. I taj strah, koji je bio potpuno neosnovan, jer je Indris-efendija dobro plaćen činovnik, oženjen bogatom naslednicom, odnosio se na sve pomalo, ali naročito — na jelo i odeću i predmete svakodnevne upotrebe. To mu je trovalo život od jutra do večeri i

razaralo san noću u postelji. Nije on bio ni sladokusac ni izelica, kao što u osnovi nije bio ni sebičnjak ni tvrdica. Tek njegov ludi strah od gladi i nemaštine činio ga je takvim.

Imao je ženu nerotkinju, ali je nije pustio, kao što je mogao, niti je na nju doveo drugu. Usvojili su pre nekoliko godina žensko dete iz njegove porodice. Žena je mršavo, ustrašeno stvorenje, koje najviše strada od njegove bolesti, jer ne može nikad da mu ugodi ni da ga zadovolji. Poćerka, koja je u petnaestoj godini, već je potamnela i usukana kao usedlica pre reda i vremena. U kući im vlada mrzovolja i nepoverenje. Sve to dolazi od njega i njegove zlosrećne bolesti, a služba u vojsci i kretanje po kažnjavanim pokrajinama ili ratištima samo povećavaju tu muku. Ali on se grčevito drži svoga starešine Sabita, jer mu on, onako priseban i samopouzdan, izgleda kao najsigurnija zaštita protiv svakog straha i zla, i zato mu tako odano služi.

(Izgleda da se na ivici društva u kome dugo vladaju neredi, nasilja i zloupotrebe, često javljaju ovakve bolesti u pojedincu čoveku i tu, neprimećene, rastu do postupnog besmisla i otvorenog ludila.)

Idris-efendijina naopaka slika sveta sve se više zgušnjava i ustaljuje u njemu. Kao što snežni predeli šire tako jaku studen da se ona povremeno oseća — kao jeza ili hladan vetrić — i u krajevima u kojima snega nema, tako su neka daleka područja stalne oskudice i dugotrajnog gladovanja koja ubija narode i pustoši zemlje, širila svoj smrtonosni dah u mesta i gradove u koje bi on nogom stupio. To je bio slučaj u većini pokrajina u kojima je boravio po dužnosti, a isto je, i još crnje, sada u ovoj Bosni koja ni od prirode nije bogata nekim sjajem i raskošem, u kojoj malo njih seju i rade, a koju jedu i grickaju i domaći i strani neradnici i gaze zaraćene vojske, tako da je u toku godina prosto pojedena i liči na one štale u kojima su gladni konji i drvo sa jasala oglodali.

Idris-efendija je bio osetljiv na tu avet gladi i nemaštine, koja ga je svuda ukorak pratila, svojim prisustvom trovala sve njegove obroke, koja mu je u snovima služila svakovrsna jela, i odnosila mu ih ispred usta Čim bi pokušao da nešto okusi, ili mu otimala kašiku iz ruku. Ovde u Bosni je njen dah osećao na svakom koraku i u svakom trenutku.

Glad je — kako on sada vidi svet i ne ume i ne može drukčije da ga vidi — stalni pratilac živih stvorenja uopšte. Ona je čovekova sudbina na zemlji, i protiv nje je teško boriti se; opsednuti smo njome, kao u opkoljenoj tvrđavi, i odbijamo je i zavaravamo samo nepotpuno i privremeno, jer još dok jedemo i pijemo svoj deo, mi znamo da za sve ljude nema i neće nikad biti dovoljno hrane, da ćemo i mi sami ubrzo ogladneti i ožedneti, jer svaki novi dan nosi novu glad i žeđ, a osiguranja i trajnog zadovoljenja tu ne može biti. Sitost je izuzetno i prolazno stanje, ugroženo od samog početka sa svih strana. Mnogi od nas jede koliko hoće, i živeće možda tako do smrti svoje, ali šta mu to vredi kad sa njim jede i njegova misao na sve one koji gladuju, i kad i sam može već sutra doći u položaj da grize svoje rođene prste od gladi i da zeva od žeđi kao pregaženo pile na usijanom letnjem drumu.

Sad nije tako, možda neće nikad ni biti, ali ko to može znati i unapred sigurno tvrditi. Njegova misao, kad se jednom izvitoperila i otkinula, nije se više dala ispraviti ni zaustaviti. Ona mu je prikazivala ceo svet kao poharan, prezadužen, raskućen. Samo prividno je u tora svetu svako izobilje, jer ako na jednom mestu ima svega, već malo dalje počinju i u beskraj se protežu predeli oskudice i nemaštine, prostranstva neplodne i neobrađene zemlje, Čitavi narodi izgladnelih i slabo hranjenih ljudi koje bi samo neko čudo moglo nahraniti. A čuda se ne dešavaju. I dok on sa takvim mislima jede i najbolji ručak, stalno ga gledaju nečije gladne oči prekomim pogledom.

I nije samo pitanje: imati ili ne imati, mnogo ili malo? Te muke i nezgode sa jelom raznovrsne su i mnogobrojne. Sve ono što nas hrani, krepi i zadovoljava — teško se dobiva, skupo plaća, a lako i brzo troši i rasipa. Mnoge su stvari potrebne čoveku da bi došao do jela: meso, brašno, povrće, maslo, šećer, i još desetine nekih dodataka i začina. Sve to treba pronaći, kupiti, doneti, zatim pripremati, mesiti, peci, kuvati. Drva je teško nabaviti, sudove valja prati, vodu donositi, pepeo izbacivati; sapun je skup, posluga nevešta i nevaljala. A to jelo, kad je jednom zgotovljeno, brzo unište proždrljiva i rasipna kućna čeljad i kojekakvi gosti i čankolizi; pa sve i da ga niko ne dirne, ne možeš ga sačuvati, jer se samo od sebe isparava, gubi i kvari. Ono što je toplo biva već posle nekoliko trenutaka mlako i bljutavo, a ubrzo zatim hladno, pa bajato ili prokislo. I treba spremati novo. Tako glad, u stvari, prati čoveka neprestano. A ova misao: da se do svega mučno dolazi i da se sve brzo troši i gubi — ide ispred jela i pića, i muti unapred svako uživanje. I ono što je pojedeno i popijeno, ne hrani ga i ne veseli, nego truje i ogorčava.

Prokletstvo čovekovo, mislio je Idris-efendija često, nije u tome što ponekad može da ostane bez ičega i da gladuje, nego što je samo postojanje vezano za jelo i piće. Onaj ko bi se te zavisnosti oslobodio, taj bi tek od sebe napravio pravog čoveka, biće koje nije podložno ponižavajućim brigama i strahovanjima. Tek tada bi postalo nemoguće ovo što se njemu dešava: da strah od gladi, teži i strašniji od gladi same, može čoveka da zaluđuje i unižava i muči ovako kao što čini sa njim.

Njegova pogrešna misao i njegovo naopako gledanje na te stvari dovodili su Idris-efendiju, posredno, u razne muke i neprilike.

Sve ono što je kupljeno za njegov gotov novac ili što će morati pre ili posle platiti ili vratiti, sve to za njega i nije pravo jelo ni piće ni istinsko uživanje; samo mu opterećuje stomak i truje krv. Ono što pojede i popije kod svoje kuće, za njega je unapred zagorčano, zna mu poreklo i cenu i meru, i vidi brzi nestanak. Gledajući svojim očima kako ukućani i posluga trpaju tu prokletu hranu u sebe, kao i ono što nestaje ispred njega samog, čini mu se da je sve to pojedeno pre nego što je došlo na njegovu sofru. Jedino ono što dobije od drugih, ali bez plaćanja ili zaduženja i obaveze, usput i slučajno, on pojede u slast i oseća da mu to daje snagu, a najbolje i najslađe bilo bi nešto što je nađeno, isprosjačeno ili čak, možda, oteto ili ukradeno.

Sam se pred sobom stidi toga. Sve se u njemu buni protiv takvih suludih i

nedostojnih misli i osećanja, jer su u protivnosti sa njegovim stvarnim položajem i svim njegovim shvatanjima; ali ništa ne može da ih spreči da se svakom prilikom, i sve češće, ne javljaju.

Treba dodati da su Idris-efendiji ne manje muke zadavali i svi drugi troškovi koje život nosi sa sobom. On je sve više, i na sve čudniji način, patio od svakog izdatka i trošenja, bilo da je u pitanju, jelo, odeća ili obuća, hleb ili sapun, mastilo, hatrija, duvan, skromna čaša boze ili skupoceno piće malvasija. Svejedno. Sve što nabaviš i imaš, pojede se i popije, straći i pocepa, izliže ili polomi, i to strahovito brzo, a u njegovoj kući — kao da je prokleta — brže nego kod ostalog svela. Sva dobra koja svet pruža, za njega se odmah pretvaraju u strepnju od gubitka, u ružno žaljenje. A žao mu je svega, jer sve ispred njegovih očiju i iz njegovih ruku čili, nestaje i gubi se u nepovrat. I to oseća na svakom koraku, pri najobičnijim, svakodnevnim radnjama i postupcima. Dok gleda svoje ukućane kako jedu, kako satiru odelo i nameštaj, čini mu se da oni to rade u nastupu nekog rasipničkog ludila i u nameri da bi njemu napakostili. Tada ih posmatra krvnički, obrecava se na njih, a ponekad iz njega i glasno provale mržnja i potmuli gnev. Dok se kupa u banjici — a uživa da se kupa i voli da je čist — pogled mu padne na sapun koji se penuša pod njegovom rukom — i sve se u njemu smrači, dođe mu da zaplače, da zakuka, gledajući kako se tvrda i sigurna metalna para kojom je ovo zadovoljstvo platio pretvara u vazdušaste mehuriće, u kratkoveku penu, u ništa. Revnosno nastoji da uhvati i poslednji od tih mehurića sapunske pene i da ga utare u svoju kožu, kako ne bi izvetrio i propao uzaludno. — Tako i to malo zadovoljstvo donosi na kraju samo muku i gorčinu.

To kako se čovek ponaša dok se kupa, to bar niko ne vidi, i ta njegova muka i briga ostaju u njemu, ali Idris-efendiji se dešavaju slične stvari i nasred ulice. Pognute glave, namrgođen, ide nekim poslom, i odjednom oseti kako mu u grudima raste ljutnja na ovu sitnu i oštru sarajevsku kaldrmu, koja kvari obuću i nemilosrdno troši donove. Pažljivo korača, nastojeći da staje samo na glatke i široke kamenove. U isto vreme javlja se u njemu pitanje: da li se donovi manje troše kad čovek staje na prste ili kad stupa najpre petom na kamen? Ne može da nađe odgovor i zato pokušava prvo jedno, pa drugo; od toga su mu koraci nejednaki, čas sitni i kratki, čas neobično dugački. A sarajevski građani koji ispod oka, sa strahom posmatraju vezirskog službenika na ulici, uzalud se pitaju šta treba da znači takav čudni način hoda. I kako niko od njih nikad ne bi mogao ni naslutiti šta je to što ponekad nagoni Idris-efendiju da na mahove tako skakuće i pelivani sokakom, oni se mnogo i ne trude da nađu neki odgovor, nego i takav hod računaju u veliki arsenal onih često neobičnih i nerazumljivih zala i nevolja koje je, po njihovom mišljenju, Omerpaša doneo sa sobom, kako bi dokraja unesrećio ovu zlosrećnu zemlju.

I tako je u svemu. I gotovo uvek. Sve su redi trenuci srećnog zaborava kad Idris-efendiju ne muče takve misli. On i ne živi svoj život i ne uživa u stvarima

koje ima, nego okleva pred njihovom nabavkom, drhti nad njihovom cenom, pati od njihova trošenja; nestaje, umire uporedo sa njima.

A sve to zajedno stvara malo ali strašno mučilište od života ovog imućnog čoveka i visokog vojnog službenika.

To svoje osnovno i stalno osećanje straha od gladi i oskudice, kao i svoje nezdrave strepnje pred troškovima i izdacima svake vrste, Idris-efendija je prikrivao koliko je mogao, iako se sasvim nije dalo sakriti. U očima ljudi sa kojima je radio, on je izgledao kao osobenjak, bolešljiv i nedruževan čovek koji živi za svoju dužnost i svoj posao, a lišen je smisla za pun život i njegove radosti. Samo oni sa kojima je dolazio u bliži dodir mogli su da naslute kakav je to bolesnik i nesrećnik bio.

Kavedžibaša Ahmetaga, koji je na neki način umeo ponekad da prozre i složene ljude i da sagleda i skrivene strasti i nepriznavane boljke, odavno je izmerio i ocenio Idris-efendiju svojim aršinom. S vremena na vreme, odvojio bi od nekog boljeg jela po jedan sahan i poslao mu ga, znajući dobro koliko će ga time odobrovoljiti i obavezati.

Vest o nesreći prešla je iz Konaka u seraskerov harem kao iskra požara.

Posle prvog zaprepašćenja i uplašenog ćutanja, Saida hanuma je počela najpre da nemirno šeta, a zatim da tutnji i praska po sobama. Lupala je vratima, bacala jastuke, nogom prevrtala peškune. Dozivala je poslugu, redom.

- Hatidža, Hatidža!

Zbunjena devojka, koja već nekoliko trenutaka stoji tu pred njom, uveravala je tiho, drhteći od straha:

- Tu sam. Ja, Hatidža.

Obnevidela od nekog velikog gneva, žena je prolazila pored nje i jednako vikala: "Hatidža! Hatiđža!", a onda se, najposle, zaustavila i pogledala je ogromnim začuđenim očima.

- Ti? Idi bestraga! Ko te zvao? Baš mi ti trebaš!

Zatim je odmah stala da viče neko drugo ime, a kad bi se ta devojka pojavila, ona bi je gonila napolje, nazivajući je pogrdnim imenima na turskom i na rumunskom, i bacajući se za njom čim stigne.

A kad se zamorila od vike i hodanja, sela je u jedan ugao i stala da plače uz prigušeno gnevno jecanje, kako plaču samovoljne i ponosite žene koje se stide svog plača a nemaju snage da ga zadrže. U tom plaču je počela malo da se smiruje, ali tada su njoj, u zao čas, prijavili Karasa.

Videći da se hanuma stišava, neko od posluge je našao hrabrosti i ušao da joj kaže da slikar, tamo na »muškoj strani«, čeka već odavno u svojoj radionici. Čeka na njena naređenja. Kao da je jedva čekala da joj to jave, Saida je preko svetle kućne haljine evropskog kroja prebacila feredžu i, praćena starim momkom Osmanom, otišla u Karasov privremeni atelje.

Čim je ušla zbacila je sa sebe mrkozelenu feredžu i razvila se sva odjednom

pred zbunjenim slikarom, sa ustreptalim čipkama i zatalasanim velovima koji su poigravali oko njene bledoružičaste kućne haljine.
- Na! Na! Was sagen Sie denn dazu?

Slikar, koji još od sinoć nije nikud išao niti mu je ko od jutros dolazio, nije znao ništa o nesreći koja se danas u gradu desila, i sad je, zbunjen ovakvim pozdravom, mrmljao nešto u bradu. A žena je povišenim glasom produžila na nemačkom.
- Taj još ništa ne zna! Dabogme! Pa šta vi znate? Ništa. Gospođa umetnici na svojim visinama mrljaju i brljaju, a i ne gledaju šta se dole na zemlji dešava, među jadnim običnim ljudima.

, Suze su nailazile, to se osetilo u glasu, ali ona ih je naporom volje zaustavila, a od toga se gnev u njoj podigao još jačom snagom. Htela je mirno da kaže unezverenom slikaru šta se desilo, ali je odmah, ogorčena sopstvenim rečima, prešla u viku i nizanje pogrda, bez jasne veze, reda i logike. Obasipala ga je pitanjima, ne dajući mu da dođe do reči; ne čekajući odgovora, nasrtala je na njega kao da je on za nešto kriv.
- Šta je ovo? Kakva je ovo zemlja koja će nas sve pojesti? I kakva je ta banda nitkova i kriminalaca koja se okuplja u ovom Konaku? Sve sam degenerik! Anđela bi pokvarile te lenjštine i pokvarenjaci. A otkako su došli u ovu zemlju još su gori. Sve to zajedno omađijalo je i zaludelo nesrećnog Antoana, tako da se potpuno izmenio i s uma sišao. Jer ovo što je počinilo ne liči na njega, nikako ne liči. Nikad on to ne bi učinio u drugoj zemlji, među drugim ljudima. Ali da, ovde bi i ovčica božija postala ris, tigar. U Vlaškoj bar samo zlostavljaju žene, a ovde ih ubijaju. To im je sve što znaju. Zaista velika hrabrost i slava. To samo ovde može da se doživi. Samo ovde! Ovde i vazduh truje čoveka i goni ga u očajanje i ludilo. Siromah Antoan!

Da je pred njom stajao neki drugi čovek, odlučniji, veštiji, ili bar malo ravnodušniji prema njoj, možda bi mu i pošlo za rukom da nekako smiri razbesnelu ženu. Ali ovako ... Odmah zaboravljajući ono što bi čuo, slikar nije mogao oči da odvoji od nje i njenih velikih gnevnih pokreta, od te lepote koja bi mogla svet da usreći, a koja neće nikog da vidi i ništa da zna, nego ovde, kao i inače svuda i u svemu, traži samo patnju, svoju i tuđu, i zagnjuruje se u nju do bezumlja, do samouništenja. Bez reči i nepomičan, on je pogledom pratio njene pokrete kao igru razularenih prirodnih sila. Koliko lepote, ali i koliko snage i nesvesne veličine ima u ovoj ženi!
Koliko sposobnosti da se zgadi i ogorči! Koliko razumevanja i saučešća za svakog — osim za njega!

Uveren da misli o njoj i o onom o čemu ona govori, mislio je samo na sebe, na sreću koje nema i na zadovoljstvo koje beži čim ga on ugleda i zaželi. A njegov tužan i zaljubljen pogled dizao je — kako izgleda — u njoj nov talas ogorčenja i srdžbe koja je imala i suviše povoda a nije nalazila dovoljno predmeta na koje bi se sručila. Njen bes je rastao, a njen govor menjao pravac i gubio smisao.

- Antoan, Antoan, šta je i on bio? Luda i degenerik. Da, bio je sposoban, ali sposoban za sve.
I to je i dokazao. Ne znam gde su nam oči bile. Ko je mogao uzeti u kuću tako opasnog luđaka? I šta je sve to trebalo tome evnuhu? Našao je tu nesrećnicu da se na njoj sveti zbog svoje nemoći. Ali, nije ona znala koga ima pred sobom, i zato je bežala, jadnica. A da je samo oštro viknula na njega, on bi se prepao i od straha i zaboravio da ima oružje. Onako naoružanog ona ga je mogla golim rukama smlaviti, samleti, spljeskati, a posle bi se, kao ekser u ćuftetu, našao njegov vajni pištolj u njemu.

Dotičući tu valjda vrhunac bezumlja, njena mašta je padala nemoćno, ali ona se u govoru nije mogla zaustaviti, kao da neko iz nje govori. Sad je vikala.
- Šta je hteo, jadnik? I kad je već..; već hteo nešto, što nije platio tu, tu...

Odjednom zaćuta, kao postiđena mišlju na leš i grob nepoznate nesrećne žene, i ne izgovori pogrdnu reč koju je već bila zaustila. Ali posle kraćeg ćutanja i nekoliko besnih dugih koraka, vika se nastavi.
- Ili, šta ja znam, što nije nekako udesio, a ne ovako, ovako strašno. Ne, i njega su otrovali... ovaj grad i ova kuća u kojoj se samo o krvi i o ubijanju govori.

Zastala je jedan trenutak, kao da je o nešto zapela u hodu, i oborene glave ćutala, kao nad mr- tvacem, a onda je opet nastavila da hoda i viče.
- Da, o ubijanju i o bludu! Jer u ovoj kućerini sve je zaraženo poganim, naopakim bludom, drvo i kamen i poslednja krpa; hleb i voda i vazduh su njime otrovani; a blud ubija, mora da ubija, jer je isto što i smrt, neprirodna, sramotna smrt. Opkla- dila bih se da je i ova nesreća izišla iz kavedžibašine jazbine. I dok jadni Antoan leži mrtav, bez ljudskog sažaljenja i, valjda, bez groba i sahrane, uverena sam da onaj ljigavi zlikovac, ono veseljensko đubre od kavedžibaše sedi na šiljtetu i gricka slatkiše i sprema nove žrtve bezdanog, mračnog bluda. Uverena!

Stisnutih pesnica, suznih očiju, žena je prosto sipala psovke, dozivala prokletstvo na te ljude, na Konak, na Sarajevo i Bosnu, i proklinjala čas kad je u tu zemlju nogom stupila.

Nemoćan kao u snu, ubijen žalošću, Karaš je gledao kako se ta velika lepota, za kojom on gine, rasipa u vetar, baca u blato, i povlači sve za sobom. A u isto vreme, navikao da u svemu oko sebe nalazi sliku ili temu za slikanje, on je u ženi koja je vihorila tu ispred njega video jednu od antičkih ***menada*** koje je precrtavao sa mramornih reljefa u Rimu i — divio se kako je sličnost potpuna i savršena.

Dok je njegova "menada", kao navijena igračka, šumno prelazila veliku prostoriju u svima pravcima i udarala o zidove, on je pomislio da bi najbolje bilo kad bi počeli sa slikanjem, i u tome je video spasnosnu misao i srećno lukavstvo. Ali tek što je nagovestio kako bi mogli, možda, da počnu sa radom, žena je oživela novim besom.

—Šta, šta hoćete? Krv se proliva ulicama, a vi, kao da je to voda, kao da su

pomije, hoćete da mutite i razmazujete vaše boje. Tu, pored nas i ubijaju se, a vi, vi: "-Hajde da se slikamo!-« Imate li
vi razuma, kad već nemate srca? I koga da slikate? Čoveku dođe da pljune na sve slike ovoga sveta, a on ... ah!

Išla je pravo put njega, sa ispruženom desnom rukom, kao da će ga udariti.
- Šta, da nećete možda i nešto da odsviramo, onako nešto po vašem rimskom načinu, tužno, *ma non troppo,* uzbudljivo a — lako?

S tim jetkim i prezirnim pitanjem, prišla mu je sasvim blizu, tako da je morao da podigne oči i da je pogleda. To lice je bilo strašno. Crveni, nepravilni pečati iskočili po finoj koži, velike oči pobelele kao slepe, njena divna usta, nabubrela kao u porodilje, crvena i otekla kao da su je tukli po njima, iznakažena, ali tako da ulivaju i strah i poštovanje. Zaista, *to* se nije moglo slikati.

Nije tu više bilo ni pašinice ni Konaka, nego samo nerazumljivo ludilo i crna propast. Nesposoban da potpuno shvati veliku ljudsku muku i pravu nevolju, bio je ipak postiđen videći da i ova izbezumljena žena bolje oseća šta je red a šta nije, šta se može a šta ne. Velika soba sa štafelajem na sredini izgledala mu je klopka bez izlaza. On taj izlaz ne bi ni našao nikad da žena sama, u svom tumaranju, nije slučajno udarila na vrata i odjednom se izgubila iza njih, zajedno sa svojom vikom i lupom gnevnih koraka. Za njom je, vernošću senke, izišao i Osman.

Sam ne verujući u neočekivani spas, slikar se odmah zatim izvukao iz radionice kao iz vučje jame.

Izišavši na ulicu, sa strahom je posmatrao prolaznike. Posle onog što je doživeo maločas u Konaku, njemu se činilo da će svuda sretati samo uzbuđene, besne i nasrtljive ljude, a ovi su išli mirnim korakom, oborenih očiju, kao da se ništa nije desilo u ovom gradu i kao da se i ne može desiti ništa što bi njih uzbunilo i poremetilo u njihovom tupom miru. Mir, to je bila i njegova glavna želja. I nešto od njihovog neverovatnog spokojstva kao da je prelazilo i na njega. Nastojao je da ide istim takvim hodom, kao da ništa nije saznao ni video, kao da nije bilo ni ubistva ni samoubistva, i kao da ona lepa žena ne besni i ne luduje po polupraznim sobama Konaka. Na mahove mu se zaista činilo kao da se može i tako: ići u protivnom pravcu od onoga što se u stvarnosti dešava, ne pitajući se kuda taj put vodi, ne osvrćući se, ne sećajući se, ne misleći. A u isti mah osećao je da je to samoobmana, nemoćna iluzija nemoći, i da takav hod ničem ne vodi, čak ni brzom kraju. Pa ipak je išao i dalje tim putem, kako bi bar za koji trenutak još ostao leđima okrenut stvarnom životu.

A toga istog časa počela je da se kreće, drugim ritmom a u protivnom pravcu, da raste i da se grana, svuda prisutna a nevidljiva kao voda ponornica, priča 0 Kostaću, čoveku iz seraskerovog Konaka, o njegovom zločinu i njegovoj

ličnoj nesreći. Sirili su je putnici i dokoličari, a primali i šapatom ponavljali ovi isti ljudi koji, na izgled mirni i ravnodušni, idu gradskim ulicama kao da o svemu tome ništa ne znaju i ne žele da znaju.

Rodila se tih dana i pesma o Kostaću i devojci, jedna od onih koje se ne pevaju i ne kazuju glasno, a u kojima junačka (ili samo nesrećna) ličnost može da živi vekovima, kao što trag okamenjene školjke traje u krševitoj obali davno nestalih mora. O svemu je bilo govora u toj pesmi, o Kostaćevoj velikoj prezrenoj Ijubavi koja bez smisla i vidljivog razloga ubija samu sebe i sve oko sebe, o sarajevskoj suboti iza koje ne sviće nedelja, pa čak i o Kostaćevom "šestopucu" koji je usred vedra dana prošarao sarajevskim ulicama, sipajući svoje munje i gromove. Pominjala se i "Kršla", velika askerska kasarna pored koje je on protrčao za svojom žrtvom, i Fadilbegova kapija na kojoj je trka između muškarca i žene našla svoj krvavi završetak kao na nekom unapred predviđenom cilju. Samo ime krupne devojke Anđe nije pomenuto nigde; u celoj pesmi ona je ostala neophodni, bezimeni predmet bez kojeg ne bi moglo biti ni Kostaćevog očajničkog podviga ni pesme o njemu, ni zadovoljstva koje ta pesma raznim ljudima na razne načine daje.

Pesma i priča su se smenjivale i preplitale međusobno.

Čudnovato kako je svakoj duši u Bosni draga strašna priča, utoliko draža i bliža što istinski život čoveku manje radosti i zabave pruža. Takvo je bilo i ovo kazivanje o stranom čoveku koji je, kao toliki drugi njemu slični, hteo svim sredstvima i po svaku cenu da uhvati tu prokletu, nedostižnu i nepojmljivu žensku lepotu, da je pričvrsti na jedno mesto, pronikne, i zadrži za sebe, a koji u toj želji nije umeo da se zaustavi, o čoveku koji je izbezumljen "trčao za ženom". Mnogi to želi a mnogi i čini, koliko u granicama svoga građanskog života može i sme, i kako najbolje ume. Ali niko ovako otvoreno i ovako strašno, kao što je on učinio i morao da učini.

Događaj koji se desio tu, usred grada, posve izuzetno i iznenadno, postao je odjednom drevan, prirodan, svačiji pomalo. U čudnoj trci koju je mogao da vidi samo mali broj ljudi, onih koji su se zadesili u tim ulicama, pričali su sada svi, a najviše i najbolje oni koji je nisu svojim očima gledali, jer njih nije obavezivala stvarnost. U njihovim prepričavanjima, sve se već utrostručilo, dobilo neprirodne razmere, i sve je dalje raslo, jer svi su imali potrebu da 0 tome pričaju ili da slušaju priču.

Nije jedan od njih u nemirnom noćnom snu snivao da juri u takvoj nekoj divljoj trci između noževa i pištolja, čas kao gonilac, čas kao gonjeni. Nije jedan od njih u bunilu prekipelog seksa maštao da vlada potpuno, potpuno do bolnog smrtonosnog uživanja, tvrdim a savladanim i neotpornim telom lepe bezimene žene. Ali sve je to ostajalo zauvek pri njima i u njima, skriveno, živo a daleko od ostvarenja i od svake odgovornosti. A sada, evo, sve se to zaistinski desilo, pred licem sveta. I svi su o tome mogli da govore kao o tuđem zločinu i udesu, kao o nečem strašnom, strašnom za druge, a do bola uzbudljivom za njih; svi su sada smeli da se dižu, da nekažnjeno lete i padaju sa izuzetnim ličnostima koje

su svoj podvig platile najtežom kaznom kojom se takva dela i nedela plaćaju.

Priča koja se pronosila od usta do usta budila je u građanima mnoge od tih tajnih, neostvarenih i nepriznavanih želja, a u isto vreme bila za njih zastrašujući primer i štitila ih, kao neka vakcinacija, od kobne pomisli na ostvarenje takvih želja. Tako su građani, oduvek vešti u iskorišćavanju svega oko sebe, iskorišćavali i ovu priču o bludnom zločinu; ona im je služila i kao zadovoljstvo, i kao lek i predohrana, i kao sredstvo za utvrđivanje verskog i porodičnog morala i zaštitu zakona, koji stalno svi krše i krnje, oprezno i pomalo, a on ipak uvek postoji i vlada i primenjuje se kad treba i na koga treba.

Kad bismo svi mi imali mogućnosti, hrabrosti i snage da samo jedan deo svojih maštanja i najvrelijih želja pretvorimo u stvarnost, samo u jednom času svoga života, bilo bi ćelom svetu i nama samima odmah jasno ko smo, šta smo i kakvi smo, i šta sve mi ljudi možemo da postanemo i budemo. Srećom za većinu nas, ta mogućnost ne postoji i mi ne prelazimo nikad od maštanja i prolaznih suludih pomisli na dela i očite postupke. Ali onaj kome se to po njegovoj zloj sreći desi, taj nalazi u svima nama nemilosrdne sudije. U strogosti ili ravnodušnosti prema tom nesrećniku ispoljava se i nesvesno naša dvostruka osveta. Mi mu se svetimo i zato što je našao smelosti da učini to što je učinio, i zato što je mi nismo našli i nećemo nikad naći. Ili pak iskorišćujemo njegovu propast da se svetimo nekom trećem, protiv koga inače ne možemo i ne smemo ništa. Tako je bilo i ovde.

Sarajevo nije grad zločina, bar ne javnog i krvavog; pre bi se moglo reći da je grad mržnje, a mržnja lako nalazi sve nove povode i u svemu vidi sve nove potvrde za svoju opravdanost. Tako se i u svim ovim pričanjima još moglo i naći ponešto razumevanja i sažaljenja za očigledno poludelog nadzornika seraskerovih kuhinja, pa čak i za bezimenu devojku, a sva mržnja i osuda padala je na seraskera i na njegovu vojsku i pratnju. I onaj koga nisu zanimali ni Kostać ni njegova žrtva, smišljao je šta bi povodom njihove nesreće mogao zlo i nepovoljno kazati o seraskeru, a da njegovo ime ne pomene. Kod takvog gospodara, eto, i kuvari ubijaju! — To oni u suštini svi govore, ili bi to hteli da kažu.

I mršavi Saćir-efendija Sofra, koji ispija kafe i krčmi pamet po ćepencima u čaršiji, govori isto, samo na neki posredan i lukavo učevan način. U svojim ćitabima on je našao neku staru izreku: »Neka Bog sačuva i onog koji beži i onog koji goni!« I sad neumorno ponavlja i u bezbrojnim sofizmima s lica i s naličja okreće taj citat, primenjujući ga na Kostaćev slučaj, a u svakom pokretu i pogledu krije se po jedna aluzija na seraskera i na vremena i običaje koji su sa njim i njegovim ljudima došli u ovo inače mirno i uljuđeno Sarajevo. (Sve zlo, teško i neobično što se u ovom gradu dešavalo i ranije, pre Omera i bez njega, zaboravljeno je ili proizvoljno stavljeno na njegov račun.)

Idućeg petka zvanično je žigosan krvavi događaj. U dvorištu Begove džamije držao je pred gomilom zabuljenih žena svoj »vaz« imam Jakubović, po-

znat zbog svog strogog morala i oštre rečitosti. Ne pominjući nesrećnog stranca ni ubijenu devoiku hrišćanske vere, on je napao zle običaje i navike koje donose stranci, a i upravljače i glavare, jer su starešine odgovorne za postupke i prestupe svojih potčinjenih i mlađih. I neka niko ne misli da će izbeći nebeskoj kazni zato što je moćan i naoružan! Da se sve sablje ovog sveta, rekao je imam, sliju u jednu jedinu, bile bi samo slamka jedna prema božjoj sablji koja kažnjava poročne ljude i javne 1 tajne grešnike, i one koji ih zaklanjaju.

Vernici koji su ga slušali nisu razumeli svaku pojedinu od imamovih reći, možda svaki nije shvatio ni na koga one ciljaju, ali im se svima, u velikom strahu njihovom, činilo da čuju fijuk svemoćne i svuda prisutne Alahove sablje iznad svojih glava.

U nedelju, na velikoj misi, govorio je o događaju katolički župnik. Malobrojna je katolička pastva u Sarajevu, ali i župna crkva je tako malena da je svake nedelje puna kao šip. Sa drvene predikaonice, u koju je zbog svog niskog stasa utonuo do ramena, župnik se teškim rečima i oštrim pokretima ustremio na »šugave ovce«, kako je nazivao žene koje podu rđavim putem i ne slušaju zapovedi Crkve. Njegove žive i sjajne oči dobivale su oštar izraz, kao u jastreba, i sa visine hvatale poglede žena koje su, pognutih glava, uporno buljile preda se. "I šta biva, dragi moji kršćani i kršćanke, sa takvom ženom?" pitao se on strogo, pa pošto se nekoliko beskonačnih sekundi naslađivao skrušenim ćutanjem, odgovarao sam, još strože: "Ona gine kao živinče. To smo vidili."

Krupna devojka s Bistrika, javna grešnica, bila je na toj predikaonici još jednom izložena u svojoj krvi i sramoti. Jer, dok je imam sav svoj gnev uperio ne protiv ubice nego protiv njegovih gospodara, župnik je najteže osude i prokletstva ostavio za Anđu, devojku koja je bila šugava ovca njegovog stada i - našla ono što je tražila i požnjela ono što je posijala«. Ni reči nije bilo o ubici, ni pomisli da se zločin dovede u vezu sa Konakom i seraskerom.

Od gneva promuklim glasom, fratar je govorio o tome da je »Isukrst prolio svoju presvetu krv za nas i naše grijehe«, ali je to mnogo ponavljao i u svom govorničkom zanosu otišao suviše daleko. Zbog toga je odjednom stao, našavši se u neprilici. Jer ako je do greha, tu ih je bilo napretek, i ako je kome bila potrebna ta božanska krv za oproštenje o iskupljenje, to je upravo toj nesrećnoj i grešnoj ženi protiv koje on sad ovako ogorčeno grmi. Stao je i zamislio se malo pred protivrečnošću do koje ga je dovela njegova rođena revnost. Oklevao je samo trenutak. A onda je, savlađujući zabunu i napuštajući svoju neumesnu parabolu o krvi Hristovoj, izvukao maramu iz širokog rukava, obrisao znoj sa lica i nekim malo izmenjenim, umornim glasom nastavio da svima i svakom preti nepovratnom propašću i večnim mukama u koje srljaju duše grešnika.

Ne zna se tačno šta je bilo u pravoslavnoj crkvi i u sinagogi, jer ni paroh ni rabin nisu ništa govorili, bar ne javno. Ali je svakako i u tim verskim opštinama bilo govora o Anđi i Koštacu i njihovoj pogibiji, jer je tih dana to dvoje ljudi bilo izloženo svačijem pogledu i sudu. Svak je sada mogao i smeo da govori o njima i da, krijući ili maskirajući svoje namere i pobude, tumači, sudi i osuđuje

njihove. Gotovo da nije bilo u ovom velikom gradu odraslog stvora koji se nije zaustavio pred tim događajem o kome se svuda govorilo, i posvetio mu reč osude ili sažaljenja, jednu misao ili jedan uzdah samo. Jer u te dane se pred svakim, na jedan ili na drugi način, otvarao tamni nedogledni svet ludila i zločina, drukčiji ali ni manji ni manje složen od ovog našeg sveta u kome svi živimo u granicama razuma i zakona,

Čak i dečaci, koji još ništa ne shvataju, ali koji sve posmatraju i u svemu što vide i čuju nalaze povod za igru, počeli su da se igraju nove igre. — Jedan beži kao devojka-žrtva, upIašena i bez odbrane, a drugi ga goni, i držeći u desnoj ruci kratak komad drveta, kao već legendarni Kostaćev pištolj, puca nemilosrdno i gromko: bum-bum, du-du! Samo što ovde, u igri, dečak-žrtva neće nikako da padne, iako mu neprestano dovikuju da je pogođen i da kraj kapije treba da legne i umre, A kad dečak-gonilac vidi da mu drug neće nikako da odigra ulogu do kraja, dosadi se i njemu pa baca drveni pištolj i uvređeno izjavljuje da se više ne igra.

Slično je, na kraju, počelo da se dešava i odraslima. Posle velike uzbune koja prati izuzetne događaje, nastupilo je zatišje, i to nekako odjednom. Kao da se i odraslima dosadila ta igra. Hodže i popovi su odbacili tu temu kao isceđen limun. Vojna vlast, pošto je ostala pobednik u sukobu sa civilnom vlasti, i sama preuzela istragu, zastala je već na prvim koracima. Oni koji su je vodili shvatili su od samog početka da njihove starešine ne žele da se ova stvar, neprijatna po sebi, a bez svake veze sa vojskom i politikom, produbljuje ili oteže. (Stara Ivka, koja je prvih dana bila uhapšena, puštena je iz zatvora.) Dosije »-Kostake Nenišanu-« zatvoren je i bez formalnog zaključka. Čak i Salda hanuma je sve rede pominjala Kostaća i njegovu zlu sudbinu.

Kod vlasti, po čaršiji i u građanstvu nemir se stišavao, po zakonima po kojima te vrste uzbuđenja nastaju, rastu i opadaju. Samo u narodu, tamo duboko, među sitnim svetom, po zatvorenim i gluvim kućama, naročito među ženama, živela je i trajala priča o Kostaću i devojci, i tu će, kako po svemu izgleda, doživljavati dalje i sve nove preobražaje, i, menjajući oblik, trajati ko zna dokle.

MUHSIN-EFENDIJA I NIKOLA

Šta da se kaže za Muhsin-efendiju i za njegov položaj u Konaku? To je onizak, ugojen i okruglast ali snažan i lako pokretljiv pedesetogodišnjak, proretkih a belih zdravih zuba, uvek vedar, živahan i nasmejan, uredno odeven. Da upitate ma koga iz Konaka u čemu su dužnost i posao toga Muhsin- -efendije, on bi vas iznenađeno pogledao, zamislio se malo i sam, a onda bi se osmehnuo i slegao ramenima.

- Pa, Muhsin je Muhsin... Kako da ti objasnim? Eto tako — Evet-efendija!

Tako su stvarno svi oni i zvali Muhsin-efendiju, mnogo više nego njegovim pravim imenom, a taj nadimak je objašnjavao i njegov položaj u ovom društvu. Postoji priča da je na sultanovom dvoru, u drevna vremena, bio naročit službenik čija je dužnost bila da stalno ide za sultanom i recima, pokretima i izrazom lica potvrđuje svaku i najmanju reč njegovu, da na svako pitanje odgovara sa: Da! Takav gospodin Da-da bio je i Muhsin-efendija. Na platnom spisku u Konaku on se vodi kao kancelarijski službenik, iako stvarno nema ni kancelarije ni nekog zaduženja ili odgovornosti, ali je kod većine poslova — prisutan. To on smatra svojim poslom i svojom dužnošću, a sa tim se oduvek slažu, bar prećutno, i svi ostali, ne pitajući se nikad zašto je tako i da li mora biti tako. (A s druge strane, kad se negde ne bi pojavio, niko nije primećivao njegovu odsutnost.) Uglavnom, njegov je posao bio da ponavlja i odobrava sve što drugi kažu, naročito kad su ti drugi stariji i viši po svom položaju, da povlađuje svemu što je zvanično, potvrdno, povoljno i pohvalno, a da suzbija i zataškava sve što je neprijatno i neskladno, protivno opštem vladajućem mišljenju, svako poricanje, sumnju, otpor, raspru ili obračun. On je dosledno i odlučno svakoj i najmanjoj pojavi davao najpovoljnije moguće tumačenje. I radio je to — mora se priznati — sa velikom istrajnošću i veštinom, sa nekom vrstom naivne i zadivljujuće bezočnosti. S vremenom, sav se bio pretvorio u oličeni optimizam, u bučni ili diskretni aplauz koji neophodno ide iza svakog mišljenja koje se pojavi pred njim.

Naravno, sve to dok se zna da i serasker i oni oko njega tako gledaju na stvar. A kad se desi, kao što se dešava, da se gore na vrhu iznenada promeni mišljenje, Muhsin-efendija se ne zbunjuje i ne obeshrabruje. On tada za trenutak obustavi svoj »posao«, samo toliko koliko je potrebno da osluhne i shvati u

čemu je i kakve je prirode promena, a odmah zatim okreće celu svoju evet-aparaturu za sto i osamdeset stepeni i brzo je pušta u pogon, sa istom snagom, samo u protivnom pravcu. Tako Evet-efendija ostaje uvek isti i uvek dosledan sebi i svom pozivu.

Nije bilo važno mišljenje koje on hvali i odobrava nego uverenje i uverljivost sa kojima on to čini. Glavno je da ni pred očiglednim činjenicama nije priznavao nijedan kvar ili neuspeh, nikakvu štetu, bolest, tugu ni gubitak; sve je za njega moralo biti dobro, lepo, i u redu, ili bar na najboljem putu da takvo postane. I nije tek čekao da se pojavi neki nesklad i spor, tužna priča ili žalostan događaj: nije se ograničavao samo na odbranu, nego je i sam prelazio u napad. Dok svi ćute ili idu za svojim poslovima, on bi odjednom, nasmejan, veselo trljajući ruke i potvrdno klimajući glavom, prošao Konakom.

- Dobro, dobro, dobroooo! Dobro, akobogda! Dobro, nego šta!?

Ceo njegov rečnik sastojao se od stotinak reči, i to uvek pohvalnih i prijatnih, lakih i praznih, a te reči izgovarao je ponajviše samo kao oduševljene uzvike zadovoljstva, odobravanja, ili hrabrenja.

Važno sredstvo njegovog činodejstvovanja u Konaku bio je njegov smeh. On se ne smeje kao drugi ljudi, povremeno, nekad jače nekad slabije, prema predmetu kome se smeje. Ne. Njegov smeh je u njemu, uzidan, kao neka sprava - čegrtaljka, i kad god hoće da pojača svoj optimistički govor — a to je posle svake pete ili šeste reči — on pokrene taj mehanizam. Tada iz njega nešto prvo zaškripi, zatim sipljivo zašišti, pa zagrohoće, i naokolo se razlegne njegov karakteristični smeh. Taj smeh zvuči kao kad neko prospe sitan i tvrd grašak po staklenoj ploči: rrrr-šššš-ssss! On je zvučni snimak pravog stanja njegovih pušačkih pluća, bronhija i glasnica. On je završetak svake njegove rečenice i krajnja potvrda njegovog optimizma, trubni znak njegovog bezuslovnog hvaljenja svega i svakog, i neograničenog slaganja sa svim i svačim. Na talasima toga smeha plove i poskakuju njegove reči kao sitni brodići od hartije. Svi poznaju taj smeh i svi znaju da on ništa ne stoji, ništa ne znači, ni na šta ne obavezuje, a ipak utiče na sabesednika i postiže svoj cilj.

Niko se ne seća da je Muhsin-efendija sam ikad išta tvrdio ili poricao, isto kao što svojim praznim recima nije nikad ništa promenio ni nagore ni nabolje, niti kome stvarno pomogao ni odmogao. Svi su bili načisto o tom šta znači Muhsin kao čovek i šta vredi njegovo aminanje, ali svi su ga primali takvog kakav je. Neki su čak bili skloni da ga smatraju potrebnim, gotovo neophodnim u ovom Konaku u kojem se toliki među sobom sukobljavaju, vredaju 1 ogovaraju. Njima je izgledalo posve prirodno da taj čovek, onako riđ, malen, glavat i ugojen, obilazi Konak i sve živo u njemu i oko njega, i da, neprestano trčkajući i klikćući, seje oko sebe Široke osmejke i kratke rečenice i uzvike bez mnogo veze i naročitog smisla. "Da si mi zdrav i uzbrdo brz!" "Mašala, mašala!" »Dobro, dobro!« »Ne budi ti uroka!« "Vazda bio tako lijep i pametan, a miran i dobar!" "Dobro je i bolje će biti!" — To je Muhsin i činio neumonio, svuda i svakom prilikom, iz godine u godinu. I tako izlišan i nekoristan a

revnostan i svuda prisutan, on je, ako ništa drugo, mogao da posluži kao primer da optimizam i vedrina, kad su dobro shvaćeni i uporno i dosledno sprovedeni, mogu da donesu čoveku lep položaj i dobro uhljebije.

Ali godine su načele i ovog na izgled neuništivog Evet-efendiju. (Prešao je pedesetpetu, koja je za njega bila prag starosti.) Na prvi pogled nije se mnogo promenio. Ugojio se, ali je još pokretljiv. Njegov optimizam je uvek isti, a izražava se još češće, življe i glasnije nego nekad, ali je Muhsin u suštini svojoj prozuknuo i ubuđavio, postao slep i neosetljiv za stvarnost oko sebe, i suludo automatičan. Nekad smešna, on je sada bio i žalosna pojava. Kreštеći kao prestareo papagaj svoje večito »-Lijepo, šućur, lijepo!-« Dobro_, dobrooo!-« on je sada izazivao dosadu, pa gađenje, Čak i oštar otpor oko sebe. Nikad nije mislio šta govori, a sad već ne razabire ništa, ni mesto ni čas na kome je i u kome je, ni položaj ni raspoloženje onog kome govori. U euforiji svoga sala, on više i ne zna kako žive drugi ljudi ni šta se radi i dešava tu oko njega, a kamoli u svetu izvan Konaka.

Događalo se da sretne nekog od posluge koji je, koliko juče, bio premlaćen od drugih momaka u Konaku, pa sad nosi uboje, jedva se držeći na nogama, a ne srne i neće nikom da se žali. "Već izdaleka, neobavešteni Muhsin počne da se kikoće: -Uranio, mladiću! Vazda mi bio tako zdrav i veseo!« A onaj ga gleda krvnički i nastoji samo da mu što pre okrene leđa, ali Muhsin ništa ne shvata i ne primećuje.

Jednog dana je mladom oficiru iz štaba, Tatarinu po rodu, umrla žena pri porođaju, zajedno sa muškim novorodenčetom. Svi su ćutke poštovali njegov bol. Ne znajući ništa o tome i ne gledajući kome govori, Muhsin ga je, u susretu, pozdravio radosno: "-Zdravo, živo, vesela ti majka!« Oficir je zastao kao od udarca ili neočekivane uvrede. Lice mu se smrklo i pesnice zgrčile. Izgledalo je da će sad spljeskati tu naduvanu mešinu što se valja hodnicima, krešteći levo i desno radosne pozdrave. I ko zna šta bi bilo sa veselim Evet-efendijom da ga dežurni oficir, koji se tu desio, nije povukao za rukav, šapćući Ijutito:

- Sklanjaj se, budalo matora, vidiš da ćeš poginuti I

A pet minuta posle toga, Muhsin je, kao da ništa nije bilo, delio osmejke i pozdrave i prosipao smeh oko sebe, potvrđujući sve što ljudi unaokolo kažu, čak i ono što nikad nisu rekli, ni pomislili.

- U redu stvar, prijatelju! Da si mi živ 1 zdrav! U redu!

A kad slučajno naiđe na Omerpašu, on već izdaleka zakloni dlanom oči, kao od prevelikog bleska, a zatim se izmakne u stranu i, skrstivši obe ruke na grudima, priklonjene glave, sniženim glasom kaže;

- Sunčev sjaj bije od Tebe! Sunčev, nije drugo, eto!

Serasker se retko zaustavlja, naročito kad ide sa pratnjom, ali prolazeći pored Muhsina, on bar uspori korak. Gleda ga s visoka kao retku i smešnu životinju. Odmahuje rukom, braneći se od bestidnog laskanja, ali se prigušeno smeška. — Tako je bilo i danas.

- Daleko ti ode, Muhsin-efendija! Nego, navraćaš li ti do Mustajbega, da ga malo razgovoriš i razvedriš u bolesti?

- Navraćam. Kako ne bih? Ali nije on bolestan
- sačuvaj bože — nego nazebao malo, da si ti živ i zdrav!

Serasker, sa pratnjom, brzo odmiče dalje, a Muhsin, i ne primećujući to, jednako se klanja i ponavlja:

- Ništa to nije! Nazeb. Vruće šerbe, pa... u redu stvar!

A kad se prenuo i video da nema nikog pred sobom i da govori u prazno, Muhsin se uozbiljio i u nedoumici zaokružio oko sebe nekim izgubljenim i tužnim pogledom, ali se brzo pribrao i nastavio svoj hod po Konaku. Sipajući oko sebe vesele reči i talase sipljivog smeha, išao je pravo put velike prizemne sobe u kojoj živi seraskerov brat Mustajbeg.

Zvao se Nikola i bio je pet godina mlađi od svog slavnog brata, za glavu viši od njega, ulegnutih grudi, bled, bujne kose i dugih opuštenih brkova. U mladim godinama počinjao je razne škole, i vojne i civilne, i laćao se raznih poslova, ali ništa nije završio ni postigao. Već kao ženjen čovek otisnuo se u svet, zaustavio se negde u Moldaviji i zaposlio kao upravnik imanja kod jednog boljara. Izgledalo je da je našao pravo mesto i da će se tu najposle skrasiti. Ali kad je Omerpaša boravio kao vrhovni komandant u Bukureštu i kad se prvi put u svetu pročulo nešto o njegovom poreklu, Nikola je potražio brata i javio mu se. Omerpaša je bio već u onim godinama kad čovek počinje da se obazire iza sebe, da se priseća svoga porekla i da pomišlja na one koji su mu bliski po krvi i rođenju. Posle mesec dana Nikola se, zajedno sa sinom jedincem, preselio u Bukurešt. (Žena mu je umrla upravo tih dana.) Omerpaša je prezrivo i rasejano slušao svog dobro poznatog brata, ali je zato sa nekom vrstom hladne tronutosti posmatrao četrnaestogodišnjeg sinovca koji je licem i stasom neobično ličio na strica. Pravi Latas!

Još tu u Bukureštu, i otac i sin su, u tišini i bez nekog naročitog ceremonijala, prešli na islam. Nikola, sada Mustafa, postao je tako vojni službenik u Intendanturi. Dečak je poslan u vojnu školu u Carigrad.

Mustajbeg se dve-tri godine kočoperio u oficirskoj uniformi i gordio svojim rodom, ali se u isto vreme pokazao i kao ono što je stvarno bio: neradnik i pričalo bujne mašte a male pameti. U dodiru sa oficirima počeo je i da pije. Javila se nekad zalečena sušica i stala da ga nagriza sporo ali neumitno. Nije više bio ni za kakav posao i vukao se kao senka uz seraskera, iz mesta u mesto. U Sarajevu mu se bolest pogoršala i zahvatila i grlo, tako da je mogao da govori samo još šištavim šapatom.

I sada on ponekad prošeta svoje osmanlijsko gospodstvo po Sarajevu, trezan i svečan, pozdravljajući i odzdravljajući po vojnički i pitajući se sa svakim za zdravlje promuklim glasom i samo na turskom jeziku. (Nadimao se od zadovoljstva što je u očima sarajevskih dućandžija izgledao kao čovek koji zna savršeno turski, ima fin izgovor i služi se biranim rečima.) Tako živi nekoliko nedelja, a onda mu odjednom dođe pa se zatvori u svoju sobu, u koju je prvo

uneo bardak rakije, i ne trezni se po nekoliko dana, ne brije se i ne pere, ne jede gotovo ništa, a spava, kao životinja, na prekide, po sat-dva, kad mu se pridrema i gde stigne.

U te dane nije puštao nikog u sobu. Hranu i vodu primao je retko i samo kroz odškrinuta vrata, koja bi posle toga odmah zaključao i zastro debelim ćebetom. Jedini prozor, koji je gledao u baštu, bio je zatrpan jastucima.

Tako izdvojen potpuno i okružen debelim halvatskim zidovima, Mustajbeg je već posle druge čaše počinjao da uzdiše i da seta po sobi, bijući se nemilosrdno šakama u glavu, sve dok se ne rasplače. Kad se zamori od tog hodanja među četiri zida, on sedne za siniju na kojoj gori sveća, pored čaše rakije i sahana sa hranom. Tu obriše suze, ispravi se i ukruti. Lice mu se stvrdne i zategne, oči iskoče, i pogled postane izbezumljeno oštar i ukočen. Prekrsti se nekoliko puta zaredom i krsteći se počinje da izgovara pojedine rečenice "Slavne molitve" koju je slušao nekad u detinjstvu i već prilično zaboravio, pa sada govori samo neke odlomke, iskidano i do besmisla iskvareno, ali usrdno.

»Va slavu iže va Trojici: Boga oca, sina njegova i presvetago Duha... Va slavu iže časnog i životvornog krsta... Preo molbe molitvice, preo svete, milostivne, slavne Bogorodice, čiste vladičice, naše Bogorodice prisnuju djeve i Marije, va slavu i čest!«« Zatim digne čašu i nazdravi slavski.

»Sada, braćo, sa prvom čašom ispijmo va slavu Boga koji se ne boji nikoga. Pomog'o nas milostivi Bog i nebesni dvor! «

Napija redom, a kad dođe do pete čaše i petog gosta, zbuni se i zapne. Plače od jeda što ga izdaje pamćenje, a kad se malo smiri, uspeva da nadoveže tekst u sećanju, držeći se više rečeničnog ritma nego stvarnog reda i smisla.

...I mi o čemu god radili, oda zla se i muke branili! Boga se bojali, duše ne ogriješili, žive pominjali, a mrtvijem pomen činili! Ljudima se ne omrazili, a obraz ne ocrnili! Dušmaninu se ne umolili! Naše sluge ne sukratili, da ih Bog izbavi luga prostirača i pepela pokrivača! Đe brat naš još robuje i tuguje, po zvijezdi ga poznali, mi ga ne izdali, već ... mu pomagali. Daj, Bože, da se oslobodi svaki sužanj i nevoljnik tavnice proklete i tirjanske ruke . . . Da Bog da!«

Tu opet zapne. Na licu mu se ogleda velik i uzaludan napor, čaša u ruci mu drhti, ali uspeva samo da se seti jedne od poslednjih rečenica, negde pri kraju, i nju izgovara što može glasnije, kliče gotovo svojim sipljivim, načetim glasom.
- I ja velim; «vita jelo, uzvij gore grane, daj nam, Bože, svima skupa zdravlje!«

Posle toga se previje u pasu, bije čelom o siniju, uz nerazumljiv šapat i grčevito jecanje. Poigrava sveca na siniji, viju se i prepliću senke na podu i po zidovima.

Pošto je dugo ostao u tom položaju, Mustajbeg se diže. Slab je, ali pribran i lak; njegovo sećanje je pročišćeno i vedro kao predeo posle kiše: sve je blisko i jasno. Javljaju se pesme i zdravice, ali sada sa neke svadbe. Guje kako pevaju, hteo bi i sam da upadne u pesmu, ali kako nema glasa ni sluha, on samo šapuće

za njima:

Kreštalica kriješti Na popovoj lijesci:
Goni pope volove,
Da oremo dolove;
Da sijemo ženicu;
Da ženimo Grujicu,
Da prosimo Milicu.

Od te pesme sav živne. Napuni čašu, podigne, zabacuje glavu:
- Napili smo sa kruvom kvasom, a sada ćemo sa vinom i dobrim glasom. Ako je ovo vino vinovina, rodila nam brda i dolina; ako li je rakija žeženica, rodila nam proha i ženica! Zdrav Omere, koji si do mene! I ti Kokane, ako te dopane!

Tu zastade. Iz poslednje rečenice izdvoji se jedna reč i suknu kao meteor. Omer. Mićo, koji se neprimetno izmetnuo, pretvorio, okrilatio, i otišao dalje nego što je živ čovek mogao predvideti, i zasenio sve i svakog, a najviše svoga brata Nikolu. Omer, strašni brat, kome dugo niko nije znao roda ni plemena, korena ni imena. Ali, sad mu se jasno vidi izvor i put. Od samog početka, taj je bio ovo što je sada i što će do kraja života biti. Zapravo, ništa nije prestao da bude i ništa postao. Omer. Zajedno su njih dvojica slušali ovu istu zdravicu na seoskim svadbama, samo je svaki primao na svoj način. Znači da je Mićo već tada bio i Omer, a da nije tek prilikom turčenja i sunećenja u Banji Luci, kao mladić, izabrao to ime, nego ga je nosio od detinjstva sa sobom. Za svaki slučaj, pored svega ostalog, imao u svom bogatom arsenalu i to. (To je ono što je s đavolje strane u čoveku!) Znači da se sa njim ne može izići nakraj, da je njegova igra unapred dobivena, i da je igrati sa njim isto što biti jadna, od samog početka prevarena budala. I to se začelo od istog semena, u istoj utrobi, rodilo se u istoj kući, i zove se — brat, a u stvari je još pre rođenja pojeo i tvoj deo kolača koji se zove svet!

Tu pamet staje i objašnjenja nema. Od tog treba bežati ili, ako pobeći ne možeš, biti sa njim izgubljenu bitku, i to sputanih ruku i vezanih očiju. Ali kako, kad taj što se oduvek zove Omer, i što bi trebalo da je njegov brat, jede ljude oko sebe, i to bez mere i kraja, i sve odreda, bez razlike, pašu suparnika, kao i rođenog brata i sinovca, nekog buntovnog bosanskog bega kao i bezimenog redova iz Anadolije. Mrvi i jede sve kao što diše i postoji, i na sve je spreman, za sve sposoban, osim za jedan treptaj ljudskog razumevanja ili saučešća.

Sve to Mustajbegu izgleda jasno, bar u ovom trenutku dok stoji nasred sumračne sobe u kojoj više nema ni krsnog imena ni svadbe, ni pesama ni zdravica iz detinjstva, kao ni sile ni gospodstva iz ovih poslednjih, turskih, godina. Ničeg nema na ovoj krajnjoj tački na kojoj on stoji sada kao čovek koji je proigrao sve izglede i sve mogućnosti i za kog nema više života ni u jednoj vojsci, ni u jednoj veri ni državi na zemlji.

A kako i da ga bude posle nekidašnjeg razgovora sa bratom, na ovom istom mestu? Pre tri dana, dok je ležao grozničav i do izgubljenosti potišten, upao je

iznenada serasker, otpustio pratnju, da bi ga, stojeći i gledajući ne u njega nego u golo pruće iza niskog prozora, upitao kako je. Tada je on poslednji put pokušao da sa tim uniformisanim priviđenjem tečne reči i bademastih očiju, koje sve vide a nikog ne gledaju, razgovara kao sa bratom i svojim, da mu, kako je stalno u sebi govorio, "otvori srce" i kaže celu istinu o sebi, o svom položaju, svojim osećanjima. Svi raniji pokušaji da to učini, odbijali su se od seraskera i njegovog hladnog i krtog: »Pa dobro, šta hoćeš ti?« I njegov moćni brat dokazivao mu je tada da ne zna šta hoće, a da ne može ni znati, jer ništa na svetu ne znači i ništa ne ume i ne može da bude. Za plug nije bio, za sablju nije, za pero još manje; hrišćanin i podanik nije umeo da bude, ni musliman i gospodar da postane; ne ume ni mudro da ćuti ni pametno da govori; nema ni snage ni hrabrosti, ni strpljenja ni lukavstva. Nije drugo do jedno ništa koje nije ni za šta. Čak ni moćna zaštita ovakvog brata na ovakvom položaju nije mu pomogla. Prema tome: ništa.

Tako ga je njegov rođeni brat dovodio do ivice ništavila i provalije u koju on treba samo da skoči.

I ovog puta bilo je isto, samo gore. Serasker je već na početku prekinuo njegov zamršeni izliv osećanja.

- Ne vidim šta bi ti htio. Sin ti je lijepo smješten i na dobrom putu.
- Sin! A ja, otac?
- Ti? Zar opet da govorimo o tebi? Ti si, eto, takav kakav jesi i kakav si vazda bio. Mislio sam da ćeš be kod mene promijeniti i početi nešto da radiš, ali godine prolaze a ti uvijek isti. Sad je došla i bolest.
- Pa šta da radim?
- To se i ja pitam. I sve mi se čini da bi najbolje bilo da skončaš.
- Kako?! — jeknuo je čovjek kao da se brani od snažnog i hladnokrvnog ubice sa kojim se, slab i grozničav, našao u zaključanoj sobi debelih zidova.
- Pa tako, ili da ozdraviš, da se trgneš i daš na posao, kao i ostali svijet, i to bez kuknjave i ludih priča i buncanja, nego kao pravi carski oficir, ili da se ubiješ kao čovjek.

To je bio kraj razgovora. Mustajbeg je, držeći se sa naporom na nogama, pokušao još jednom da kaže nešto o sebi i svojim mukama, ali serasker je već prihvatio za bravu na vratima iza sebe. Vrata su se odmah širom otvorila. Napolju su stajala dva oficira u stavu mirno.

- Pa tako ... gledaj ... biće bolje! — promrmljao je serasker i, već sa jednom nogom preko praga, živo mahnuo rukom na pozdrav bratu, koji se, oborenih očiju i obliven hladnim znojem, držao što je mogao pravije.

Kad je zakucao na vrata bolesnikove sobe, Muhsin-efendija je počeo u isti mah i da viče i da guguče:

- Otvaraj, Mustajbeže, diko moja i lepotomoja, otvaraj u dobri čas svom dobroželatelju i prijatelju!

Dosta je vremena prošlo dok je Mustajbeg otvorio. Da je Muhsin-efendija

umeo i mogao da primeti išta oko sebe, on je ovde imao priliku da vidi kako izgleda čovek u teškom trenutku, kad od cele ove zemlje nema više do ono što njegova dva stopala pokrivaju. Ali, kako je bio slep i neosetljiv za sve osim za svet svoje udvoričke slatkorečivosti i za veštački ali nepokolebljivi sklad koji ona oko njega stvara, on nije primetio ništa. Zasuo je bolesnika svojim laskama i čestitkama što tako dobro izgleda.

- Mašalah, mašalah! Govorio sam ja to i ranije. Nema tu bolesti, nego nazeb. Nazeb, ništa drugo! I evo, kako sam rekao, tako i jeste. Hvala bogu velikom!

Samo napola odeven, ispijen, neobrijan i razbarušene kose, bez glasa, Mustajbeg nije pravo ni slušao ovu nezaustavljivu čegrtaljku opšteg i stalnog hvaljenja i povlađivanja, samo je trepćući gledao rumenog, ugojenog i veselog čovečuljka iz kog ona klepeće. Na mahove mu se činilo kao da ni on sam, ni ovaj Muhsin ne postoje, i ne mogu postojati, ovakvi kakvi su i ovde gde su, nego da je sve to neobičan san koji neko treći sniva o njima.

Muhsin je, zagrcavajući se od zadovoljstva, neprestano pričao o Mustajbegovom dobrom zdravlju, o veličini i slavi jedinstvenog i nedostižnog seraskera, o skladu i lepoti svega što postoji ne samo u ovom Konaku nego u vaskolikoj Carevini, na zemlji i nebesima. Sve je to samo napola razabirao Mustajbeg, a u njemu su, sa nepravilnim kolanjem krvi, nicale o padale čudne pomisli. Da vikne gnevno i gromko

- ah to, to! da vikne i da zaurla! — i da istera ovu smešnu budalu iz svoje sobe kao šugovao pseto! Ili da mu skoči za vrat i da ga zadavi bez reči i objašnjenja? Pa da se i Mustajbeg, posle, bar po nečem pominje. A kad se talas krvi sleže u njemu, on kao kroz maglu gleda tog Muhsina i — pomalo i sluša ono što govori. Ne, niti će viknuti, niti će ga udaviti kao što pomišlja, neće to i ne može, nego će ili sagoreti od groznice ili skončati od svoje ruke, u ovoj sobi. Sve što još može, to je da sluša Muhsinovo pričanje u kome ne postoji ni ova soba, ni taj Mustajbeg sa takvim mislima.

A Muhsin govori dalje.

- Još dan-dva pa da se digneš i da iziđemo u čaršiju, među svijet. Ljudi me jednako pitaju za tebe. Gdje je, kažu, onaj pametni čovjek, lijepe riječi, i gospodskog soja i držanja? Poželjeli smo da ga vidimo i čujemo.

Mustajbeg ga pažljivo i začuđeno sluša. Pa zar i to još može biti? Zar se i to može o njemu pomisliti i kazati, pa ma i samo kao laž i laskanje? A Muhsin veze dalje, i sve lepše. I u vojsci, kaže, među oficirima, osećaju svi da im nema dobrog druga koji je umeo i da naredi i da rasporedi, i da zapovedi i da se našali. I svi jedva čekaju da se vrati. A osim svega toga, možda iza nekih mušebaka neke devojačke ili udovičke oči, koje su zapazile naočitog seraskerovog brata kad prolazi sokakom, sada čekaju da ga ugledaju i da mu se obraduju.

Mustajbeg sluša, sve pažljivije. I to, pita se, zar i to može biti? Jeste da je ovaj Evet-efendija izlapela a prepredena budala, ali zar baš sve što on kaže mora biti laž? Zar ne bi bar nešto od toga, bar slučajno, moglo biti istina? Na kraju, i onaj koji laže i laska, i on nastoji da ono što kaže bude bliže istini, i što

verovatnije. I laž i laskanje mogu, ostajući to što jesu, i nehotice da nam osvetle neku stvar. Evo, ovde se govori o njemu kao o živom čoveku. I kad odbacimo sve drugo, to ostaje. A to je glavno. U čemu i po čemu bi seraskerove teške reči i sve one crne misli iz ove zagušljive sobe morale da budu istina i stvarnost, a sve ovo što govori Evet-efendija samo laž i ludost? — Taj njegov brat, serasker, u takvom položaju je da ne mora da bira izraze i zaista to i ne čini, a ponajčešće i ne misli na onog kome govori ni o onom što stvarno kaže. Ne dopušta mu to njegova sopstvena veličina. Na kraju, neka je tačno da je on taj najnesrećniji čovek koji nije potpuno prestao da bude Nikola, a još manje postao pravi Mustajbeg! Neka je i tako, ali znači li to da tako mora i ostati? Istina je da večeras ne vidi izlaza, ali to još ne znači da ga sutra ne može ugledati. Istina da je grozničav i da mu je glas promukao, ali zar je jedan čovek bolešljiv, pa živi ugledan i poštovan među ljudima? Zar se i onom koji se nalazi već nad ponorom samoubistva često ne otvaraju nove mogućnosti i neočekivani putevi daljeg života?

Muhsin-efendija je i dalje pričao i kitio, ali on ga sad nije mnogo slušao (nije mu više potreban!), nego je sve življe mislio o tome kako će se otresti svih misli i priviđenja, prionuti na lečenje, i zagaziti među ljude gde još ima mesta za svakog, pa valjda i za njega. Na kraju, i oprostili su se tako. Muhsin je, nasmejan i ozaren, sipao svoja povoljna predviđanja u svemu i za sve, a Mustajbeg ga je s visoka i zaštitnički tapšao po ramenu, dok njegov govor nije čuo ni slušao, jer je sav bio obuzet svojim mislima 0 tome kako će se sresti sa ljudima, šta će kome kazati, i kakav će stav zauzeti prema svakom pojedinom od njih, a naročito prema seraskeru koji mu je ipak brat i svoja krv. I osećao je kako će za sve to biti dovoljna ova snaga što u njega odnekud nailazi, i želeo samo da što pre krene.

LETO

Počinjalo je leto, dobro godišnje doba. A vremena su bila takva da je svetu izgledalo neverovatno da će i te, hiljadu osam stotina pedeset i prve godine, u granicama ovog vilajeta biti nečeg što se zove leto.

Navršava se godina dana otkako je serasker Omerpaša došao sa vojskom da u Bosni i Hercegovini sprovede carske reforme, da uvede savremeniju upravu, ravnopravnost građana bez razlike vere, red i sigurnost, i da, kao što je sam govorio, ognjem i mačem pokori i salomi sve one koji se tome već godinama, potajno ili otvoreno, na sve moguće načine odupiru. — Neobično je i teško ovo leto. Tako neobično i teško da je i austrijski generalni konzul Atanacković, koji je verovao za sebe da se više ničem ne može začuditi, mislio da poznaje Bosnu i njena godišnja doba i da ga u njoj ne može ništa iznenaditi, ipak morao sam sebi priznati da na sve što se ovog leta oko njega dešava gleda sa novim osećanjem u kome ima pomalo i čuđenja i iznenađenja. Posmatra on to leto, koje počinje da zeleni i buja oko njega. Ono je, naizmence, sunčano i kišovito, što bi za Bosnu trebalo da znači dobro i plodno, ali nekako avetinjsko i gluvo; u njemu sve zeleni i raste, samo čovek strada i gine, a i onaj koji je pošteđen od toga uvlači se u sebe i smanjuje kao biljka koja vene.

Sretne slučajno čoveka, nekog od uglednijih ljudi i prvaka, pozdravi se sa njim i, obazrivo izbegavajući svaki drugi predmet razgovora, kaže samo reč - dve o kiši ili lepom vremenu i dobroj letini koja je na pomolu, ali čovek obara pogled i zaobilazi jasan odgovor.

- Jeste, zapriličilo je ... onako ..,

Toliko je čovek brižan i uplašen da ni o tome neće ništa određeno da kaže, a ne sme čak ni to: da ništa ne kaže, nego s mukom nalazi dve-tri reči za koje je siguran da ništa ne znače i ni na šta ne obavezuju, a koje ga još uvek skupo staju. Nikad ovaj svet nije bio brz na reči ni iskren prema strancu, ali sad je, evo, došlo vreme da se ni o vremenu ne može govoriti.

Ono što se za poslednju godinu dana dešavalo po Bosni i Hercegovini zaokupilo je svu pažnju i potisnulo sve druge interese, brige i bojazni, pa čak i najprirodnije. Ne gleda niko koje je doba godine, ni kakva se letina pokazuje,

nego svak sluša ili šapatom prenosi pričanja o seraskeru i njegovoj vojsci, koja krstari zemljom i ne samo ugušuje svaki otpor i svaku bunu, nego ih i sama Izaziva i tamo gde ih dotad nije bilo, pa ih onda guši.

Generalni konzul nije preterivao kad je, početkom juna meseca, pisao u Beč knezu Svarcenbergu da Travnik liči na robijašnicu. A konzul je čovek koji se ničeg u životu toliko ne boji koliko da se ne prevari u svojoj oceni stvari, i ni od čega toliko ne zazire koliko od preteranosti i od slikovita načina izražavanja. On je i sada bio dosledan sebi, jer preterivao zaista nije, i poređenje glavnog grada sa robijašnicom (koje uostalom nije ni poticalo od njega nego od njegovog dragomana Plehačeka) i nije u ovom slučaju slikovita fraza, nego prosta činjenica. Ne samo u Travniku nego u nekoliko većih gradova ljudi su se mogli podeliti na tri grupe, nejednake po veličini ali vezane istom bedom: na robijaše, na one koji ih gone i čuvaju, i na neme i nemoćne posmatrače.

Kad više nije bilo mesta u travničkoj tvrđavi, pohapšeni begovi, age i ulema zatvarani su u kasarne, a vojska je sve više potiskivala građane iz njihovih kuća, tako da su stanovnici postali nekako sporedni i slabo vidljivi. U staroj tvrđavi na bregu, zatvorenici su se gušili u dubokim kazamatima ili, vezani i pod stražom, spavali na kamenju tvrđavskog dvorišta. A danju se tvrđava presipala kao kamena prepunjena posuda, tako da su svi sokaci bili puni hapšenika koji su, zvečeći okovima na nogama, čistili jarke i vukli kamen za ivičnjake ili državne građevine.

I dosad su robijaši radili po gradu, ali nikad ih nije bilo ovoliko i nikad nisu bili od ove vrste. Nekad su radili robijaši koji su i u ranijem životu navikli na fizički rad, a sad rade begovi i ulema, visoki dostojanstvenici i prvi koljenovići. Rade oborenih očiju, nenaviklim pokretima, u odelu koje ne odgovara tome mestu ni takvom poslu. Mnogi su od njih prilikom hapšenja obukli najbolje što su imali, tešku čoju i fino krzno, ne znajući kuda ih gone i gde će zimu dočekati, ako je dočekaju, pa sad Izgledaju dvostruko žalosno dok vuku kamen i kopaju zemlju, sa ćurkovima i čohali-čakširama na sebi, usred leta. A moraju tako da rade, jer što god skinu sa sebe ili od čega god se samo za korak odvoje, to nestane kao mađijom. Ovi Anadolci koji ih čuvaju kradu sve što stignu, a za ukradeno ne sme niko da ih pita.

Taj prizor palih veličina privlačio je svet, kao što to obično biva, i ljudi su zastajkivali i začuđeno posmatrali bivšu gospodu kako tegle i kopaju i kako često nemoćno puštaju alat i stoje nad njim zamišljeni, kao da se čude kako je tvrda zemlja i težak kamen. Jedni posmatrači bili su zluradi i podsmešljivi, gurkali su jedan drugog i izmenjivali među sobom šaljive i nemilosrdne primedbe, ali takvih je bilo malo, većina je zastajala kratko i bez reci, na licu im se nije moglo videti ni da žale osuđenike, ni da odobravaju ovo što se sa njima radi, samo su ćutke i zamišljeno gledali šta od sile i gospodstva biva kad na njih udari veći od njih i kad sila suzbije silu jačom silom. I odlazili su brzo dalje,

puni nemog čuđenja i nejasne brige, pitajući se u sebi šta sve još može biti kad je ovo moguće.

A sve što je među muslimanima »bolje i uglednije" i što se tako zvalo i takvim smatralo, a što je poštedela ili još nije zahvatila Omerpašina sablja, povuklo se u kuće ili, ako je baš moralo da iziđe u čaršiju, okretalo glavu od nezapamćenog prizora. Čaršijski ljudi sedeli su na svojim ćepencima, skamenjeni od straha, zgađeni, nemi od ogorčenja i bolesni od negodovanja koje ne smeju da pokažu. Samo u dnu mračnih magaza ili negde u zabačenim baštama iza kuća, oni bi šapatom izmenjali po koju reč, tek koliko da olakšaju srcu i osete da nisu sami u nevolji koja se sručila na njih. A svi su govorili isto. Mnogi od njih pamte kako je u ovom istom Travniku, pre tridesetak godina, zloglasni Dželaludinpaša namamio u svoj konak prve begove i ajane i poklao ih kao brave. To je bilo strašno i ostalo u priči. Ali šta je to prema ovome? Smrt je laka i muke su ništa, tako im se činilo i tako su govorili jedan drugom, ali sada je došlo vreme da argatuju i kopaju i oni koji nikad svojom rukom nisu sami sebi ni čibuk pripalili, da lance nose oni koji su oduvek zakone krojili i primenjivali. To je sramota koja se ne da podneti, a protiv koje se ništa ne može, koju je mogla smisliti samo ova lička poturica, nekadašnji austrijski podoficir, begunac i sluga, a sada serasker i »sablja u sultanovoj ruci«. To su poslednja vremena!

Zaprepašćenje koje vlada među hrišćanima, rajom, nije ništa manje, iako je druge prirode. Gledaju šta carski izaslanik radi od silnih i moćnih ali ne stižu da se tome obraduju. Slušaju kako to treba da donese promenu njihovog položaja nabolje, ali vide da seraskerova vojska nije ni za njih ništa lakša od ma koje turske vojske koja je ranije gazila Bosnu i da je njegova vlast i sila mnogo teža i gora od vlasti domaćih begova i aga. I oni misle i šapuću o ovome što vide i što im se svakodnevno o glavu obija. Misle: da ne može ni po čiju glavu dobro biti kad se ovolika i ovako stara zgrada ovako ruši. Šapuću; da je uvek teško magaretu preko koga se ždebad biju.

A Omerapaša je, sa svojim štabom viših oficira, u većini mađarskih i poljskih begunaca, poturčenjaka kao što je i sam, odlazio iz Travnika, preletao Bosnu upopreko, razgonio nesređene odrede pobunjenika, palio, sekao, streljao, hapsio, smenjivao i postavljao vlasti, pa se opet vraćao u grad, na beiu conju i uz pisku truba i tutanj bubnjeva svoje vojne muzike, dostojanstven i bleštav od ordena osmanlijskih i hrišćanskih. A uzgred, između dva pohoda, on je govorio o svojim planovima, i to otvoreno i namerno pred onima za koje je znao da će to dalje prepričavati. Kazivao je da je sve neposlušne i obesne begove i gospodu u Bosni podelio na tri kategorije. U prvoj su oni koji su s oružjem u ruci ustali protiv sultana i kojima će on skinuti glavu "pa da je veća od najveće bosanske planine". U drugoj su oni koje će okovane poslati u surgun u Aziju, čak na krajnju istočnu granicu da se malo prošetaju i vide kolika je sila i carevina u sultana na koga su ludo i izdajnički ustali, pa da se tamo rashlade i opamete, ako

mogu. U trećoj su oni dvolični i podmukli ljudi koji su krišom pomagali ustanike, ogovarali njega i carsku vlast i govorili što ne treba; takvima će udariti po sto štapova, tako da za mesec dana neće imati na što da sednu, a svaki i najmanji pokret će im kazivati kakvu ludu glavu imaju na ramenima 1 opominjati ih protiv koga su ustali.

I to je govorio ne kao raniji veziri, Osmanlije, sa gnevom i praskom, nego sve kao uzgred, mirno, hvalisavo i nasmejano. Uopšte se ponašao kao da je ceo krvavi posao koji već godinu dana vrši po Bosni nešto sporedno i nevažno, samo neophodna priprema za glavno delo, koje tek ima da dođe. I tako je sklanjao s puta koljenoviće i odžakoviće, paše, begove, kao da su odavno mrtvi, a on poslan samo da ih sahrani.

A pored toga, još je nalazio vremena za sve. Činio je posete konzulima i primao ih, u punoj pompi i po svim pravilima protokola. Pri svakom odlasku i dolasku izvodio je parade sa defilovanjem trupa, vojnom muzikom i pucnjavom topova. Neprestano je premeštao, menjao i dopunjavao svoju skupocenu ergelu, koja je trošila više nego svi stanovnici najveće bosanske kasabe. Dovlačio je iz Austrije čitave karavane nameštaja u Sarajevo i udešavao novi konak u Fadilpašića kući, kao da misli vek vekovati ovde, i to u stanu koji je potpuno "na bečku formu". Preselio je ceo harem. Dovodio je svoje rođake, isturčene kao i on, a ta putovanja bila su skupa i svečana kao da se radi o sultanovim sinovima. Za svoju ženu Rumunku, dobru pijanistkinju, dovukao je klavir u Sarajevo. Samo prevlačenje toga klavira od Broda do Sarajeva, koje je trajalo jedanaest dana, bilo je izvor briga, kulučenja, troškova i svakojakih napasti za vlasti i za narod duž celog puta. Klavir su prevozili na naročito građenim kolima mnogobrojni konji, volovi i kulučari. Bio je umotan u kudelju i okovan daskama i gredama. Taj neobični i tajanstveni teret, za koji se nagađalo da treba da posluži za muziku u Konaku, a kome ljudi nisu mogli ni da naslute pravi oblik ni da pogode namenu, pre- vožen je kao da je od najfinijeg stakla, sa strahom i strepnjom, pod teškim pretnjama globe i batina.

I nije bilo nikoga koji se samo očešao o ta kola a da nije u sebi prokleo i gospodu, sa svim njihovim nerazumljivim potrebama i prohtevima, i tu svirku, ako je svirka, i onoga ko će je izvoditi i one koji će je slušati.

Tako se kroz zaraćenu i uplašenu Bosnu, kojom su krstarili odredi vojske i ustaničke čete, grupe begunaca i okovanih hapšenika, vukla za pašom čitava povorka ljudi, stvari, konja, neka vrsta lične komore, koja je svojom glomaznošću i neobičnošću još više izazivala i inače ojađen, uplašen ili zabrinut svet. A on sam dospevao je da vodi računa o svemu tome što njegov život treba da učini prijatnijim i veličanstvenijim, i njegovu ličnost svetlijom i slavnijom.

I ljudi koji su u prošlosti uvek odbijali da žive pod svakom pogodbom i po svaku cenu, sad samo grčevito stežu vilice i zakreću glavu u stranu. To je sve što

smeju i mogu. A to je u takvoj protivnosti sa onim što žele i hoće, da ih ta razlika pritiskuje kao nepodnošljiv i sramotan teret koji se ni noću, u snu, ne skida sa njih. Bezobzirni i krvavi serasker radi što god hoće i izvršava što god namisli, ne vodeći ni najmanje računa o njima i njihovim shvatanjima i osećanjima, i ne misleći, izgleda, na njih drugačije nego kao na predmet svojih zadataka i vojnih operacija. A njima se upravo zbog toga čini da on s planom i računom traži najosetljivije mesto u svakom pojedincu i nastoji da ga što teže i ljuće udari upravo po tom mestu, čini im se da on i ne misli ni o čemu drugom nego o tome kako bi njih, sve zajedno i svakog pojedinačno, što više ozlojedio, uvredio i ponizio.

Takvo je bilo leto koje je nastupalo i koje je generalni konzul Atanacković, iznenađen, posmatrao sa čuđenjem. Tiho i svečano leto, koje obećava plodnu jesen, ali šta vredi kad je to seraskerovo leto i kad uplašenom ili ogorčenom svetu taj plod već unapred grkne u ustima.

VETAR

Novembarska noć 1851. godine nad usnulim gradom Sarajevom. Retke svetlosti pokazuju kolika je tama osvojila zemlju i nebo. Izgleda da sve živo počiva i spava. Ali samo izgleda, jer kad se ljudi u ovakvim vremenima zatvore u kuće i pogase svetlosti, to još ne znači da svi spavaju.

Gospodin Atanacković svakako ne spava. Kod njega se još vidi svetlost. I to nikom nije čudno. Njegove brige i poslovi toliki su i takvi da im jesenji dan od jutra do mraka ne može biti dovoljan. Pa ipak, prevario bi se onaj ko bi pretpostavio da on sada razmišlja o tim brigama i poslovima. U stvari, vetar donosi, mrsi i odnosi njegove misli, dok sedi nad otvorenom sveskom Volterovih dela. Večeras, on misli samo o vetru i vetrovima.

Sarajevo nije grad mnogih ni čestih vetrova. Uglavnom, tu se javljaju dva vetra. Teški i bljutavi južnjak koji se dovalja Sarajevskim poljem, upadne u grad kao u klopku i tu, ne nalazeći izlaz, reži, lupa, bije oko sebe, dok se ne istroši i ne legne. Drugi je severoistočni, studeni vetar koji pada sa visina i usred bela dana nosi senku i ledenu jezu planinskih gudura i padina. A studen ili zapara, koje ti vetrovi donose, leže u ovom gradu dugo i uporno, kao zli gosti, sve dok sami ne iščile ili dok ih ne istera smiga protivnog vetra.

Sarajevo nije grad mnogih vetrova. Ali kad čoveka mrak i samoća upućuju na posmatranje i ispitivanje sebe i svoje najbliže okoline, pa i vetrova, i kad sedi ovako u novembarskoj noći koja je sva jednaka, onda on i u proizvoljnim, nemuštim zamasima vetra traži i nalazi neki smisao i značenje.
I tada mu se lako učini ponekad da stvarnost nije samo ono što danju izgleda da jeste, nego da ima i drugo lice; uopšte, da je bez jasno povučenih granica, da krije u sebi i druge neke mogućnosti i verovatnoće van reda iskustvom utvrđenih i imenom određenih pojava, i da može njima trenutno i prolazno ali stvarno da nas iznenadi i zbuni.

Plamte dve sveće zapaljene kao na zakletvu. Napolju duva i u sobi se oseća

neki jak, bezimen i za došljaka nov vetar, kao da se te noći prvi put javlja. On po svemu izgleda neobičan. Njegovi talasi nailaze u nepravilnim razmacima, čas su mlaki, čas hladni, čas se sa hukom ruše niza strme strane, čas dolaze gotovo nečujno, uvlače se kroz sve vidljive i nevidljive rupe i otvore na kući, tako da ih osetite tek kad prodru u sobu. I po tome se vidi kako je građena i koliko je zapuštena i rabatna ova begovska kuća i kakvih sve pukotina ima u njoj. Ona pisti, huji, ćurliče i tremolira kao drven instrument sa bezbroj nejednakih piskova.

Ove istočnjačke kuće, i kad su bogataške, liče pomalo na čardake i stražamice. Građa i raspored prostorija, prostirka i nameštaj, sve to izgleda kao da ljudi ovde žive privremeno i prolazno. Kao da su juče došli i smestili se, ili kao da će sutra krenuti dalje u svom pohodu kome se ne vidi kraja. A i grad u kojem je ova kuća spada u vrstu gradova koji su nastali po nuždi i zbog odbrane, i celim svojim razvitkom služili pre svega opštim, višim ciljevima zajednice, a tek u drugom redu zdravlju i prijatnosti svojih stanovnika.

Ta mu se misao često vraćala u raznim turskim gradovima, pa se javlja i u ovoj sarajevskoj noći u kojoj čovek nije ni za trenutak sam, jer vetar napada sva čula, a njegovi podmuklo promenljivi zamasi osećaju se kao stalno prisustvo nekih neodređenih ali zlovarnih sila koje se neprestano menjaju i smenjuju,

Vetar se oseća kao nečiji studen, uvredljiv i neprijatan dah na licu. Uvlači se u malo zadignutu nogavicu pantalona na desnoj nozi i mili tu naježenom kožom kao ljigav dodir vlažne alge. Sa pojedinim talasima dolazi mučan zadah kuće koja trune duboko u sebi, i naviru neodređeni mirisi kao nelagodna sećanja.

Trepte sveće na stolu. Njihovi vatreni vršci izgledaju kao dve nemirne leptirice koje mogu svakog trenutka odleteti i izgubiti se u tami. S vremena na vreme, ta dva plamena se povij u potpuno, a u sobi nastaje polumrak, i kad već izgleda će se obe ugasiti, odjednom zasvetle jače i hrabrije nego do tada. Ta igra svetlosti zamara oči i smeta pri čitanju. (Zaista, nijedno čulo ne ostaje pošteđeno!) Razdražen i umoran, Atanacković obara pogled sa knjige na pod koji je zastrt velikim finim ćilimom iz Korasana. Kupljen nekad u Solunu, to je čilim izuzetne vrednosti. Prodavač je za njega s ponosom govorio da je »tanak kao ružin list, trajan kao bivolja koža, cvetan kao carska bašta, a mekan kao duša«. I eto, taj ćilim kao da hoće da oživi, miče se neprestano, treperi, diže i spušta; čas se zadigne na kraju, čas potklobuči na sredini. Atanacković se pita ima li u ovoj vetrovitoj noći ičeg stalnog i utvrđenog, i sa nevericom gleda kako se ćilim nadima i talasa kao da će poleteti. Javi se odnekud pomisao na leteće ćilime i fakirska čuda i čarolije iz priča, na prisustvo nepoznatih sila, na mogućnost da je ovaj vetar izvan reda u prirodi i da bi se moglo desiti nešto naročito što bi promenilo sve u čoveku i oko njega. I uporedo sa tom mišlju,

odjednom studeni mravci uz leđa; ali nju odagna odmah druga, prava i razumna misao o nemogućnosti takvih pojava. Sve se to dešava kao u snu i brzinom sna. I te dve misli, pogrešna i tačna, smeniše jedna drugu munjevito, u istom trenu, tako da između njih nije ni bilo merljivog vremena. Stvarnost potisnu praznu maštariju. Ali trag one hladne jeze uz kičmu ostade i posle toga.

Čovek kraj sveća strpljivo čeka da sve to prođe, kao što prolaze tolike sitne i krupne muke i nelagodnosti. On zna dobro da se to noć samo poigrava čulima pedesetogodišnjaka koga je dan zamorio i ozlovoljio; zna da, na žalost, nema ćilima koji lete ni vetrova koji nešto znače, ni izuzetnih snaga koje bi mogle odjednom da izmene prirodu jednog grada ili sadržinu čovečjeg života. Zna dobro, a ipak sedi budan i dokon, napregnutih čula, kao da upravo to odnekud očekuje. A to nikad ne dolazi. Dolaze neočekivana sećanja, kao nezvane slike u snovima.

U Beču. Njemu su bile dvadeset i četiri godine; njoj nepunih devetnaest. Vraćali su se sa šetnje Starim šančevima. Njihovo društvo bilo je dobro odmaklo. On je usporavao hod, a ona je opominjala da požure, ali samo rečima. On je svaki čas uzimao njenu ruku pa je, ne nalazeći odziva, opet puštao. Ćutanje. Čim bi progovorili, reč im je kidao vetar. Teški martovski vetar, koji razvija prave pupove i od kojeg nadolazi i buja sve, hujao je i gudio kao da neke velike vode nailaze i slivaju se u potocima, rekama i slapovima, dolinama i obroncima bregova. On im je oduzimao dah, zaustavljao ih u hodu i pribijao jedno uz drugo. Mladić je pokušavao da govori o ljubavi, a devojka je okretala glavu i ćutke išla dalje, krećući se sporo, sva predana nekoj svojoj nepoznatoj misli.

Što su se bliže primicali kraju Sanca, vetar je bivao sve jači. Mrak je padao brzo. Tu su naišao na usamljenu, mladu, tek odskora presađenu lipu. Odupirući se vetru, uhvatili su se za njeno glatko i golo stablo kao za katarku brodića. I ostali su tu. Devojka se naslonila leđima na stablo. Bez reči, bez misli i predumišljaja, on je obgrlio i nju i tanko drvo. Otpora nije bilo.

Mrak se sklopio nad njima i vetar je besneo sve jače. Ljubili su se bez mere, bez svesti o sebi i o svemu što je oko njih, što je bilo i što će biti; ljubili su se ne kao dvoje mladih ljudi sa određenim imenom i društvenim položajem, nego kao da se sve živo na zemlji što može da ljubi i da bude ljubljeno sleglo večeras tu i savilo oko stabla koje se, zajedno s njima, povija od vetra. Vetar im više nije smetao, nisu ga ni primećivali, jer su plovili uporedo sa njim. Vezani za mlado drvo, dizali su se i padali, leteli zemljom i nebom, brodili s talasima i tonuli, na bezbrižnom moru srećni brodolomnici. On nije ništa video ni osećao osim njenog lica. To lice sa sklopljenim očima i napola otvorenim ustima koja su primala poljupce ne vraćajući ih, svetio, kao srebrno, hladno od večernje vlage, zaklanjalo mu je svet. Okrenuto prema sivom nebu, zaneseno i nepomično, ono je dočekivalo poljupce kao zemlja rosu i sunčevu svetlost.

Tih nekoliko minuta izgledali su tada dugi kao neko novo i raskošno godišnje doba.

A posle... Ali kod same pomisli na to šta u sebi nosi i šta sve znači to «posle«, kao čudom je nestalo nekadašnjeg večernjeg čuda na Starom šancu, i devojke, i vitkog drveta, i poljubaca. Veličanstvena, oživela slika od pre toliko godina planula je i sva sagorela u jednoj jedinoj munjevitoj iskri, zasenila ga, i ostavila kao šlepa u tami.

Iz te tame, koja se polako razilazila i tanjila, ukazala su se dva slaba plamena, pa otvorena knjiga na stolu pod ubogom svetlošću dveju sveća, i na knjizi — dve njegove ruke.

Skočio je. Oko njega prostrana, napola nameštena turska soba; uglovi joj se gube u mraku. Nigde traga od njegovog sna-sećanja. Jedino je vetar još tu, ali neki posve drugi, sarajevski vetar koji pišti negde u tavanskim gredama i avetinjski se poigrava krajevima tankog čilima iz Korasana.

LAŽ

Pre svakog sastanka sa seraskerom. Atanackoviće je dugo razmišljao šta će sve da mu kaže i šta bi mogao odgovoriti na njegova isto toliko neočekivana koliko drska i podmukla pitanja. Trudio se da što bolje uvežba svoj razgovor sa seraskerom i puštao da pred njim prolaze pitanja i odgovori, dokazi i protivdokazi, kao što oficir vežba paradni marš uoči svečanog defilea. A posle sastanka bilo je još gore. Serasker bi se prosto uselio u njega, ispunio ga celog. Po dva dana nije mogao ništa drugo da misli. Samo je u sebi preturao i razglabao svoj razgovor sa njim. Ljutio se na njegove primedbe i pitanja i naknadno otkrivao u njima uvredljiv ton i skrivene zamke, procenjivao svoje odgovore koji su mu sada izgledali nedovoljni ili nejaki ili opet suviše jetki i lični, nalazio slabosti i neveštine u svom držanju, i sa gorčinom i zavišću mislio na svog protivnika koji je uvek nekako uspevao da nametne ne samo svoj predmet razgovora nego i svoj ton. U čudu se pitao zašto je čitav sat bez pogovora slušao seraskera kako raspreda i razastire svoje banalne poluistine i svoje presne laži, i kako mu je mogao dopustiti da svoju laž stavi iznad njegove istine. Kako? Zašto?

Ta seraskerova laž i, naročito, njegov način laganja, dovodili su Atanackovića do nekog unutarnjeg hladnog besa koji mu nije dopuštao da mirno misli ni pravilno zaključuje. Ta bi ga misao odvodila kud nije želeo, u opšta razmišljanja o laži i istini među ljudima, mutila mu pogled, i on nije više video pred sobom ovog stvarnog pašu sa kojim mora da radi i živi i vodi borbu iz dana u dan, od slučaja do slučaja, nego pravo čudovište. To što je sada nastupalo, bilo je kao neko pijanstvo i prolazno trovanje, on se ceo gubio i potpuno menjao u sebi. Nestajalo je mudrog, smirenog i pedantnog generalnog konzula Atanackovića, a na njegovom mestu ostajao je čovek uzbuđene mašte, rasplamtele savesti, pobunjen protiv sebe i ljudi i celog sveta, rešen da raščisti sa svim u sebi i oko sebe, ili da propadne odmah i bez traga. U takvim raspoloženjima konzul se laćao pera i pisao pismo prijatelju kome se sve može reći i koji

- ne postoji. U tom pismu generalni konzul je kazivao sve što nije moglo ući u zvanični izveštaj ni biti saopšteno živom čoveku. A kad bi, posle dan-dva-tri, taj »nastup« prošao, on bi sa čuđenjem pročitao dugačko pismo, presavio ga nekoliko puta, spalio na kancelarijskoj sveći, i vraćao se na svoje redovne poslove, pribran i miran — do prve prilike. Ponekad bi svoje pismo palio odmah, dok se još ni mastilo na poslednjim redovima nije osušilo. I posmatrajući ga kako gori, mislio je, kao uvek kad bi gledao vatru: "Plamen — to su orgije nežive prirode".

I večeras je pisao.

»Ah, šta su svi lazovi sveta prema njemu? Ništa. Diletanti, nevešti početnici, nedoučeni đaci i šegrti. On laže s neminovnošću prirodnih pojava, laže kao što vetar duva, kao što pseto laje, petao peva; laže, jer ne može drukčije. On od prirode ima dar laganja, kao što drugi imaju savršen sluh i lep glas.

Tako sam i juče mislio u sebi, dok je on tiho, toplo i ubedljivo obrazlagao svoj predlog o izvozu drveta iz Bosne, od kojeg ćemo mi imati sve koristi, a on ni jednu. Tako reći, poklanja nam i bosanske šume i troškove prevoza. Mislio sam dugo i slobodno, slušajući ga površno, znajući odavno da je svejedno šta govori, jer to nema veze sa onim što misli, a njegovu misao treba naslutiti, pogoditi ili iz činjenica zaključiti, tražiti je svuda, samo ne u njegovim rečima. Jer dok govori, on svoju pravu misao i od samog sebe krije.

Tako je kad on nešto predlaže ili traži nešto od vas. A kad vi predlažete ili tražite štogod, on vas sluša pažljivo, ali ne gleda u vas nego mimo vašeg uha, negde u daljinu, kao da tamo napregnuto čita šta treba da vam odgovori. I dok govorite, stalno vas vređa i muči osećanje da vas on ne sluša, da i ne primećuje vaše prisustvo, nego da se preslišava za svoju laž. A kad završite, pošto ste izneli svoj predlog i svoje traženje, on vas pogleda pravo svojim tamnim, od naprezanja zanesenim i malko vlažnim očima, i kaže vam nešto što može biti odobravanje, pristanak, odbijanje, ma šta, ali što je u svakom slučaju — laž. I kaže vam to drsko i nemarno, ne trudeći se nimalo da logično poveže reč sa rečju i rečenicu sa rečenicom, da prikrije bar najgrublje protivrečnosti.

Svuda svet laže, po nevolji ili potrebi, iz pakosti ili navike, ali ova levantinska laž ima još i nečeg naročito uvredljivog. Ovi osmanlijski dostojanstvenici navikli su da govore ponajviše sa nižima od sebe, prema kojima ne moraju imati stida ni obzira, ni toliko da bi se bar iz pristojnosti potrudili da svojoj laži daju neki izgled istine. A ovaj lički poturčenjak dodaje tome još i neku indiskretnu i silovitu zluradost koje kod pravih Turaka nema.

A sve ako se i desi pa odmah uvidi da vaš predlog odgovara potpuno njegovim interesima, da ga mora prihvatiti, on to ipak neće tada učiniti. Prvo će vas odbiti. Samo zato da vas odbije, da vas unizi, da vas slaže, pa ma u Čemu

bilo. To mu je navika, i mora tako: a to mu je i korisno, jer laž je za njega isto što i vazduh, neophodna atmosfera u kojoj se kreće i nalazi nove mogućnosti. Posle će, naravno, primiti ono što ste predložili, kao zaista najkorisnije po njega, ali držeći iza leđa već pripremljenu novu laž.

On se drži nepisanog stambolskog načela, koje je umeo da dovede do savršenstva: da bi laž mogla biti potpuna i korisna kao sredstvo u borbi, treba kriti istinu, ni o čemu nikad ne kazati ništa konačno ni pouzdano. Tako sve ostaje u neizvesnosti, sve može uvek biti opozvano ili promenjeno, i ono što je rečeno, svečano obećano ili potpisano, pa čak i učinjeno. Sve treba što duže i što više da ostane pod znakom pitanja kako bi protivnik (a protivnik mu je svaki onaj koji sa njim ima posla) bio uvek u nedoumici i time stalno kočen u svojim odlukama, i tako i s te strane oslabljen i doveden u podređen položaj.

Veran tome načelu, serasker krije svaku istinu, otprilike onako kao što ljudi u drugom svetu kriju laž. I to sprovodi dosledno, majstorski, tako da samo on može da se snađe u svom spletu laži i istina, i da ne zaluta u labirintu koji je sam stvorio. Sprovodi to u najvećim kao i u najmanjim stvarima, službenim kao i privatnim.

Kad naredi da se spreme konj i za neku službenu posetu u Sarajevu ili izlet izvan grada, on uvek naredi lažan broj konja i kaže lažan sat polaska, i ađutantu kaže lažan cilj puta, pa zatim u poslednjem času sve promeni. O danu i satu odlaska iz Sarajeva ili povratka uvek lažno izveštava i civilnog guvernera, i svoju ženu, i sve koji treba da ga dočekaju, pa zatim menja po nekoliko puta, dok najposle ne dođe u neki sat koji nije uopšte javio i sa strane sa koje ga ne očekuju.

Razume se da to isto čini i u odnosu prema meni. Evo, na primer, sada. On zna, pouzdano zna, da vezirovo sedište neće ostati u Travniku nego da će biti premešteno u Sarajevo. To je svakom jasno i on to mora najbolje da zna, ali na sva moja usmena i pismena pitanja odgovara neodređeno. A čini to, jer neće da mi pruži ni najmanji pouzdan podatak po kom bih se mogao ravnati, podneti svojoj vladi određene predloge i poduzeti mere da se sedište konzulata ustali i uredi; neće da ja i moji ljudi otpočnemo redovan posao u ljudskim uslovima rada.

- On zna koliko me time zbunjuje i ometa u poslu i koliko mi neprijatnosti nanosi u mom ličnom životu, i upravo zato i postupa tako.

Pa i taj njegov način zavaravanja svega i svakoga u svemu i svačemu ima dva lica. S jedne strane, on krije kao guja noge svaku i najmanju sitnicu o sebi i svojim namerama i poslovima, a s druge strane, iznenadi ponekad sabesednika neočekivanim priznanjima i iskrenošću bez granica. To je donekle pokušao i sa mnom, prilikom našeg prvog razgovora, a i njegov lekar mi je pričao o tome ponešto. Bilo je slučajeva da je paša, ne samo pred doktorom nego i pred

ljudima koje prvi put vidi i za koje zna da su mu neprijatelji, govorio sa surovom i krvavom iskrenošću o sebi i o drugim stvarima koje ni pijan čovek ne bi pred svedokom rekao. (Izgleda da serasker toliko prezire sve ljude da mu je sasvim svejedno pred kim se razotkriva i opušta bez stida i obzira, kad mu je to potrebno zbog nečega što samo on zna ili što, možda, ni sam ne zna. I sve to dođe mnogo više kao nipodaštavanje i uvreda nego kao znak poverenja i bliskosti. Onako otprilike kao što se čovek pred poslugom svlači bez snebivanja.)

Ali i ta iskrenost je lažna, o tome ne može biti sumnje, i ona mu služi, to samo on zna kako, ali ne manje od onog skrivanja istine. Ti nastupi iskrenosti potpuno su sračunati i trenutni. Niko se ne može njima poslužiti protiv njega, jer on ih, u tom slučaju, ne priznaje i suvereno poriče. Uostalom, on je ta svoja priznanja još u trenutku kad su izrečena zaboravio, brisao iz svoje svesti, i posle mu je lako da ih iskreno i sa punim ubeđenjem poreče, čak izvrgne podsmehu kao stvari besmislene i potpuno neverovatne.

Tako, naravno, raste broj ljudi koji ga smatraju opasnim lažovom i bezdušnim cinikom koji ne poštuje ni sebe ni druge. Ali to njega ne uzbuđuje. On o tome i ne misli. Ja nisam video čoveka kome je do te mere svejedno šta drugi ljudi misle i govore o njemu. Za njega je glavno i jedino važno da u svakom trenutku, kod svakog pojedinog čoveka, lažima, istinom, pretnjom, ili neposrednim moralnim ili fizičkim pritiskom — postigne ono što njemu treba. Sve ostalo: ugled, poštenje, moral — nemoral, čast i logika, sve on to smatra rečima, koje imaju neku svoju vrednost, kao reči, i koje i sam upotrebljava, ali koje nemaju nikakve veze sa njegovim životom i radom.

I, treba reći istinu, on sam ne očekuje od drugih ništa drugo do takvo isto držanje prema sebi. Jer on ne zna i nikad nije znao za nesebične i plemenite postupke, ne veruje i nikad nije verovao da oni mogu da postoje, bez zadnje misli i skrivenog računa.

Takav je serasker i takvi su, manje ili više, i ostali ljudi oko njega. Ko nije takav, taj se ili izgubi Iz njegovog kruga ili propadne tu na mestu.

Sve ja to znam i uviđam, a već sutra ili prekosutra, ja ću gledati njegovo pravilno lice i slušati njegov ozbiljni govor, jedno i drugo živo i ubedljivo kao istina sama. A u sebi ću, braneći se od hipnoze njegovih reči i njegova izgleda, ponavljati: "Laže! Znaj da laže!"

Teško je i zamisliti, a kamoli kazati, koliko to truje odnose, koči svaki rad i izopačuje sav život. Ali njima nije ni do rada ni do života, nego do sile 1 samovolje pomoću kojih se drže i odrzaće se do poslednjeg drama moći i poslednje laži.

Iz početka je ta atmosfera bezočne laži nepodnošljiva. Čoveku izgleda da će se ugušiti. Ali, s vremenom, navikne se da diše u njoj i da se drži u stavu stalne

pažnje i odbrane. živeći dugo sa ovakvim svetom, na svojim položajima u Turskoj, i ja sam se odavno navikao. Pa ipak, ovaj paša mi je težak kao niko dosad. I u snu valja biti na oprezu. Jedino tako uspevam da se odbranim od njegovih laži. Jedanput mu je samo pošlo za rukom da me potpuno prevari. Rekao mi je istinu. Navikao da me uvek laže, ja sam nagađao šta bi se moglo kriti iza onog što govori i uzimao u obzir sve mogućnosti, osim one koju mi je on kazao. I prevario sam se. Bilo je onako kao što je rekao. Sad vidim da je sposoban za sve, i da moram računati čak i sa tom mogućnosti da, pored hiljadu svojih laži, polulaži i poluistina, kaže jednom zaista i celu istinu. I to me sada zbunjuje i čini mi poslovanje sa njim još težim.

Zbunjuje me i ljuti. Na javi i u snu me ljuti ceo taj čovek sa njegovom neviđenom, strahovitom sebičnošću i odsustvom svakog obzira prema drugima. Čini mi se da niko ne zna obim, dubinu i snagu te sebičnosti, da je ona izvan reda ljudskih poznatih pojava, i da bi je trebalo objaviti svetu kao geografsko ili zoološko otkriće. Da svi vide i znaju.

Koristeći se izuzetnim prilikama u kojima se kreće (a on se kreće samo u izuzetnim), taj čovek se svojim podvigom izdigao toliko iznad svih i iznad svega, da ima svoj svet, svoju stvarnost i svoju istinu, za sebe, i da ne mora i da ne može više da vodi računa ni o čijoj drugoj istini i stvarnosti, nego radi ono što hoće i govori ono što mu treba. A sve oko njega samo je sredstvo ili smetnja. Smetnju uklanja, a sredstvom se služi.

U neprestanom rvanju sa njim, nerazdvojno vezan za njega, i stalno zavisan od njegove reči i njegovih postupaka, ja sa strahom vidim da sve više gubim osećanje druge, prave stvarnosti i da, kao ubunilu, počinjem da izmišljam i stvaram nekog seraskera, da mu pripisujem svojstva i namere i poroke i sposobnosti kojih nema, i da tako činim svoj položaj težim nego što je. Tako je zarazna i toliko razorna moć laži. Kao da nisam dosta varan i obmanjivan, počinjem da varam i obmanjujem sam sebe. I to me još više ljuti i zbunjuje. I zato treba stati, da bih se pribrao i sredio i ne misliti i — ne pisati. Osloboditi se svoje smešne potrebe da, kao nesrećna devojčica, vodim ovu nestvarnu prepisku.«

Tu je Atanacković bacio pero i ustao od stola. Prohodao je gore-dole po sobi, što je za njega bila najgora vrsta putovanja i uvek rđav znak za njegovo raspoloženje, a zatim je dohvatio ispisane stranice i presavio ih po dužini nekoliko puta. Taj duguljasti savijutak hartije uzeo je po sredini makazama, kao kleštima, i nadneo nad dve sveće koje su gorele na malom odstojanju jedna pored druge. Hartija je sporo gorela sa oba kraja, ali plamen je bivao sve jači što je više išao prema sredini. Gledajući ga, on je i ovog puta mislio kao uvek: plamen, to je pijanstvo nežive prirode. A glasno je rekao, tako glasno da se i sam

uplašeno trgnuo:
- Uostalom, svi mi lažemo, i nismo mnogo bolji od njega. I odmah je krenuo u susednu hladnu sobu, rešen da legne i, ako mogne, da spava.

FEBRUAR MESEC U SARAJEVU

Kakav je mesec februar te godine u Sarajevu, to je teško zamisliti i nemoguće opisati. Čim je prošao, ono što je najgore bilo u njemu zaboravljeno je. I sad, kad ne živi ni u sećanju, izgleda kao da ga nikad nije ni bilo. Tako je ljudima i lakše. Ali nekad, dok je postojao i trajao, taj mesec je bio strašan i svakom živom stvoru izgledao beskrajan i neizdržljiv. .

Neka ljigava i nezdrava zima, kao da je po meri poručena i odgovara potpuno svemu onom Što se dešava sa ovim gradom i sa ljudima koji su u ove dane silom ili slobodnom voljom vezani za njega. Nema teškog snežnog pokrova, kao obično u ovo doba godine, ali sve je prekriveno ledenom korom koja stalno suzi i taje preko dana, a preko noći se opet mrzne i utvrđuje. Kao da gore, iznad niskog 1 sivog neba, leži ogromna crna santa leda i od nje se širi neka podmukla studen, prodire u svaku rupicu, ujeda za golo mesto, savija ljude, i zaražava ih čamotinjom. Sunce, nevidljivo, nit izlazi nit zalazi, i teško bi bilo reći od čega se dan zabeli, a zašto gasne i prelazi u noć. Na raskršćima i praznim mestima između kuća gomilaju se ostaci svega što ovom zimom opsednuto naselje izbacuje iz sebe. Tragovi pepela i ugljevlja, ljudskog i životinjskog izmeta i mokraće, dronjci i slama, otpaci svake vrste. Prljava strana života ovog grada, o kom niko ne vodi brigu, kao da će ostati njegov redovni izgled, zauvek, jer nema velikog snegu da je pokrije ni dobre jugovine da je otplavi i sapere.

Ovo je vreme kad se ne putuje i ne radi, kad je sve, od ljudske misli do životinjskog pokreta, kao uzeto i umrtvljeno. Kuće zatvorene, sa onoliko straha, mržnje i mrtve žalosti koliko su za vreme letnjih ili jesenjih događaja mogle da prime u sebe. Ograničenja i oskudica vladaju gotovo u svima, a glad i bolest u mnogima od njih. Studeno i posno. Ogreva nema, ni volje ni moći da se kupi ili donese. Ljudi razvaljuju ograde ili seku jedini dud u avliji, noću se čuje kako prigušeno puca daska koju neko krade u susedstvu. Seljak ne silazi u grad, a iz grada se ne može nikud. Nesigurnost, skupoća i nestašica dovele su dotle da ljudi više i poklanjaju i uzimaju, i kradu i otimaju, nego što kupuju i prodaju.

Zbog zime i, još više, zbog straha od askera, saobraćaj je nemoguć, a trgovina izgubila smisao. Neki pećinski život zavladao u ovom inače ljupkom i urednom gradu u kome su ljudi uvek, i onda kad je bivalo najteže i najgore, nastojali da bar sačuvaju izgled i dostojanstvo. Pod gorkom i traljavom studeni ovog ratnog februara kao da je zgasnula i poslednja iskra životnog žara, i sad sve živo samo traje i baulja, i ne pitajući se kako izgleda ni kuda ide. Sve je teško i, još gore, sve je ružno, klizavo, hladno, sivo i nemilo. Osramoćeno i postiđeno. Seraskerova zima. Vreme podesno za crne misli, ružne i bezumne postupke.

Još nije prošla puna godina, a serasker je, očigledno, okončao svoje poslove u Posavini i na Krajini i okončava ih sa nesumnjivim uspehom i u Hercegovini. Koliko se turske i bosanske stvari mogu resiti raspisima, prividnim reformama, puškom, topom, paljevinom i konopcem, moglo bi se reći da ih je on rešio i da je ostvario svoj zadatak i na ovom svom krvavom pohodu. On je pobednik. A lice ovog grada to je naličje njegove pobede i uspeha. On ga ne gleda i ne vidi, ali ga zna. I sve ostalo što prati ovakve seraskerske pobede već je tu. Trijumf i laskanje, mržnja i zavist i kleveta, osionost i nepravda i opšta potištenost.

Iz svojih raniji "smirivanja« i »istišavanja« drugih pobunjenih pokrajina Omer poznaje taj trenutak. Kad se negde osili buna i kad moraju njega da pošalju na laj opasni i teški posao koji niko drugi ne bi mogao ni umeo da svrši, on je svemoćan i neprikosnoven, jer je neophodan. Laskaju mu, mite ga, pokloni padaju sa svih strana i pune mu kuću i blagajnu, niko ništa ne sme da mu odbije. Sultan mu je najbolji prijatelj, a veziri i carski ljudi u svemu na usluzi. Dok pohod traje, svi pritajena daha prate njegov krvavi rad. A čim se vidi da će Omer, kao uvek dosad, ugušiti bunu i zavesti red, sve stane da se okreće protiv njega. (Veliki uspesi se u Stambolu ne praštaju.) Nastaje prava utakmica u potkopavanju i rušenju pobednika. Sultan ohladni, a ljudi iz njegove okoline postaju opet ono što su: zavidljivci 1 ucenjivači. (Postoji od davnina čitav sistem kako se ruši čovek koji je uspešno završio neki vojni i administrativni posao.) Svim sredstvima se umanjuju njegove zasluge, javlja se odjednom nerazumljivo sažaljenje prema pobeđenima, izmišljaju se klevete, prave spletke, podižu optužbe zbog izlišnih svireposti i slavoljubivih, mračnih planova. I na kraju, pobednik treba da se smatra srećnim ako, čitavim nizom lukavih i odlučnih protivpoteza, uspe da iznese živu glavu i ono nešto stečenog ili nagrabljenog imetka, i postigne da mu se otpišu sve "greške" koje je počinio pri izvršenju zadatka. To mu bude često i sva nagrada za njegovo delo. A kad se, ogorčen, povuče na svoje imanje u okolini Stambola, odmah prestanu da se šire sve optužbe i klevete. Pobeda je zaboravljena, pobedniku je »oprošteno«, i on može sad mirno da živi u svom i na svom.

Tako, do prve prilike, dok opet sultanu ne zatrebaju njegove usluge, i dok ga ne pozovu na novi pohod protiv neke pobunjene pokrajine. A tada se, na jedan ili

na drugi način, ponavlja stara igra.

Tako je bilo i ovog puta. Kruti i gordi Hajrudinpaša je, u sukobu sa seraskerom, izgubio bitku i morao da napusti svoj položaj u Bosni, ali čim je stigao u Stambol, počeo je da ruši svog protivnika, ogorčen sa retkom revnošću i na svakom mestu. Vatreni Čerkez bio je neumoran u tom poslu. S druge strane, porodice pobijenih ili prognanih bosanskih i hercegovačkih begova i prvaka upućivale su svoje žalbe i tužbe, preko rođaka i prijatelja u Carigradu, svim uticajnim ljudima, sve do velikog vezira samog. U tim usmenim i pismenim porukama Omerpaša je prikazivan kao oličenje svih zala i poroka. On i njegovi ljudi i Članovi njegove porodice žive razvratnim životom, nedostojnim carskog vojskovođe i pravog muslimana. Prigrabio je za sebe i svoje veći deo novca i dragocenosti koje je zaplenio od osuđenih. Preko bana Jelačića u Zagrebu stupio je, od samog početka, u vezu sa bečkim dvorom, u nameri da otcepi Bosnu i Hercegovinu od Turske i da se sam proglasi kraljem tih zemalja. Naravno, hrišćanskim kraljem, a pod zaštitom Austrije. Zbog toga je i uništio begovat i razoružao muslimane, dok raju štiti i ostavlja joj oružje, jer od nje namerava da stvori vojsku svoje kraljevine, a jezgro te vojske treba da sačinjava murtad-tabor, koji je zato i doveo u Bosnu,

Sve je to bilo bezumno, ali upravo zato opasno, jer se lude priče u ovakvim vremenima najlakše veruju i najteže pogađaju onog protiv koga su skovane. Stambolski konzervativci iz redova vojske i uleme prihvatali su ovakve i slične optužbe bez proveravanja i izbora, kao dobrodošle, i upotrebljavali ih u svojoj borbi protiv sultanove reformatorske politike uopšte.

Razume se da je i Omerpaša brzo izvešten o tom šta se sve iznosi protiv njega u Stanibolu. Da bi suzbio takve vesti i opravdao se, počeo je da preduzima »protivmere«. Prvo je prekinuo sve veze sa Zagrebom, zabranio — pod pretnjom teških kazni — svaki uvoz knjiga i novina «iz kaura«, a zatim je počelo proganjanje hrišćana u Bosni i Hercegovini. Munjevitom brzinom je pokupljeno od raje oružje, "sve do nožića". Pohapšeno je dosta prvaka i popova po selima i gradovima. Fratar Jukić, dotadašnji Omerpašin saradnik i savetnik, uhapšen je i proteran u Malu Aziju. Tako je sada došao red na raju da kuka i da proklinje seraskera koji je sve to činio namerno vidljivo i sa nepotrebnom strogošću i oštrinom, kako bi se svuda pročulo i jasno videlo da on ne štedi ni raju i da radi samo za dobro sultana i države.

Najposle, neizbežno je bilo da i murtad-tabor oseti posledice seraskerovih »-protivmera-«. Da bi suzbio sve optužbe protiv svojih oficira poturčenjaka on im je najstrože zabranio da javno piju vino i traži od njih savesno vršenje muslimanskih verskih obreda. U isto vreme naredio je da oni za koje se govori da nisu obrezani prilikom prelaska na islam, moraju u roku od nekoliko dana da ispune i taj propis islama. I to je trebalo da se izvrši javno, kako bi se stvar čula

do Stambola.

Sve to što je smišljeno i izvršavano, rađeno je do apsurda plahovito i grubo. Kao uvek, strahovita je bila nesrazmera između sredstava koja je Omer upotrebljavao i ciljeva koje je želee da postigne, ali to je osnovni zakon ovakvih ličnosti i njihove borbe za uspon i održanje.

Seraskerova zapovest o obaveznom i hitnom sunećenju oficira bila je tako sastavljena da se u njoj upadljivo isticala Omerpašina »svagdašnja briga« o strogom održavanju verskih propisa i obreda. Seraskeru je, kaže se u tom naređenju, došla do znanja "iznenadujuća i neverovatna činjenica" da neki od njegovih oficira, koji su još pre više godina prigrlili islam, nisu prilikom prelaska u čistu i pravu veru obrezani. Njihov broj je neznatan, kaže se, ali to je uzbudilo seraskera koji u svemu bdi nad strogim vršenjem verskih propisa, i on je naredio da se hitno i na svečan način ispravi taj nerazumljivi propust onih koji su u svoje vreme izvršili prevođenje pomenutih oficira u islam. Ud.

Seraskerova kancelarija se pobrinula da za sadržinu tog naređenja saznaju duhovne i civilne starešine u Bosni i u Carigradu. Vrlo mali broj ljudi je znao kako je stvarno izvršeno to strogo naređenje. Sve je rađeno i tu polovično, traljavo, prividno i neiskreno. Oficirima murtad-tabora saopšten je tekst naredbe, ali im je potajno i zaobilazno rečeno da stvar ne treba shvatiti ozbiljno. Sve to treba da zamaže oči prostoj svetini, i da učutka zatucane bosanske hodže. U stvari, obaviće se samo ceremonija obrezanja, a nikog tu neće seći ni obrezivati. Tako je uglavnom i bilo.

Na one koji su pre prelaska na islam bili u jevrejskoj veri nije se taj raspis odnosio, jer se smatralo da su oni, kao Jevreji, već u najranijem detinjstvu morali biti obrezani. Mnogi su se dosetili da se zaklone za tu odredbu, i ako nisu bili Jevreji. Viši oficiri tvrdili su da su obrezani u svoje vreme u Carigradu, kad su prešli na islam. Moralo im se verovati na reč. Samo mlađi oficiri su tri-četiri dana odlazili svečano, u manjim grupama, na konjima, u Isabegov hamam, na levoj obali Miljacke. U te dane banja je bila zatvorena za građanstvo. Svima je govoreno da se tada kupaju samo oficiri koji treba da budu osunećeni, kako bi se glas o tome proneo što više po gradu i po zemlji. Posle kupanja vraćali su se u oficirske stanove na Gorici. Tu bi ostajali po nekoliko dana u svojim sobama, oporavljajući se tobože od obrezanja.

To što je u Omerpašinoj ličnoj politici predstavljalo "mudar potez" izgledalo je u stvarnosti šareno, smešno i odvratno, a na kraju je ispalo i strašno i žalosno.

Poslednja grupa najupornijih i najtvrdoglavijih oficira, većinom Poljaka, prošla je jednog četvrtka u rano jutro, kroz ceo grad, na konjima, put Isabegove banje. Uoči toga dana bila je na Gorici velika terevenka. Oni koji su morali

sutradan tobože da budu obrezani bili su domaćini. Na njihov račun su pravljene mnogobrojne i grube šale. Velika pregrejana soba treštala je od smeha, a u suprotnosti sa tim, samoubilački bledi kapetan Kot recitovao je najpre dubokim, grobnim glasom, a zatim šapatom, neke stihove o ljudskom pogledu koji kao zbunjena ptica uzalud kruži naokolo, jer nema na čem lepom ni dostojnom da se zaustavi. Najposle se i taj šapat utišao, i kapetan je pao u mrtvačko ćutanje.

Njega nije lako hvatalo piće. Tako su ga i sada mučile neke trezne misli, iako je od samog početka pio ljutu rakiju, čašu za čašom, i odgovarao na svaku zdravicu "na inženjerski način", ispijajući «-tri, dve, pa jednu-«. A muči ga sve ovo, i to ne od večeras, nego ima već petnaestak dana otkako su počeli ružni razgovori i ljigave šale o tom zlosrećnom sunećenju odraslih ljudi, oficira i podoficira iz murtad-tabora. Jer, i najteže i najbolnije stvari nisu same po sebi tako teške i bolne kao što je ružno i nečovečno sve ono što ljudi mogu o njima i povodom njih da izmisle i kažu. Zna da se njemu ne sme ništa desiti, pa ipak to mu izgleda kao vrhunac sramote. (Iako, pravo govoreći, njemu svaka sramota koju doživljava izgleda kao vrhunac.) Teško je misliti na to jadno ljudsko telo koje se da na toliko načina ukaljati i uniziti. Kad se usred dana, u hodu, seti onog što se u vezi sa prisilnim obrezanjem brblja i prepričava, njemu stane da mrkne svest, zaboli ga tupim bolom negde u preponama, a u ustima se javi mali grč, kao pre povraćanja.

Tako se i na ovoj pijanci, bežeći čas od jednog čas od drugog, povlačio sve dublje, do u dno sobe, gdje je vladao polumrak, ali tu ga je uhvatio govorljivi i kočoperni kapetan Reuf. To je kancelarijski oficir, znalac mnogih jezika i nezamenljiv prevodilac u Omerpašinom štabu. Sitan i ćosav isturak velike italijansko-mađarske porodice Nađ—Marusi (Nagy — Marussi), on ima izvanredno pamćenje, čita i piše savršeno latinski, italijanski, nemački, mađarski, turski, a poznaje i neke od slovenskih jezika i služi se njima manje ili više lako. To je rođeni tumač i posrednik, sa neobičnom sposobnošću da posluži drugima, da u poslovima isključi i zaboravi sebe, da se potpuno poistoveti sa tuđim interesom i da ga brani i objašnjava na najbolji mogući način. Oštrouman, vešt i koristan čovek, ali u isto vreme nemoćnik koji, po rečima doktora Frica, nije mogao da izađe nakraj sa ženama, a nije imao snage da o njima ne misli ili bar ne govori. Svaki i najobičniji razgovor on je često nastojao da skrene na tu temu, i govoreći o njoj nalazio uvek smelu šalu ili neku sočnu i "mušku" reč. A kad bi malo popio, to su bile skaradne dosetke i erotične anegdote, ili neke nejasne ispovesti koje treba da pruže dokaz njegovog stalnog interesa za ženski pol i njegove muškosti koju mu je, u stvari, priroda potpuno uskratila.

Kot je podrhtavao od gađenja i umirao od dosade, pribijao se uza zid i neprestano skidao kapetanovu ruku sa svoga ramena. A kapetan, koji je te večeri

izuzetno popio čašu više, nije se dao smesti ni ućutkati, nego je nekim detinjasto plačevnim glasom, koji je bio u suprotnosti sa onim što je govorio, pričao dalje.
- Takva mi je priroda, takav sam se, valjda, rodio. Ne trčim ja za kojekakvim droljama kao ovi naši drugovi, ne, nikad, to ste mogli i sami videti.
Po nekom urođenom nagonu, udaram samo na opasne žene, na guje, otrovnice. To je kao neka čarolija. Kad ugledam ženu, pa mi se učini nekako poznata - gotov sam. To je znak da počinje drama u cirkusu. Ja se takve žene više okaniti ne mogu, Rvemo se dok ne popusti, a dotle — ja sam izgubljen čovek. A čim kaže »da«, za mene je svršeno. I sve što dalje dolazi nije više važno ni zanimljivo. Kraj čarolije. To je da čovek prosto pozavidi jednostavnim ljudima, kao što je bio onaj naš kolega Halil, na njihovom animalnom i neposrednom odnosu prema ženi. Sećaš li se kako je, onako nasmejan, visok i snažan, radosno govorio 0 ženama? »Ja kad se sudarim sa nekom, onda zna se: ili ova moja harabija na dve pole, ili ona njena muka u paramparčad. Trećeg nema. Takvi samo mi tobdžije!« E, da, da! Siromah Halil, i poginuo je zbog žena. Sećaš li se?

Da li se seća? Pa možda se i seća tako ponečeg, ali glavno na šta mora da misli to je grč koji ga muči u stomaku, grč od pića i grč od gnušanja. Između dva grča podigne se u njemu, sve do očiju i do temena, taman a vreo oblak, i tu se sporo razilazi, a iz njega progovara svojim flegmatičnim basom, preko debele cigare, njihov pukovski lekar doktor Fric: "Reuf ist ein Mann, der mit Frauen nicht fertig wird", ili se svima svojim snažnim i belim zubima smeje njihov nekadašnji dobri drug, veseli i pusti poručnik Halil, koji zbog svoje neumerene strasti za ženama leži već pod zemljom.

Tako je kapetan Kot »slušao« Reufa, dok mu jednog trena bol u grudima nije postao toliko jak da ga je podigao s mesta. Činilo mu se da će se ugušiti ako ne ustane. Sakupio je snagu, ispružio ruke kao slep, odgurnuo čoveka pored sebe u stranu i, povodeći se i pridržavajući za zidove, izišao u hladan **i** mračan hodnik. Tu je, naslonivši čelo na drvenu
ogradu stepeništa i grčeći se kao crv, povraćao dugo i na mahove, kao da izbacuje iz sebe sve, čak i ono što nikad nije ni popio ni pojeo. Posle toga bilo mu je jasnije pred očima i lakše u grudima. Vratio se U veliku, zadimljenu sobu. Reuf je, srećom, uhvatio nekog drugog da mu priča o Ijubavi i o ženama, a Kot je u uglu sobe našao onisku stolicu, seo i, podrhtavajući još od studeni i naprezanja, zaspao pjanskim snom.

Neko je od tog bučnog društva spavao malo, neko nimalo. A kad je stao da sviće siv i maglovit dan, svi su se digli, kao po komandi. Neko se, na brzinu pljusnuo vodom i poravnao na sebi zgužvanu i pepelom umrljanu uniformu, a neko ni to. Povodeći se i nastavljajući beskrajne razgovore, sišli su niz stepenice. Napolju su ih čekali seizi sa konjima. Oko zbijene gomile ljudi i konja širili su se u hladnom vazduhu, od govora i disanja, nemirni pramenovi i oblačići

njihovog daha, čitav jedan ornamenat od uzvitlane pare, ljudske i životinjske. Nastojeći da izgledaju trezni, uzjahali su žustro i odmah se propisno svrstali: deset oficira napred, sve po činu i rangu, seizi pozadi, a dva trubača sa strane.

Razdanjivalo se, ali sporo i teško. Magla je zatvarala vidik, sa niskih krovova dućana i pekarnica obarao se na zemlju gust dim. Led je prštao pod kopitima. Naježeni i kruti, jahači su, savlađujući unutarnju drhtavicu i gledajući preda se, odmicali polako.

U takvom trenutku razlegao se odjednom pisak truba. Kot zadrhta i nagonski htede đa zapuši uši obema rukama. Metalni zvuci su mu plavili sluh, a njemu se činilo da ga sram zapljuskuje kao prljava voda. Ah, poznaje on dobro tu melodiju vojničkog marša koju su askeri parodirali podmećući joj neki glup, opsceni tekst. (Ah, opet! I tu!)

A sada su ove trube svojim izvijanjem i pištanjem poručivale sarajevskim građanima koji su trljali oči iza ovih zatvorenih prozora ili upravo otvarali svoje poluprazne dućane; «-Evo, sad svi vidite, carski serasker serdar Ekrem Omerpaša, koji orlovskim okom bdi nad redom u zemlji, šalje oficire murtad- -tabora da izvrše propisani obred vere i da tako sve što je pod njegovom rukom bude zaista u redu, prema zakonu i kanunu i volji našeg uzvišenog sultana!«

ODLAZAK

Odlaze. Niko to ne kaže, niko tu ili sličnu reč ne izgovara glasno. Ne, ali ona je živa i svuda prisutna, u mislima, u pokretima i pogledima ljudi, u osmejku i pozdravima pri prolazu, čak i u ćutanju koje za trenutak prekida razgovor, dok se dva pogleda nemo i značajno ukrštaju. Tako je to oduvek u ovoj zemlji da ćutanje prati ostvarenje i najdubljih želja. Samo: odlaze! U toj reći su sadržane sve tajne želje i nade ovdašnjeg sveta, često nejasne, apsurdne, međusobno u suprotnosti; u njoj je i njihova jadna pobeda; sve je u toj reči koju niko ne izgovara, koja se nigde ne beleži i ne piše, samo se zna, vidi i oseća, udiše se sa vazduhom, pije sa vodom, jede sa hranom, srče sa kafom i puši sa davanom.

Odlaze. I ništa se ne misli i ne pita drugo; ni ko odlazi, ni kuda, ni zašto. Isto kao što niko ne pomišlja da se upita; zašto su dolazili, ni šta ih sada goni da odlaze, da li se neće drugim putem i u drugom vidu vratiti, ni da li neće neko grđi i teži doći na njihovo mesto. Odlaze, ali ne stoga što je to bila najživlja i opšta želja ovog grada i svih stvorova u njemu, od prvih ljudi među narodom do šugavog mačeta u oluku, nego stoga što nije trebalo ni da dođu i što su već posvršavali sve zle poslove zbog kojih su došli. A naša je nerazumljiva ali velika i opojna sreća u tome što im možemo pogledati u leđa i pljunuti im na tragove. Odlaze, a to je jedino dobro koje su mogli da nam učine, i koje nam sada čine, jer moraju.

»Odlaze!« — tako kaže svak sebi, u sebi, i ne pomišljajući da ičim objašnjava tu reč i da tako kvari zadovoljstvo koje ona daje sama po sebi. A to vajno zadovoljstvo trajaće koliko traje i njihov odlazak, svega nekoliko dana. Ali zauhar je i to u ovoj zemlji gde su zadovoljstva retka.

Glavno je da oni odu, da se izgube i nestanu, bar iz naše zemlje, a mi da ostanemo na svome, da trajemo, da i svoj i njihov vek vekujemo, da i njihov hleb jedemo zajedno sa svojim, i da se na ovom suncu, koje je i njihovo bilo, grejemo. To je jedina pobeda za koju smo sposobni. A pravo je da mi pobedimo. Došao je i taj dan i izgledao je

kao svi drugi, a teško je bilo poverovati da će ikad nad Sarajevom granuti.To je nešto kao ona ranija povorka, kod dolaska, ali koja je sada išla ***uzbrdo*** i ***odlazila,*** desetkovana, osiromašena u odeći i nakitu, sa pogašenim sjajem. Ono što je i sada bilo ozbiljno na njoj, to je bilo dobro naoružanje, strog vojnički poredak. Po tome, to je i sada bila prava vojska.Ali ni po čemu drugom. Sveta koji je izišao na Baščaršiju i na Kovače bilo je dosta, ali to nije bio isti svet. Sad su ovde bili ponajviše oni koji su želeli da sujeverno, i naravno neprimetno, pljucnu za vojskom i da prošapću u sebi vradžbinu i kletvu; da, takva kakva je, doveka lula po svetu, a da nikad ne nađe put za povratak u Bosnu. Najposle, mnogi je želeo da se u svojoj nemoći i sirotinji može bar jednim pohvaliti, a to je da je video leđa i tome sera&keru i njegovoj prokletoj vojsci. Naposletku bilo je tu, kao i kod dolaska, dosta besposlenjaka koji povazdan zazijavaju po čaršiji i uzalud traže neke novine i razonode.

Zvanični ispraćaj bio je sveden na najmanju meru, suv i jednostavan, obavljen gotovo neprimetno i šapatom. Pri dočeku veziri uvek je više sveta nego pri ispraćaju, a pogotovu kod ovakvih kakav je ovaj. spraća samo onaj koji mora. Pa ipak je bio i ovog puta jedan kratak ali svečan trenutak kojim je proslavljena i ovako nemila svečanost kao što je ova.

Bogato opremljena i dobro uvežbana vojna muzika, koja je u svoje vreme došla sa seraskerom i porazila Bosance svojom snagom i veštinom, ostala je dobrim delom u Sarajevu kao garnizonska muzika sa artiljerijom i pionirskim trupama. Bataljon koji je išao kao zaštita za seraskera i njegov štab imao je svoju malu grupu trubača koje je uvežbao jedan Bečlija, podoficir, dobar muzikant i nepopravljiv pijanica. Bio je aristokratskog porekla i studirao je, izgleda, ozbiljno muziku u svoje vreme, ali je sve to potonulo u alkoholu i boemiji. Međutim, taj čovek, koji se zvao fon Bilek-Rokhauzen, imao je dana i nedelja nekog svečanog i tužnog pribiranja. Tada bi prestao da pije, uljudio bi se i smirio, redovno vežbao sa svojim trubačima i sam nešto komponovao i pričao kako je još u svojoj sedamnaestoj godini doživeo da mu u Beču javno izvode jednu svitu. To obično nije trajalo dugo. Posle desetak dana počinjao bi ponovo da pije, da se prepire i govori koješta i da se zaklinje da će svet još imati šta da čuje o njemu i od njega, i da će polovina Evrope igrati kako on i njegova muzika svira.

REČNIK TURCIZAMA

A

ajan — prvak, odličnik, velikaš, ugledan čovjek; istaknuti predstavnik jedne klase, staleža ili najistaknutijih slojeva građanskog stanovništva. Ajani su u jednom periodu turske vladavine u Bosni i Hercegovini bili funkcioneri lokalne uprave. Tamo gdje nije bilo kapetana (upravnika kapetanije), postojali su ajani, koji su obično bili iz najistaknutijih begovskih porodica.

akšam — prvi mrak, zalaz sunca, prvi dio večeri neposredno poslije zalaska sunca; četvrta po redu (od pet svakodnevnih) muslimanskih molitava; namaz- - klanjanje, koje se obavlja po zalasku sunca.

alakati — viknuti «-Alah, Alah!« odnosno "Halah, Halah!« — bože, bože — pri jurišu u boju; ***halakati.***

alka — kolut, karika, obruč od drveta, željeza, ili čega drugog; ***halka.***

amajlija — zapis zavijen u platno ili kožu, obično u obliku trokuta, koji služi u narodnom vjerovanju kao zaštita od uroka, bolesti i drugih nezgoda. Mjesto zapisa kao amajlija može biti zavijena i kakva druga stvarčica; ***hamajlija.***

anterija — vrsta gornje haljinke. Muška je kratka, obično od deblje tkanine, dok je ženska ili duga ili kratka, a pravi se od svile, polusvile ili od čita.

apsenik—uhapšenik, zatvorenik.

ardal — slatke korice, slačica; ***hardal.***

aršin — stara mjera za dužinu; građevinski je 75,8 cm, čaršijski 68 cm, a terzijski 65 cm.

ašikovanje — ljubavni razgovor između momka i djevojke. U Bosni i Hercegovini momci su išli u ašikovanje djevojkama pod prozor ili na avlijska vrata i vodili duge ljubavne razgovore.

avlija — kućno dvorište o- građeno zidom.

B B

Badavadžija—gotovan, neradnik, besposlenjak.

baklava — vrsta kolača, pravi se od tankih jufki koje se slažu jedna na drugu a između njih se posipaju mljeveni orasi, Iješnici ili tirit. Baklava se prije pečenja izreže u obliku romba... Kad se ispeče, zalijeva se ukuhanim šećerom.

bardak — zemljani sud za vodu, po obliku liči na ibrik.

begovat — begovski stalež, begovi.

bekrija — onaj koji rado pije, pijanica, lola. ***belaj*** — nesreća, zlo, jad, nevolja, patnja, muka, napast.

beut — nesvijest, omamljenost, opijenost; ***bevut, behut.***

bilmez — neznalica, nevješt, neupućen čovjek.

bojar — bojadžija, zanatlija koji se bavi bojenjem, moler, farbar.

bošća — pokrivač za glavu, rubac.

boza — kiselkasto piće koje se pravi od kukuruzna ili projina brašna; ***buza.***

bozadžija — onaj koji pravi i prodaje bozu.

buljuk — četa vojske; u janičarskoj vojsci buljuk je brojao 100 ljudi; jato, skupina, grupa.

busija — zasjeda.

Č

čador — Šator.

akšire — vrsta istočnjačke muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane. Prave se od čohe ili sukna,

čevrma — rubac od finog beza ili druge tkanine sa zlatom ili srmom vezenim granama u uglovima; ***ćevra.***

čohali- čakšire — čakšire od čohe.

čoja — sukno bolje vrste, mekše i ljepše; čoha.

Ć

ćef — dobro raspoloženje, naslada, naslađivanje, uživanje; volja, prohtjev, hir;***ćeif,ć ejf***

ćilibar— znači: onaj koji privlači slamku; dobio ime zbog svog elektriciteta i svojstva da izvjesne materije privlači poput magneta; ć***ehruhar, ćillibar.***

čitab — knjiga, zakon, knjiga koja sadrži vjerska učenja i propise, npr. Ku- r'an.

ćorda — sablja.

ćufte — vrsta jela: kolačić od sjeckanog ili mljevenog mesa,

ćurak — muški kaput postavljen i opšiven krznom, bunda, kožuh.

D

dadilja — žena koja se brine o djeci. Čuva ih i odgaja.

demhel — lijenština, neradnik.

din — vjera, vjerozakon.

divanana — prostirano predsoblje na spratu u starim građanskim liućama.

Dž

džamija — muslimanska bogomolja sa jednom ili više minara.

džemadan — vrsta muškog zatvorenog prsluka koji se oblači na anteriju ili košulju, od čohe ili kadife, ukrašen gajtanima, srmom itd.

dženaza — sprovod; mrtvac; molitva za mrtvog pred sahranu.

Đ

đerđef — okvir četverouga- onog oblika na kojem je razapeto platno po kojem se veze.

E

efendija — gospodin, gospodar, titula sveštenika ili vjerski učenog muslimana. ***emir- čauš*** — vođa oficira u Turskoj vojsci; vođa svirača turske vojne muzike. ***esnaf*** — organizacija zanatlija u gradovima, ceh; ljudi istog zanimanja, istog društvenog reda.

evet — onaj koji za sve kaže; »-Da, tako je!« ***evnuh*** — uškopljenik, hadum, čuvar harema.

F

F

fakir-fukara — siromah, sirotinja.

falake — sprava za šibanje po tabanima, koja se sastoji od motke i užeta koje je privezano za dva kraja motke i čini polukrug. Noge mučenog se stegnu u tom polukrugu, dvojica drže krajeve motke a treći šiba po tabanima ...

feredža — ženska haljinka za izlazak na ulicu; muslimanke na ulici nisu smjele biti otkrivena lica, pa su zbog toga i nosile feredžu.

feferman — sultanov ukaz, naredba, zapovijest; tig. dugačko pismo.
fes — kupasta kapa bez oboda, obično ima kićan- ku, ali se nosi i bez nje.
fildžan — šoljica za crnu kafu bez drške.

G

garib — stranac, tuđin, siromašak, onaj koji je bez bližeg svoga; fig. iznemogao, propao, jadan čovjek.

H

halva — slatko jelo od bijelog brašna, masla i šećera; alva. Inače, riječ znači »slatkoća-«.
han — svratište, prenoćište.
handžija — onaj koji drži han (bilo da je vlasnik ili zakupac).
hanuma — gospođa; žena, supruga.
harba — malo kratko koplje koje se baca.
harem — žensko odjeljenje u muslimanskoj kući gdje
je stranim muškarcima zabranjen pristup; odrasla ženska čeljad; ograđeno džamijsko dvorište koje je često jednim dijelom i groblje; muslimansko groblje.
hatišerif — svečana povelja turskog sultana; ferman.

haznadar — čuvar riznice, blagajnik.

hodža — muslimanski sveštenik, vjeroučitelj; profesor u medresi.

I

imam — sveštenik koji predvodi skupno klanjanje namaza u džamiji (svakodnevno pet puta). Imam je i lice koje nije sveštenik a koje rukovodi skupnim klanjanjem. Glavno zrno u tespihu (broja- nici) koje je obično dulje od ostalih takođe se zove imam,
imrahor — dvorski, carski konjušar. ***islam*** — ime muslimanske vjere.

J

jemenija — rubac (marama) od tankog platna, išarana granama; njome se povezuje glava.

K

kadija — šerijatski sudija.
kalčina — dokoljenica od abe; bijela kalčina je od sukna i nosi se u čizmama. ***kaldrma*** — kamenom popločan put ili dvorište.
karavan — povorka robom natovarenih kola, konja, deva i si.
kaur — nemusliman, hriščanin, đaur.
kauriti — pokrštavati, praviti nekoga kaurinom, hrišćaninom.
kavazbaša — starješina kavazima (stražarima, pandurima, sudskim pozivari- ma; tjelohraniteljima kod velikodosto j nika).
kavedžibaša — starješina pašinog kaveodžaka.
kaveodžak — momci koji pripremaju, prže, tucaju, peku i služe kafu.
kiridžija — onaj koji koncima i kolima prevozi robu uz nagradu.
konačište — prenoćište, noćište, konak. ***konak*** — prenoćište, noćište, bolja kuća, kuća kakva ugledna domaćina. ***konakdžija*** — onaj što je zanoćio kod drugog, gost na prenoćištu, konačar.

L

lokum — vrsta kolača duguljastog oblika.

M

mahala — dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak,

mamurluk — slabo osjećanje i glavobolja, bunovnost koja slijedi poslije pretjeranog opijanja alkoholom. Kaže se katkad da je neko mamuran i zbog neispavanosti, a takođe i za nelagodnost poslije pretjeranog pušenja; ***mahmurluk***

mandal — zavor, drvena greda ili željezna šipka koja se stavlja preko vrata sa unutrašnje strane radi zatvaranja.
mašalah — izraz čuđenja ili dopadanja; izraz radosti pri dočeku gosta. Po narodnom vjerovanju kad se vidi što lijepo (dijete, djevojka, momak...) treba reći mašalah!
medresa — muslimanska vjerska škola.
medžlis — vijeće, savjet, odbor.
meraklija — onaj koji voli uživanje, provođenje, onaj koji umije da se provodi i uživa; prid.'***meraklijski'***
mestva — vrsta duboke obuće od mekane kože sa vrlo tankim đonom, bez peta, služi kao kućna cipela.
minderluk — šeći ja po kojoj je prostrt minder — slamnjača ili dušek napunjen vunom.
mintan — haljetak do pasa od čohe, sukna ili pamučne tkanine, sa dugim uskim rukavima.
mujezin — džamijski službenik koji na munari »uči ezan« i time objavljuje da je vrijeme molitvi i poziva na molitvu.
muktar — starješina mahale u gradu, seoski knez, starješina.
mula — učen čovjek, teolog; kadija u većim gradovima.
munara — visoki vitki toranj džamije sa kojeg mujezin poziva muslimane na molitvu.
murtad -tabor — tabor izdajnika. ***murtatin*** — izdajica, otpadnik od vjere.
Musala — mjesto (livada, bašča) na kome muslimani grupno pod vedrim nebom klanjaju bajramsku molitvu — » ba jramnamaz«. U Sarajevu je i jedna ulica dobila ime p po tome.
Mš mušebak — drvena rešetka na prozorima st starih muslimanskih kuća koja sprječava da da se s ulice vidi ženska čeljad u sobi; vrvrsta veza.

bbbmušir — maršal.

mutvak — kuhinja.

N

N naheren — nakrivljea
nargila — vrsta istočnjačke naprave za pušenje posebne vrste duhana, tzv. »tumbećije«. Kroz poveću staklenu bocu napunjenu vodom prolazi krivudava cijev, u njoj se dim ohladi i takav dolazi u usta pušača.
Nnizam — regularna vojska Turske Carevine; vojnik te vojske; red, poredak, raspored.

nizamski tulum — nizamska mješina za vodu.

O

ordija — vojska, armija u Turskoj Carevini.

ošaf — kompot od voća, svareno suvo voće.

P

paša — titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica osim u duhovnoj hijerarhiji; rang generala. ***pašalija*** — pašin čovjek, čovjek u pašinoj službi.

pelitvan — artist na žici akrobata na žici ili užetu...

peškun — okrugli mali stolić na kojem se sjedi. ***peza*** — žena svodnica.

pilav — jelo od gusto svarenog pirinča, ili od tijesta.

R

rahat-lokum — poznata orijentalna poslastica kockastog oblika.
raja — nemuslimanski podanik u Turskoj Carevini; svjetina, skupina, družina.
redifa — rezerva, rezervna vojska.

S

sabur — strpljivost, strpljenje.
safijan — uređena kozja koža, obično crvene ili žute boje; obuća ili neki drugi predmet napravljen od safijana ili obložen njime; ***sahtijan, saftijan.***
sahan — bakrena zdjela, ta- njir
saruk — zavoj oko kape, čalma.
sećija — sjedište od dasaka u starinskim kućama smješteno uvrh sobe.
seiz — konjušar.
sepet — kotarica, košara, krošnja.
serasker — glavni vrhovni komandant. U slučaju rata postavljan iz redova vezira. ^
sihirbar — vrač, vračara, čarobnjak.
sinija — niska okrugla trpeza, sofra.
skela — mjesto gdje se na rijeci vrši prevoz; splav, skovani balvani na kojima se prevozi na rijeci.
S stambol — Istanbul, Carigrad.

Š

šalvare — Široke hlače koje i danas nose muslimanski sveštenici; ženske dimije. ***šargija*** — vrsta tambure, slična bugariji, samo veča.
šator — čador.
šeh — starješina tekije, prvak derviša jednog reda; ***šejh.***
Še šejtan — đavo, vrag; fig. dovitljiv čovjek, obješenjak.
Š šerbe — dobro zaslađena voda koja se pije radi osvježenja obično začinjena limunom.
šiljte — Četverouglasti dušečić napunjen vunom, služi za sjedenje; dugi dušek koji se stere po sećiji.
Šindra — daske kojima se pokrivaju kuće.
šućur — hvala, zahvala upućena bogu.

T

tabija — isturena kamena utvrda odakle pucaju topovi; bastijon.
tabut — mrtvački sanduk kod muslimana bez poklopca ... Muškarce ne sahranjuju

u njemu, samo ih donesu do groba, dok žene sahranjuju u tabutu.
tamimat — reforma.
tapija — javna isprava o vlasničkom nravu na nekretnine.
teferi — zabava, provod, izlet u prirodu radi zabave i provoda, tefter — bilježnica, registar, protokol; računska knjiga; trgovačka knjiga dugovanja i potraživanja.
telal — javni objavljivač, dobošar; izvikivač na licitaciji; trgovački posrednik, staretinar.
tepsija — okrugli bakreni ili emajlirani sud; ***tevsija.***
terzija — krojač, krojač čohe.
teskera — pismo, isprava, potvrda, poziv.
Teskeran varmil — U ime zakona.

timar — njegovanje, čišćenje konja...

top ibaša — zapovjednik topčijama,

U

udario na ogramu — nagaziti na ograš, ograisati, pa oboljeti na živcima po narodnom vjerovanju.
ular — oglavina i povodac za konja, obično od užeta.
ulema — muslimanski vjerski učenjak, muslimansko učeno sveštenstvo.

V

vakuf — muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno- prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina.
valija — guverner jedne pokrajine (vilajeta) u bivšoj Turskoj Carevini.
većil — punomoćnik, zastupnik.
većil-harć — ekonom, onaj koji se brine o snabdjeva- nju i troškovima; ***večil-arć .***
vezir — najviša titula u državnoj hijerarhiji Turske Carevine; ministar, guverner.

Z

zaptija — redar, policajac, policija.
zijamet — spahijski posjed koji godišnje donosi blizu 100 000 akči prihoda. ***zulum*** — nepravda, nasilje, bezakonje, teror.

Beleška o ovom izdanju

Tri grada za koja su vezani Andrićevo rođenje, detinjstvo i mladost (Travnik, Višegrad i Sarajevo) postala su pozornica radnje najvećeg dela njegovih proznih radova. U prva dva, pored mnogobrojnih pripovedaka, odigrava se i radnja dva velika romana: ***Travnička hronika*** i Na ***Drini ćuprija.*** U trećem se zbiva treći deo prve Andrićeve pripovetke ***Put Alije erzeleza (erzelez u Sarajevu),*** čiji je prvi deo objavljen još 1918. godine. Nepunu deceniju posle toga Andrić je publikovao odlomak iz poznate pripovetke ***Mara milosnica,*** čija se radnja odigrala u presudnom trenutku istorije Sarajeva: za vreme ulaska austrijskih okupacionih trupa 1878. godine. Nakon toga on je između rata štampao više odlomaka pripovedaka koje tematski obrađuju neki vid života Sarajeva ***(Jedan dan u Sarajevu krajem jula 1878,*** 1928; ***Na Latinskoj ćupriji,*** 1929; ***Mrak nad Sarajevom,*** 1931; ***Raja u starom Sarajevu,*** 1935; ***Poručnik Murat*** 1938). Takve odlomke ili završene pripovetke, koje su najčešće označene kao odlomci, on je nastavio da štampa i posle drugog svetskog rata. U tom međuvremenu i zajedno sa dva pomenuta romana on je 1945. štampao i treći, ***Gođ poicu,*** čiji se znatan deo radnje odnosi na Sarajevo i daje najpresudniji istorijski trenutak ovoga grada: početak prvog svetskog rata i ratne godine.

No, i pored toga, Andrić nije bio napisao roman o ovom gradu koji bi se bavio isključivo njime. A sudeći po mnogobrojnim odlomcima u novinama i časopisima ili rukopisu, on je nameravao da napiše i neku vrstu sarajevske hro-nike, kao što je napisao i višegradsku i travničku hroniku. Međutim, u procesu rada izgleda da se sva njegova pažnja koncentrisala na jednu ličnost i na momenat koji je prethodio austrougarskoj okupaciji, a značio je slabljenje Turske Carevine i njen pokušaj da silom uguši pobune bosanskog begovata i nezadovoljne raje.

Ta ličnost bio je Omerpaša Latas (1806—1871), jedan od onih naših ljudi (pravo ime Mihailo — Mićo) koji su uspeli da se u Carigradu domognu visokog položaja. Nakon završetka austrijske kadetske škole i službe u krajiškoj vojsci, on beži (1827) u Bosnu, dospeva u Carigrad i tu postaje značajna ličnost. Ističe se u ugušivanju buntovnika u Albaniji, Siriji i Kurdistanu, a docnije u Crnoj Gori (1861) i Hercegovini (1962). U vremenu od 1850 do 1852 godine krvavo je ugušio ustanak u Bosni koji su digle age i begovi. I za taj trenutak vezuje se neposredna radnja onoga dela Andrićevog kazivanja o Sarajevu kome je u centru Omerpaša Latas. Tako je od hronike o jednom gradu postao roman o jednoj ličnosti. I upravo od delova, koje je Andrić povremeno štampao u listovima i časopisima u razmaku od dvadeset godina (prvi 1950 i poslednji 1970) i onih koji su ostali u rukopisu komponovan je ***Omerpaša Latas.***

Građa u zaostavštini o romanu ***Omerpaša Latas*** obimna je i čuva se u Arhivu Srpske akademije nauka. Nju sačinjavaju knjige kojim se Andrić koristio, mnogobrojni ispisi iz štampanih tekstova, isečeni iz novina i časopisa,

beleške u pojedinim sveskama i zajedno sa ostalim zapisima koje je Andrić unosio u pripovetke, romane ili svrstavao u knjigu ***Znakovi pored puta,*** različite verzije pojedinih poglavlja i slično. Najvažniji deo te građe čine papiri u blokovima ili sveskama različitog obima (od 9 X 13 do 20 X 33 cm). Kad se Andrićeva zaostavština sredi i kad i nečitki delovi pisanih dokumenata budu pristupačni, biće moguće u kritičkom izdanju objaviti i ostalu građu, porediti razne verzije i studirati način Andrićevog rada. Priređivači su uz publikovane odlomke u novinama i časopisima uneli samo deo koji je Vera Stojić prekucala za piščevog života i uz njegovu saradnju. Andrić, međutim, nije naznačio red po kome bi dovršena i nedovršena poglavlja romana objedinjavao u celinu. Stoga su priređivači sami morali da se prihvate tog posla.
Trebalo je poći od nekih pretpostavki kojih se on držao pri pisanju dela, pogotovo romana.
U jednom zapisu (u Svetlozelenoj maloj svesci) Andrić kaže: »Ja, u stvari, nikad nisam pisao knjige nego ra- šivene i razbacane tekstove koji su se s vremenom, sa više ili manje logike, povezivali u knjige — romane ili zbirke pripovedaka.« Tako su i Andrićevi romani sklapani od delova koji su po sebi dovršene tvorevine. Stoga treba pretpostaviti da je to njegova tehnika koju je primenjivao pri "uklapanju« dovršenih pripovedaka u roman i da bi on sličnu tehniku upotrebio i pri komponovanju ***Omerpaše Latasa,*** s tom razlikom što je u njemu postojala jedna glavna ličnost čiju je prošlost davao u tzv. autorskim retro- spekcijama, kao i ostalih značajnijih protagonista. A to znači da je sloj neposredne radnje verovatno, kako je to u Andrićevim romanima uobičajeno izgrađen na hronološkom principu. I podrazumevajući ga, tj. uvažavajući logiku hronološkog kontinuiteta, kad je reč o istorijskom sloju fabule, i logiku razvoja ličnosti i radnje neistorijskim detaljima, izvršen je raspored pojedinih poglavlja u romanu ***Omerpaša Latas.*** I kad se tako posmatra, on, kako će čitalac i sam videti, predstavlja završenu celinu, ali u koju bi autor kakav je Andrić uneo još vezivnih detalja i ispunio je novim pojedinostima. I roman, kakav je ovde »rekonstruisan«, ima tri posebna dela, iako to nije nigde naglašeno. Prvi deo daje opštu sliku javne Omerpašine delatnosti njegovog dolaska u Bosnu. Poređenjem sa istorijskim. podacima može se utvrditi podudarnost Andrićeve literarne transpozicije događaja i istorijskih činjenica. Omerpaša je, naime, krenuo za Bosnu iz Carigrada maja meseca, a u Sarajevo je ušao 4. avgusta 1850 (prema podacima koje daje Hamdija Kapidžić u radu ***Omerpaša Latas u Bosni. - Gajret - Kalendar za 1939. godinu).*** On je ubrzo predložio Porti da Sarajevo bude centar Bosne umesto Travnika. To vreme od dolaska on je iskoristio da sredi stanje u zemlji.

U jesen te godine, u oktobru mesecu, izbija mostarska buna koju je on krvavo ugušio. Ove podatke navodimo da bismo objasnili zašto smo na kraju ovog prvog dela stavili poglavlje pod naslovom ***Audijencija,*** jer se ono odigrava u to godišnje doba i čini nam se da sledi događaje nakon ugušivanja bune u Hercegovini. Ujedno njime se završava prvi deo romana u kome se opisuje Omerpašina javna delatnost. Drugi deo predočava njegov intimni život. I bilo bi logično da se privatni život opiše u trenucima kad je paša bio na predasima između mnogobrojnih pohoda. Treći deo sačinjavaju tri glave o konzulu Atanackoviću i fragmenti ***Februar mesec u Sarajevu*** i ***Odlazak.*** U dva poglavlja pominje se i vreme, u prvom, ***Leto*** početak juna, a u drugom, ***Vetar,*** novembar 1851. Bila je to druga godina Omerpašinog boravka u

Sarajevu kad se približavao i njegov kraj. _U poglavlju ***Leto*** govori se o Travniku, a ne o Sarajevu. Čitaoca to ne treba da buni kad zna da je u to vreme Omerpaša sprovodio svoje akcije u Travniku. O tome je juna meseca 1851. godine konzula Atanackovića izveštavao tumač Plehaček, koji se i pominje, istim povodom, u Andrićevom tekstu. Podudara se i Atanackovićevo pismo knezu Svarcenbergu u Beč datirano 5. juna 1851. Pismo počinje rečima koje i Andrić upotrebljava: »Travnik liči na jednu veliku robijašnicu« (Ferdo Sišić; ***Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omerpaše Latasa 1950—1932, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda,*** knj. XIII, 1938). I ostali podaci iz Andrićevog teksta poklapaju se sa dokumentima štampanim u tom pismu. Problem je poglavlje ***Laž.*** U njemu pisac ne navodi datum, na osnovu koga bi se moglo odrediti mesto u romanu u koje bi se logički uklapalo. Pominje se Travnik i neke pojedinosti govore o tome da bi u dovršenom ***Omerpaši Latasu*** poglavlje ***Lai*** zauzelo, hronološki gledano, mesto na samom početku knjige.

Naime, Konzul Atanacković, razmišljajući o Omerpaši Latasu na jednom mestu kaže: »On zna, pouzdano zna, da vezirovo središte neće ostati u Travniku nego da će biti premešteno u Sarajevo.« Istorijski je poznato da je konzul Atanacković prešao u Bosnu 13. avgusta 1850. godine. Prvi susret sa Omerpašom Latasom imao je 30. avgusta, a u Sarajevo je stigao 3. septembra iste godine. U međuvremenu vođena je i aktivnost u vezi sa preseljenjem konzulata iz Travnika u Sarajevo (prema knjizi Galiba Šljiva; ***Omerpaša Latas,*** Svjetlost, Sarajevo, 1977). Dakle, vreme na koje se odnose razmišljanja Konzula Atanackovića verovatno je ono sa početka njegovog poznanstva sa Omerpašom Latasom, sredinom 1850. godine. U tom slučaju poglavlje ***Laž*** bi trebalo smestiti negde na sam početak knjige, a ne na kraj. Jer, prethodne priče ***Leto*** i ***Vetar,*** u kojima je Atanacković glavni akter, odigravaju se godinu dana kasnije: u leto i jesen 1851. Priređivači su bili mišljenja da ovu skupinu od tri priče o Atanackoviću ne treba razdvajati. Moguće je da bi i pisac sam, ukoliko bi odlučio da ***Laž*** smesti odvojeno i napred, napisao još priča i objašnjenja o Atanackoviću. Tu ličnost on je dalje dorađivao. Ovako za sebe, ***Laž*** je tek jedna refleksija o pašinim karakternim osobinama, koja bi trebalo da dođe nakon prethodnih obaveštenja o konzulu i njegovom životu i radu. Takve informacije daju priče koje su zauzele mesto pre nje ***(Leto*** i ***Vetar),*** a ***Laž*** se može čitati i kao naknadna konzulova retrospekcija na prve dane svog poznanstva sa Omerpašom Latasom. Su- mornost Atanackovićevog iskustva priču privodi kraju, pa izgleda, ako se zanemari moguća hronologija, da iz nje logično sledi ***Februar mesec u Sarajevu*** i završno poglavlje, sastavljeno iz dva fragmenta. ***Odlazak.*** Još jedan razlog nas je naveo da poglavlja o Atanackoviću stavimo jedno uz drugo. Ona se, naime, nalaze zajedno u fascikli na kojoj piše: ***Glave iz Omera koje su pod pitanjem i ne maju svoga mesta.***

Svaka glava u ***Omerpaši Latasu*** je u sebi okončana celina, čak iako je reč o običnim fragmentima. Ipak se jasno oseća da je nezavršena ***Istorija Saida hanume.*** Ostala su dva fragmenta koja je trebalo da govore o Saidinom životu sa Omerom u prvoj godini braka. Oni se doimaju kao dve verzije, pa su ovde odvojeni od glavnog teksta i međusobno crticama. Isto tako, poglavlju ***To što se zove slikar*** nedostaje deo u kojem je trebalo da bude reči o Omerpašinom životu u Bukureštu. Tu je jedna zabeleška na margini Bukurešt i Andrićeva izjava Veri Stojić da je nameravao da ga napiše. Sve u svemu, vidi se da je

roman ***Omerpaša Latas*** nedovršeno delo. Trebalo je da ruka majstora iz delova sklopi celinu: stvaralačku građevinu u kojoj nema nigde pukotine i sve logički i poetski zakonito izvire jedno iz drugog. Za takvo zaokruženje dela bila je neophodna velika energija, a umetnik u poznim godinama upravo ju je prirodno gubio. Čitaocu ostaje da sam naknadno rekonstruiše celovito romansijersko delo. Ovakav kakav je ostao, ***Omerpaša Latas*** je još, uz sve uvažavanje Andrićeve tehnike, zbirka pripovedaka o jednoj ličnosti i o licima koja su je okruživala.

II

Drugim rečima, delo nije završeno kao roman, ali je celovito i zaokruženo kao romansijerska zamisao. Nedostaju neki unutrašnji »šavovi« koji bi još čvršće povezali priče o nekoliko Omerpaših godina provedenih u Sarajevu i u Bosni. Sve ostalo je izvedeno u stilu velikog majstora pripovedača. Tu je još jedna priča o gradu pičševe mladosti. Ali u toj priči nije reč o idiličnom i sentimentalnom vaskrsavanju uspomena i doživljaja. Pre je, kao i u ostalim Andričevim delima, osobito u romanu ***Travnička hronika,*** grad okvir (simbolično i stvarno) u kome se odigravaju ljudske drame u jednom od tragičnih trenutaka njegove istorije. Ubačen između golemih brda i zatvoren u sebe. sa posebnim stilom života, grad je piscu poslužio kao simbolični dekor na čijem fonu će razvijati album ljudskih lica i sudbina.

Ako se i za jedan drugi Andrićev roman može reći da je delo portreta j likova, onda se to može kazati za ***Omerpašu Latasa.*** Sastavljen na principu povezivanja novelističkih struktura u romansijersku celinu, on se i čita kao da se lista neki patinirani album velikog slikara, na kome su uhvaćena obličja dalekog vremena. Sva su ona oživljena u atmosferi doba kome su pripadala, u dekoru i koloristici turskog vakta sredinom devetnaestog veka. Pokriva ih spoljašnja maska dostojanstva i veličine. Uzvišeni, zatvoreni, pogledi unutra. A ispod toga, u naglom potezu kojim umetnik para površinu, otkriva se pukotina na ljudskom biću koja ga ruši sa trona uzvišenosti u groteskni ponor slabosti i bede.

Najmarkatniji je lik Omerpaše Latasa. Sadržano je u njemu mnogo od sličnih silnika iz Andrićevih dela: on je hrabar, nemilosrdan, pun sebe i svoje veličine i skorojevićevske težnje za sjajem. Takav se pokazao na samom početku romana kad je u povorci uparađene vojske evropskih poturčenjaka i avanturista jahao na čelu, i ljudima se činilo kao da silazi iz rumenog oblaka iznad grada. I već tu dolazi potez velikog majstora: u povorku se upliće mladić, nesrećno stvorenje izgubljene pameti. I red se kida i mrsi. Oreol prska. Sa nekoliko sledećih poteza veliki pisac rastvara iznutra lik velikog ratnika i dostojanstvenika koji se popeo do samog vrha turske državne hijerarhije. Otkriva njegovo nesrećno detinjstvo, dok je još bio Mićo Latas iz Janje-Gore. Sve je za njega bilo teže nego za ostale pitomce austrijske vojne škole. A onda je došao udarac: otac je proneverio novac i za ambicioznog mladića perspektiva uspeha je zatvorena. Dolazi bekstvo preko granice i turčenje. Uspesi na Porti, ugušivanje pobuna u Albaniji, Siriji i Kurdistanu. Glad za

uspehom preobrazila je biće nekada skromnog mladića i od njega načinila blaziranog pustahiju koji u krvavim orgijama ubistava i seksa prazni energiju. Dolazi ženidba u Bukureštu, sa lepom i nesrećnom devojkom, zemljakinjom, koju su vijali muškarci i ona u braku potražila spas. I onda život udvoje pun nekog mraka. Pisac stvara novi lik puste žene, Saida-hanume. Nečeg od neoromantičarskog patosa ima u toj ličnosti, biću velike lepote koju razara iznutra prevelika i neprirodno usmerena snaga. Ispod maske spoljašnjeg dostojanstva opet tamne linije koje se gužvaju u trenucima napada histerije. Pored ta dva monumentalna portreta u sredini albuma — romana ***Omerpšla Latas,*** na određenim razmacima, raspoređeni su ostali portreti, manjeg obima, ali iste preciznosti i reljefnosti u povlačenju linija i nijansiranju boja kojim se sugerišu sudari tragičnih 1 komičnih htenja u njima. Pored mnogobrojnih likova, koji čine mozaičke čestice svake novelističke celine romana, glavne nosioce radnje u pojedinim od njih. Čitalac gotovo da nikad ranije nije susreo nekog takvog kao što je Kostake Nenišanu, koga su meštani jednostavno zvali Kostać, miran i nesrećan čovek. Trkom za devojkom koja je u njemu probudila čoveka i na kraju ubistvom u trenutku kad je hvatala alku spasa na tuđim vratima, Kostake Nenišanu postaje nosilac jednog tipa priče za koiu se kaže u romanu: »-Čudnovato kako je svakoj duSi u Bosni draga strašna priča, utoliko draža i bliža što istinski život čoveku manje radosti i zabave pruža.-«

Svaka glava poseduje svoju tonsku nijansu, a svaki lik specifičnu boju. Nasuprot, na primer, mračnoj baladi Itakva je novelistlčka struktura ***Kostake Nenišanu,*** stoji baladičko-humoristički i sarkastično Intonirana povest ***Muhsin-efendija i Nikola.*** Slučajno suočenje dva protivna bića. Prvi je primerak istočnjačkog ulizice. Portretisan karikaturalnim naglašavanjem mehaničkog funkcionisanja čoveka-lutke. Drugi je mračni poturčenjak Nikola, Omerpašin brat. Živčana katastrofa budi u njemu uspomene na detinjstvo i kajanje koje se izražava u jednom ritualu grotesknih i somnambulnih reakcija. A onda izlečenje u doticaju sa mehaničkom ulizičkom hvalom Muhsin-efendije. Cin koji ima svoju estetsku (groteska) i svoju antropološku dimenziju (izlečenje u slučajnom dodiru dva ljudska bića).

Nije čudno što je Andrić u ovo delo sjajnih portreta (ovde je pomenuto samo nekoliko njih, a svaka i najneznatnija ličnost predstavlja dovršen portret ili izrasta iz neke od brojnih situacija mučenja na lancu, masovnih pokreta i provala: Ludi mladić Osman sa Kovača mnogobrojni vojnici poturčenjaci, Arif-beg, dostojanstveni knez Bogdan Zimonjić, pričalo Saćir Sofra, Ahmetaga, Omerpašin kavedžibaša, nesrećna devojka Anđa, konzul Atanasković i druge) uveo umetnika Karasa. To je po značenju drugi lik ovoga romana. Poznati slikar ilirskog vremena Vjekoslav Karas (1821—1858) tipičan je verterovski izdanak sredine prošlog stoleća: somnambulni sanjar, zaneti ljubavnik lepote i umetnosti, sa suviškom energije koja ga baca stalno iz zanosa u razočaranje. U jednom od manjih poglavlja ***(Slika)*** kaže se za njega da je u glavi stvarao gotove portrete i time unapred onemogućavao stvaralačku i otkrivačku groznicu (-To nisu rađanja, nego pobačaji«), I on živi »sa tom avetinjskom zbirkom tako nastalih slika u sebi«.

Uvodeći slikara portretistu u roman portreta, Andrić je proširivao svoje delo jednom novom dimenzijom; refleksijom o umetniku i njegovoj tvorevini. U ranijim ostvarenjima on je analizirao delovanje savršenog umetničkog bića

u licu mostova. Umetnik je uvek negde u pozadini, o njemu najčešće pričaju drugi kad ga nestane. U Davilu u ***Travničkoj hronici*** stavio je pod lupu pesnika diletanta kome je pesnički posao uzgredna stvar. Sa Karasom u ***Omerpaši Latasu*** umetnik i njegova drama pomaknuti su u prvi plan. Čini se da su svi ti portreti delovi 'avetinjske zbirke' koju on stvara u glavi. U pričama oni jednostavno kao da ispadaju iz užarenog mozga velikog idealiste, ali ne i suverenog majstora.

III

Tako je Andrićev roman ***Omerpaša Latas*** (pored toga što je album savršeno urađenih ljudskih portreta, slika (čovekove drame i freska jednog istorijskog razdoblja) duboka i ironično intonirana refleksija o umetniku, o njegovom modelu i delu. Tu je, pored ostalog, i u posebno ostvarenoj konstelaciji tih odnosa i estetičkih pitanja, novost ovoga dela koja ga uz sve pomenute vrednosti čini ravnopravnim najboljim ostvarenjima velikog pisca. Cini sc da se ta predstava o romanu ne bi bitno izmenila ni da ga je pisac do kraja uobličio. Obimna građa, koja se odnosi na ovo delo, podseća na situaciju Andrićevih mostovnih građevina. Materijal leži razbacan, skele još više, otpaci kamenja i maltera, a iz svega toga pojavljuju se vitke linije mosta koje savršenstvom negiraju nered oko sebe. Na jednom mestu je zapisao Miroslav Krleža: »Moj posao u nastojanju, često neuredan i nemaran, kao što izgledaju sve novogradnje s masama nevezane građe i skela, u prividnom neredu nacrta i planova i u onoj uvijek otvorenoj neizvjesnosti hoće li se nad tim pomoćnim napravama i kosturima doista jednoga dana zacrveniti krov?« Taj krov iz mase materijala, koji je vezan s njima, vidljiv je sasvim i u nedovršenom romanu ***Omerpaša Latas.***

Na osnovu preostale građe stručnjaci će moći da studiraju psihologiju stvaranja i način rada velikog pisca i da donose ove ili one zaključke. Ono što se već ovde može reći o tome je sledeće: Andrić je sa dokumentima postupao na način koji je M. Samić opisao u knjizi ***Istorijski izvori Travničke hronike*** (1962). Proučavao ih je brižljivo, držao se osnovnog kostura istorijskih činjenica, a i nadograđivao ih vlastitom imaginacijom. Posebno je pomno studirao pojedine ličnosti. O tome svedoče neke knjižice ili rasprave iz časopisa i listova koje se nalaze u zaostavštini sa ostalom građom. Navodimo sledeće interesantne: Jovo Nakićenović. ***Porijeklo Zimonjića porodice i pop Bogdan Zimonjić Vojvoda gatački,*** Milan Rešetar, ***Stolac i Razvanbegović ,*** Antonija Kassowitz-Cvijić, ***Vjekoslav Karas,*** Anka Bulat, ***Vjekoslav Karas.*** Hadži Makso Despić, ***Dolazak Omerpaše Latasa u Bosnu*** i ***Sarajevo 1849...",*** Riza Muderizović, ***Dolazak Omerpaše Latasa u Bosnu*** i drugi. Uz to, u zaostavštini se nalazi više isečaka iz novina koji se odnose na tu temu kao i vrlo bogata bibliografija o Bosni na mnogim svetskim jezicima. Kako je Andrić brižljivo prikupljao podatke o svakoj ličnosti, može da pokaže jedno nedovršeno pismo od 5. avgusta 1955. godine u kome se obraća nekom sa 'poštovani gospodine' da mu pošalje neke (verovatno) podatke u vezi sa

konzulom Atanackovićem; U Bosni je 1850—1853. godine, bio austrijski generalni konzul Dimitrije Atanacković. Srbin poreklom. Naišavši na njega u svom radu. zanimalo me je da znam nešto o njegovom rodnom kraju i o porodici. U tom traganju naišao sam na ovaj podatak: u Memoarima fra-Grge Martića (»Zapamćenja«) kaže se o Atanackoviću, između ostalog i ovo: 'On je... bio rođen u Srijemu, u Karlovcima. Školovan je u Budimu... itd.' Među tim mnogobrojnim istorijskim ličnostima koje je Andrić pažljivo studirao nalaze se još dve, o kojima je, verovatno, mogao ili hteo još pisati da je roman dovršio. To su Hajrudinpaša i fra Ivan Jukić. O Hajrudinpaši govori u fragmentarnom poglavlju ***Slika.*** U zaostavštini smo pronašli još jedno, moguće, nezakončeno poglavlje, koje je takođe prekucala Vera Stojić i koje unosimo u ovo izdanje ***Sabranih dela: Februar mesec u Sarajevu.*** Nalazilo se u fascikli sa natpisom »Nepotpune ***glave i odlomci iz Omera.*** I to je, pored nekih širih objašnjenja u ***Napomenama,*** jedina razlika u odnosu na izdanje iz 1976. godine. Tekst je otkucan mašinom, paginiran je (sedam strana), a u uglu liniranog omota piše ***Omer,*** na sredini naslov. Na jednom mestu kaže se »-Još nije prošla puna godina dana, a serasker je, očigledno, okončao svoje poslove u Posavini i na Krajini i okončava ih sa nesumnjivim uspehom i u Hercegovini.« Na osnovu toga smo smatrali da logično i hronološki poglavlje treba da dođe negde na kraju romana. Jer, govori se i o Jukićevom proterivanju u Malu Aziju, a ono se odigralo 1852. godine. Moguće je da će budući istraživači Andrićevog dela naći povoda za drukčiji razmeštaj glava. Nekom će se isto tako učiniti da ***Februar mesec u Sarajevu*** nije umetnički sugestivan tekst i da ga nije trebalo ubacivati, makar u izdanje ovoga tipa kao što je ovo. Ali, nama se činilo da je važno i zbog toga što se, pored osvetljavanja Omerpaše iz jednog drugog ugla i izvesnog stilskog naturalizma, neuobičajenog za Andrića, u njemu govori o Hajrudinpaši i o Ivanu Franu Jukiću (1818—1857) poznatom franjevačkom piscu, pristalici Ilirskog pokreta i Strosmajera Jer, o Jukiću smo naišli među zapisima i na ovaj interesantan odlomak:

»Omerpaša razgovara sa doktorom Grkom. Doktor ga sluša i posmatra. Pa iako Omer može i ume da govori samo o konkretnim stvarima, dok i dalje misli svoju misao o Istoku i Zapadu. To su sve snage koje se borbom i sudarima drže u ravnoteži. Kad bi jedna strana pobedila, to bi bila njena propast, jer bi se ravnoteža poremetila i obe bi se strane survale u propast. To bi bila tragedija. Ali tragedija isto tako i to da su obe strane osuđene na večitu borbu i neprestane sudare, jer je time uslovljeno njihovo održavanje i postojanje. Tragično postojanje dakle u svakom slučaju.

Jukić je blagorodna budala. Njegovo srce goni ga da traži pravdu i slobodu. Tako se obreo u javnom životu i došao u dodir sa političarima i vojnicima. Sad on u svojoj naivnosti misli da su i njih pokrenule i dovele iste pobude kao i njega, i da će, koristeći njihovu vlast i silu, moći postići ono što želi. Žalost je gledati ga kako je, ne sluteći ništa, upao kao muha u njihove mreže. Jer on ne zna da ljudi ove vrste nemaju uopšte polazne tačke ni krajnjeg cilja. Oni poznaju samo zadatke; zadaci (se) menjaju, po izvršenju jednog nastupa drugi, ali sredstva kojima se služe ostaju ista: sve što na svetu živi, diše, misli ili govori pa i same mrtve stvari, služi isključivo njima i njihovom zadatku, zadatku koji je u tom trenu pred njima. I u tom nema izuzetka ni odstupanje.

Oni drukčije i ne mogu da gledaju svet i drukčije ne umeju da rade.«
Izgleda nam da je ovog pobunjenika i nesrećnog intelektualca, o kome i u disertaciji govori sa puno simpatija i koji je bio uzor njegove mladobosanske gcneracije, hteo još da obradi. Isto tako u daljem dorađivanju bio je lik konzula Atanackovića. O tome koliko je bio zaokupljen austrijskim konzulom i radom na njegovu liku svedoči, pored navedenog pisma, i činjenica da se glave o njemu ***(Leto, Vetar, Laž)*** nalaze u fascikli sa natpisom ***Glave iz Omera koje su pod pitanjem i nemaju svoga mesta.*** Uz to i neki fragmenti iz Andrićevih beležaka mogli su biti stavljeni u usta konzulu Atanackoviću, odnosno jedan od njih se može shvatiti kao nastavak poglavlja ***Leto.***
»Posmatra, i to ne od danas nego odavno, gleda i sluša oko sebe, šta se radi i govori, a sve misli da negde iznad ili iza prizora koji mu se ukazuje postoji, mora da postoji, neki drugi svet sa drugim ljudima, drukčijim mislima i postupcima. Teško mu je da veruje u postojanje ove povorke u kojoj i sam učestvuje. Sve mu nešto govori da će se mrka pozadina od istrganog bosanskog predela najednom osvetliti iznutra i razgaliti i da će se na tom parčetu pa- vedrine ukazati druga, stvarna, povorka, uzburkana i nesavršena i ona, ali mirnija i čistija, više ljudska a manje zverska i bezumna. Moraće se tako nešto desiti, jer sve što ima u čoveku od čoveka i čovekovog reda i razuma to želi. nada se tome i veruje da ne može ostati na ovome, da ne bi smelo ostati. Bez određenog osnova, bez prava, u protivnosti sa svim što se zna, vidi i čuje, ali čovek veruje da sve to nije tako, da je sve ovo, sa svim ovim odlascima i dolascima, samo san, niz ružnih snova, koje snivamo na dugom putovanju u jednu posve drugu i drukčiiu stvarnost, u kojoj ćemo se na kraju puta naći i probuditi«.
To poglavlje ima dve verzije, daktilografisane. s tim što je druga bez naslova. Razlikuju se u nekim detaljima i u početku. Ona koja nije uneta ovde počinje: “Ne austrijski generalni konzul dr Demetar Atanacković nije se varao kad je, u junu mesecu 1851. godine, pisao knezu Sduvar-zenbergu...« ***Leto*** počinje mnogo sugestivnije: -“Počinjalo je leto, dobro godišnje doba«, a početak prethodne verzije pojavljuje se kasnije u izmenjenom obliku; »Generalni kon-zul nije preterivao kad je početkom juna meseca pisao u Beč knezu S v a r c e n b e r g u « . N e treba naglašavati da je ista, uneta i prethodno publikovana verzija, mnogo bolja. Na drugom mestu među Andrićevim zapisima čitamo i ovo: 'Na prozoru Atanacković misli. Sve što sam od prirode na svet doneo, sve što sam kroz život stekao, sve sam to rasuo, ne svesno i po dobroti srca nego zbog slabosti volje i nepoznavanja života. Plaćao sam gde sam morao i gde nisam i davao kome je trebalo i kome nije, a kad se radilo o velikoj i jedinoj pravoj Ijubavi moga života, tu sam ostao dužan i kao dužnik ću umreti.«